

संत वाणी मधुरा संत वाणी चतुरा

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय काव्य
सं. क्र. १५१७

REFBK-0024443

- * विदर्भात अकोल्याजवळील सावरा गावात २७ डिसें. १९३७ ला, डॉ. प्र. ना. सपकाळांचा जन्म.
- * वैद्यकीय महाविद्यालय नागपूर, एम. बी. बी. एस. एम. डी. ऑम्ड फोर्स कॉलेज पुणे येथून डी. पी. एच.
- * १९६३ पासून अनुक्रमे वैद्यकीय, सहाय्यक तथा जिल्हा आरोग्य अधिकारी, सध्या सहाय्यक आरोग्य संचालक पुणे.
- * ऐतिहासिक, निसर्गरम्य रूचिस्तव भारतभर सवडी नुसार भ्रमंति.
- * उपजतच कुशाग्र, प्रतिभाशाली व्यक्तिमत्व सुंदर शरीर सौष्ठव, उदात्त विचार, संयमी गांभिर्य शब्द प्रयोग.
- * सुशील, सुविद्य, आध्यात्मिक "गृहिणी" तेजस्वी द्वय पृष्प, 'पंकजसंजोग' आदरातिथ्यपूर्ण आनंदी गृहस्थी.
- * संस्कृत, मराठी, हिंदी, व इंग्रजी - राज्यशास्त्र समाजशास्त्र आणि संत साहित्यांचा प्रगाढ अभ्यास
- * घरीच संतसाहित्यांचा विशाल असा ग्रंथसंग्रह.
- * भारतीय संस्कृतीचे दिपस्तंभ असलेल्या संतांची मनांवर छाप, त्यामुळे जीवनांत अमुलाग्रबदल.
- * प्रवासांत, चालता, बोलता, सुभाषितें, अभंगाची गुनगुन या स्थायीभावामुळेच.-
- * संतवाणी मधुरा, संतवाणी चतुराच्या उत्पत्तीची प्रेरणा.
- * ती पूर्णत्वास नेण्यास माझेवर संपादनाची जबाबदारी.
- * आणि हे पवित्र काम माझे हातून ईश्वर कृपेने पूर्णत्वास गेले.-त्याबद्दल डॉक्टरांचे अनंत उपकार-पेशीच प्रीत अपार आपुली असावी साचार ।

संतकवींच्या अभंगाचा अभिनव वाडःमयीन मराठी ग्रंथ-

संतवाणी मधुरा संतवाणी चतुरा

REFERENCE NUMBER
REF BK-0024443

लेखक :

REFBK-0024443

डॉ. प्र. ना. सपकाळ

एम् वी बी एस्, एम डी. डी. पी. एच.

卐 (ग्रंथालयीन आवृत्ती)

किंमत ३५ रुपये

संतवाणी मधुरा
संतवाणी चतुरा

⊙

प्रकाशिका :

सौ. इंद्रायणी प्रभाकर सपकाळ
१४, चंद्रनगरी, साँलीसवरी पार्क, पुणे.

⊙

लेखक :

डॉ. प्र. ना. सपकाळ

⊙

संपादक :

धनराज गौरकर
(बी. ए. साहित्य विशारद्)
६०, गणेश कॉलनी राणाप्रताप नगर, नागपूर

⊙

सर्व हक्क सुरक्षित

⊙

प्रथम आवृत्ती-१९८१, ८ सप्ते. विजयादशमी फक्त अवलोकनार्थ.
द्वितीय आवृत्ती-१४ जाने. मकरसंक्रांत १९८३ प्रसिद्धिसाठी.

⊙

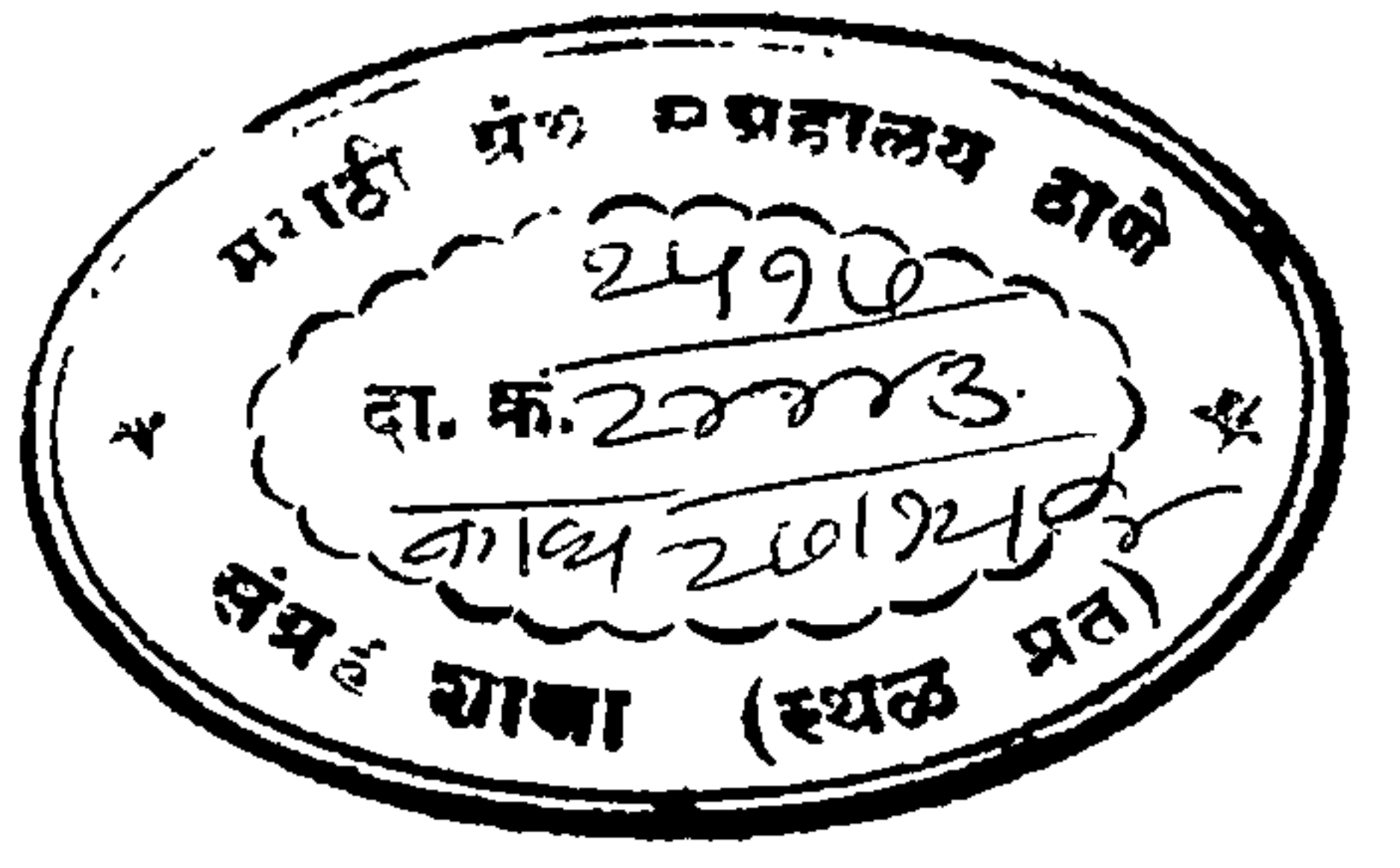
मुखपृष्ठ-मयूर आर्ट, गणेशपेठ, नागपूर

⊙

मुद्रक :

सौ सुनंदा महतकर

मनाहर मुद्रणालय,
भगवान नगर. नागपूर.-२७

संतवाणी मधुरा
संतवाणी चतुरा

*

*

*

अखिल मानव जातीला ललामभूत अशा महान भार-
तीय संतानी, खारा मानवधर्म, नीती, संस्कृति आणि
राष्ट्रप्रेमाविषयी युगपरत्वे आपल्या कर्तृत्व, आणि वाणी-
च्या संजीवनी द्वारे प्रेरणा दिली; त्या त्यांच्या निवडक
गोड आणि रसिक मौक्तिकें व रत्नांचा संग्रह त्या
प्रातःस्मरणिय महान संतांच्या चरणी.

* सादर

* स

* म

* र्प

* ण

डॉ. प्र. ना. सपकाळ

महाराष्ट्रातील थोर विचारवंत साहित्यीक आणि प्रतिभाशाली वक्ते, माननीय प्राचार्य, श्री शिवाजीराव भोंसले फलटण, सातारा, ह्यांची-

प्रस्तावना

डॉ. सपकाळ हे आमचे एक मित्र. मित्र हा विवेकी, विचारी आणि साक्षेपी असलाच पाहिजे असा आग्रह घरता येणार नाही. डॉक्टर हा व्यवसाय टिकवून असावा ही अपेक्षा रास्त आहे; तर वैद्यक शास्त्राच्या अभ्यासकाने संत साहित्यांत रस घ्यावा ही अपेक्षा वाळगता येणार नाही. डॉ. सपकाळ ह्यांचे वावतीत एक वेगळेच घडले आहे. त्यांचे व्यवसायी जीवनाला एक विधायक छंदाची किनार जोडलेली आहे. हे कसे घडले असावे याविषयीची एक उपपत्ती मनांत स्फुरू लागते. लोकांची प्रकृति सुधारणे हे डॉक्टरांचे त्रिद. "देशांची संस्कृति संवर्धित करणे हा संताचा धर्म. "संस्कृति म्हणजे विकृतिपासून मुक्त आणि संस्कारानी संपन्न, अशी निरामय प्रकृति." डॉक्टर आणि संत हे दोघेही निरामयतेचे पूजक." दोघेही आनंदाचे उपासक. अवघाची संसार सुखाचा करीन। आनंटेभरीन तिन्ही लोक" ॥ही संताची घोषणा. आरोग्याच्या महाद्वारांतून आनंदाच्या मंदिरात प्रवेश मिळवावा लागतो ही वस्तुस्थिती. डॉ. सपकाळांनी हे सर्व जपले आहे, हे त्यांचे मोठेपण. ह्या पुस्तकांत पानोपानी संताचे मनोगत "अवतरले आहे. प्रांतोप्रांती समावलेल्या प्रतिनिधीक संताचे विचार सहजासहजी हस्तगत केल्याचे समाधान वाचकास मिळते.

सामान्य मराठी वाचकास डॉ. सपकाळांनी उपकृत केले आहे प्रत्येक संताची चरित्र कथा आणि गाथा अभ्यासणे हे त्यांच्या आवाक्या वाहेरचे काम आहे. वाचणार किती? आणि वाचणार कधी? दिवसेंदिवस विकट होत चाललेला, हा जीवन कलह पाहीला म्हणजे व्यासंगासाठी आवश्यक अशी उपांत दुर्लभ होत जाणार हे लक्षांत येते. शेवटी वाचणाराला न वाचणे, वरे! असे वाटू लागते. त्यांतून वाचकाचे प्रकार भेद अनेक. कोणाकडे ग्रंथ नसतात, कोणाला सवड नसते, कोणाला कां वाचावे ह्याचाचमंभ्रम पडतो. ह्या सर्व प्रकारच्या वाचकांच्या अवधानाला वेध लावण्याची क्षमता ह्या पुस्तकांत आहे. आटोपशीर आकार, वाणेदार मुद्रण, जागो जागी विखुरलेली विविध भाषांतली विचार मौक्तिके या सर्वांमुळे पुस्तक संग्राह्य आणि पारायण सुलभ झाले आहे. ते वाचून झाल्यावर एकच अभिप्राय प्रत्येकांच्या मुखांतून प्रगटेल संतवाणी रुचिरा, संतवाणी मधुरा!

शिवाजीराव भोंसले

प्राचार्य महाविद्यालय फलटण (सातारा)

मराठी भाषाभूषण व थोर साहित्यिक, विचारवंत आणि मराठी भाषा प्रमुख, नागपूर विद्यापीठ माननीय डॉ. अ. ना. देशपांडे यांचे-

प्रोत्साहनाचे दोन शब्द

सत्संगाचा महिमा अपरंपार आहे. परमार्थसाधनेला सत्संग फार पोषक आहे. सत्संगामुळे परमार्थाची गोडी लागते. ती गोडी थाधीच असेल तर सत्संगामुळे ती टिकते आणि वाढते. सत्संग हे परमार्थाचे टॉनिक आहे. परमार्थबुद्धीची हमखास अभिवृद्धी घडवून आणणारे सत्संग पौष्टिक औषध आहे. ज्या कोणाला या औषधाचे नित्य सेवन करावयास मिळेल तो निश्चितच, आध्यात्मिक मूल्यांच्या दृष्टिने, परम भाग्यशाली ठरेल. सत्संगाला पर्यायच नाही, त्याची जागा दुसरी कोणतीही वस्तू घेऊ शकत नाही, इतका सत्संग हा पर्यार्थात अपरिहार्यपणे आवश्यक आहे. परमार्थी जीवन जगत असातांना विकार, वासना यांचा त्रास व्हावयाचाच; तो त्रास चुकवावयाचा असेल, त्यातून मुक्त व्हावयाचे असेल तर त्यासाठी सत्संगच उपयोगी पडणार आहे. सत्संगाची नित्य साथ असेल तर परमार्थबुद्धीला पापी वासनांची वाळवी लागण्याची भीतीच नाही. परमार्थमार्गक्रमण निर्घास्तपणे, निर्वेधपणे पार पाडावयाचे असेल तर सत्संगाची अखंड कास धरणे अनिवार्य आहे.

असा हा अमृततुल्य असलेला सत्संग दुर्दैवाने फार दुर्मिळ आहे. सज्जनांचा, सत्पुरुषांचा, संतांचा, साधूंचा नित्य सहवास मिळणे फार कठीण आहे. दांभिक, दिव्हाऊ संत महात्मे सापडतील. ते तर आपल्याला आपल्या जाळ्यांत ओढून घ्यावयाला उत्सुकही असतील; पण ते काय कामाचे? सत्संगाचा लाभ दुर्मिळ आहे, ही जी परमार्थातिली मोठी अडचण ती डॉ. प्र. ना. सपकाळ यांनी, प्रत्यक्षपणे नव्हे पण अप्रत्यक्ष रीतीने 'संतवाणी मथुरा, संतवाणी चतुरा' हे पुस्तक तयार करून दूर केलेली आहे. सत्पुरुषांची वागी परमार्थदृष्टीने अतिशय स्फूर्तिदायक आहे. रामनाम हे जसे रामापेक्षाही श्रेष्ठ मानलेले आहे तशीच संतवाणी आहे. संतवाणी ही संतापेक्षा जास्त प्रभावशाली आहे. संतांचा सहवास मिळवायला प्रयास पडतात. वरे, तो सहवास मिळाला तरीही आपण आपल्या सांसारिक जबाबदारीमुळे सदैव त्या सहवासांत राहू शकत नाही. संतवाणीची सोबत आपल्याला पाहिजे तेव्हा मिळू शकते. 'ज्ञानेश्वरी, एकनाथीभागवते, तुकारामांची अभंगगाथा, हे ग्रंथ आपल्याजवळ असले म्हणजे आपण संतांच्या सान्निध्यातच असतो. त्यातही एक उणीव राहाते. सर्व संतांचे ग्रंथ आपण जवळ ठेवू शकत नाही. डॉ. सपकाळ यांनी वर उल्लेखिल्या पुस्तकात मराठी, हिंदी, संस्कृत व इंग्रजी अशा चार भाषांतली, अनेक सत्पुरुषांची संतवाणी एकत्र आणलेली आहे. परमार्थाशी सुसंगत असे आपले जीवन आपण कसे जगावे

यासंबंधी सर्वांगीण मार्गदर्शन करू शकेल तसा संतवाणीचा उत्तम व निवडक संग्रह डॉ. सपकाळांनी या पुस्तकात केलेसा आहे. पेढा जसा सवळाच्या सगळा गोड असतो त्याप्रमाणे डॉ. सपकाळांचे हे पुस्तक अथपासून इतिपर्यंत सगळेच्या सगळे गोड आहे. हे पुस्तक परिश्रमपूर्वक तयार करून त्यांनी पारमार्थिकांची फारच उत्तम सोय करून ठेवलेली आहे. हे पुस्तक म्हणजे एक डबा आहे असे तर आपण मानले आणि डबा जर उघडला तर असे आढळून येईल की हा डबा परमार्थांच्या मेव्याने खचून भरलेला आहे. हे पुस्तक म्हणजे परमार्थांचा टॉर्च आहे. संसारिक संकटाच्या अंधारात तुम्ही सापडलात तर हा टॉर्च उघडा, सुरू करा; तुम्हाला अपेक्षित मार्ग दिसेलच दिसेल; त्या संकटावर मात करण्याचे मनोवैर्य व आध्यात्मिक सामर्थ्य तुम्हाला निस्संशय प्राप्त होईल. हे पुस्तक तयार केल्याबद्दल डॉ. सपकाळांना द्यावे तितके धन्यवाद थोडेच आहेत. या पुस्तकाला 'संतवाणी-परमार्थ प्रचुरा । संतवाणी-अध्यात्म मयुरा' । असे नाव दिले असते तर ते अधिक समर्पक झाले असते काय? जे दिले आहे तेही नांव सार्थच आहे. परमार्थी जनांतर्फे डॉ. सपकाळांना मी पुन्हा एकदा मनःपूर्वक अनंत धन्यवाद देतो.

धरमपेठ

दि. १४ डिसें. १९८२

अ. ना. देशपांडे

माजी मंत्री मध्यप्रदेश आणि महाराष्ट्र आणि सध्या कायंरत उपाध्यक्ष, संचालक मंडळ अखिल भारतीय गुरुदेव सेवामंडळ मोझरी. (महाराष्ट्र) ह्यांचे-

अभिप्राय

दही घुसळून लोणी काढणं, समुद्र मंथन करून नीट अमृत काढणं या सारखं एक महत्कार्यं या 'सतवाणी मधूरा - संतवाणी चतूरा' या संकलन ग्रंथाच्या माध्यमांतून डॉ. प्र. ना. सपकाळ यांनी फार सुरेख पणे केलेलं आहे. इतर देशही असतीलच पण भारत भूमी मात्र खरंच संताची एक खाण राहिली आहे. प्रस्थापित विद्वन्मान्य वर्गाची जशी मान्यता प्राप्त विद्यापिठें पूर्वीही होती व आजही आहेत, तशीच सर्व सामान्य जनतेसाठी या साधु संतानी 'लोक विद्यापिठें' सतत कायंशील ठेवलेली आहेत. तयार ग्रंथांपेक्षाही जनहृदये त्यांनी वाचनालये व ग्रंथालये करून टाकलीत, म्हणून समाजाच्या नैतिक सामाजिक उत्थान प्रक्रियेत या संत साहित्याचे स्थान फार अनुपमेय व अमोल ठरले आहे. या सर्व अथांग-साहित्य सागराचं अत्यंत विवेक व भावनांच्या साहाय्याने मंथन करण्याचं महत्कार्यं- एखादी रसिक व भावुक हृदयाची व्यक्तिच करू शकते.

डॉ. सपकाळ ही अशी व्याक्ति असल्या वद्दल शंका उरत नाही. त्यांची भक्ती, भावुकता जशी आस्यामय तशीच ती अत्यंत सोज्वळं व व्यापकही असल्याचे स्पष्ट दिसते- नाही तर मराठी संता बरोवरच हिंदी-संस्कृत-इंग्रजी याही भाषां मधील अमृत संकलनाचे त्यांना स्फुरलेच नसते.

भौतिक दृष्टिने व वैज्ञानिक सामर्थ्याने माणसाला कितिही वैभव व साधन संपन्न करता आले तरी त्याला खरे समाधान, शांति, संतोष लाभतोच हे म्हणणे सोपे नाही; त्यांची भूक त्याला सदैव जाणवते, तिच्यासाठी तो अहर्निश धडपडत असतो. ही शांत करण्याचे सामर्थ्य- भौतिक वैभवांत किंवा तर्कमान्य विज्ञानांत, तत्वज्ञानांतही नाही. मानवी अंतःकरण एक गजब कोडं आहे, त्याला बुद्धी व तर्काच्या पलीकडे जाऊन छेडता आलं तरच ही क्षुधा शांती प्राप्त होते. आणि ते कार्य ज्ञान- बुद्धि पेक्षाही भक्ती-रस हा फार नाजूक पण करतो.

केवळ भक्तिनेही व्यवहार दुर्लक्षित न होवो म्हणून संत रामदास, गोरा कुंभार, सावता माळी, कबीर, राष्ट्रसंत तुकडोजी यांच्या भक्ति प्रक्रियेलाही संकलकानी फार महत्त्व दिले; आणि स्पष्ट केले की ज्ञान, भक्ति यांना प्रत्यक्ष कृती व आचार ह्याचा आधार अनिवार्य आहे. त्या शिवाय व्यक्तिच्यः शांति समाधाना बरोवर समाजाचं उत्थान साधणार नाही. ह्या कडे सर्वांचे लक्ष वेधलं गेलं आहे.

प्रकाशिकेचे मनोगत-

समाजाला आज प्रबोधनाची फारच गरज आहे. युगपरत्वे महान भारतीय संतानी प्रबोधन केले असले तरी त्या प्रत्येक संताचे चरित्र आणि ग्रंथ वाळगणे, अभ्यासणे आज कठीण झाले आहे. सर्व संतांच्या संजीवनीचा सर्व समावेशक असा ग्रंथ सहज कोणासही हाताळता येईल आणि त्यांतून प्रबोधनाचे कार्य होईल, ह्या अपेक्षेने संतवाणी मधुरा, संतवाणी चतुराच्या प्रकाशनाची पहिली आवृत्ती ८ सप्टें, विजयादशमीला अवलोकेनार्थ प्रकाशित केली होती. अनेकांची स्फूर्ति, आग्रह आणि उपयुक्त सुचनेसह ही द्वितीय आवृत्ती प्रकाशित करतांना अत्यानंद होत आहे.

ह्या संकलनास पूर्णत्वाला नेण्यांत प्रामुख्याने श्री धनराज गौरकर, नागपूर ह्यांनी, ग्रंथ सामुग्री गोळा करणे प्रुफ तपासणे, संपादन ते प्रकाशित करेपर्यंत वैयक्तिक पदरमोड करून व्यक्तिगत कष्टालाही कुठे कमी पडू दिले नाही. तसेच आरोग्य खात्यांतील श्री घारेमारे ह्यांनी स्वतःच्या कामाचा भार सांभाळून, हस्ताक्षरांच्या अनेक प्रति काढण्यांत, आणि इतर सहकार्यांनी बहुमोलांचे सहाय्य केले. मनोहर मुद्रणांचे व्यवस्थापक, श्री. नारायणराव महतकरांनी जीवापाड मेहनत करून उत्कृष्ट दर्जाची दृष्ट लागण्या प्रत छपायी आणि सुंदर असे मुखपृष्ठ मयूर प्रिंटिंग नागपूरनी करून दिल्याबद्दल मी त्या सर्वांचे आभार मानते.

अत्यंत गर्दीच्या कामांतून वेळांत वेळ काढून माननीय शिवाजीराव भोंसले, प्राचार्य, फलटण ह्यांनी प्रस्तावना तर, प्रोत्साहन व आशिर्वादपर माननीय डॉ. अ. ना. देशपांडे आणि माननीय दीनदयालजी गुप्त, नागपूर ह्यांनी अमिप्राय देऊन उ साह द्विगूणीत केला, त्यांचे मी मनःपूर्वक आभार मानते.

पुस्तकांची सुवकता राखणे आणि अक्षरदोष काढण्याचा प्रयत्न केला असला तरी कांही दोष राहिल्याची जाणीव आहे. वाचकांनी आपले मनोगत कळविल्यास पुढील आवृत्तीत सुधारणा करून उत्तम सुवक आकर्षणासह हे संकलन पुनः सादर करण्यांत येईल.

दि. १४ जानेवारी मकरसंक्रांत १९८३

चंद्रनगरी सालीसबरी पार्क, पुणे.

आपली

सौ. इंदायणी सपकाळ

अनुक्रम

प्रस्तावना -	* मा. शिवाजीराव भोसले, प्राचार्य, फलटण सातारा.	
	* डॉ. अ. ना. देशपांडे, धरमपेठ, नागपूर.	
	* दीनदयालजी गुप्त, श्रद्धानंदपेठ, नागपूर.	
	* ह. भ. प. श्रीरामपंत सावरकर गुरूजी, नागपूर.	
	* प्रकाशिकेचे मनोगत.	
	* लेखकाचे दोन शब्द.	१

मराठी संत -

१. ज्ञानेश्वर	९
२. संतश्रेष्ठ तुकाराम	१८
३. नामदेव	३४
४. समर्थ रामदास	४३
५. संत एकनाथ	५८
६. संत मुक्ताबाई	६४
७. गौरा कुंभार	६८
८. मावता माळी	७०
९. संतश्रेष्ठ चोखामेळा	७२
१०. संत जनाबाई	७४
११. संत सेना न्हावी	७७
१२. विसोबा खेचर	७९
१३. मध्व मुनिश्वर	८१
१४. शेख महमद	८४
१५. फादर थॉमस स्टिफन्स	८६
१६. संत देवनाथ व दयाळनाथ	८८
१७. संत गुलाबराव महाराज	९१
१८. शाहीर रामजोशी	९४
१९. होनाजी बाळ	९५
२०. संत बहिणाबाई	१००
२१. राष्ट्रसंत तुकडोजी	१०४

हिंदी संत -

१. गोस्वामी तुलसीदास	११३
२. संत कबीर	१२७
३. संत रहीम	१४४
४. संत सूरदास	१५२
५. संत वृंद	१६०
६. संत मीराबाई	१६३
७. संत कवि विहारी	१६७
८. संत गुरु नानकदेव	१७०
९. संत कवि भूषण	१७५
१०. संत रविदास (रैदास)	१७९
११. संत गुरु गोरखनाथ	१८२
१२. संत स्वामी सुन्दरदास	१८५

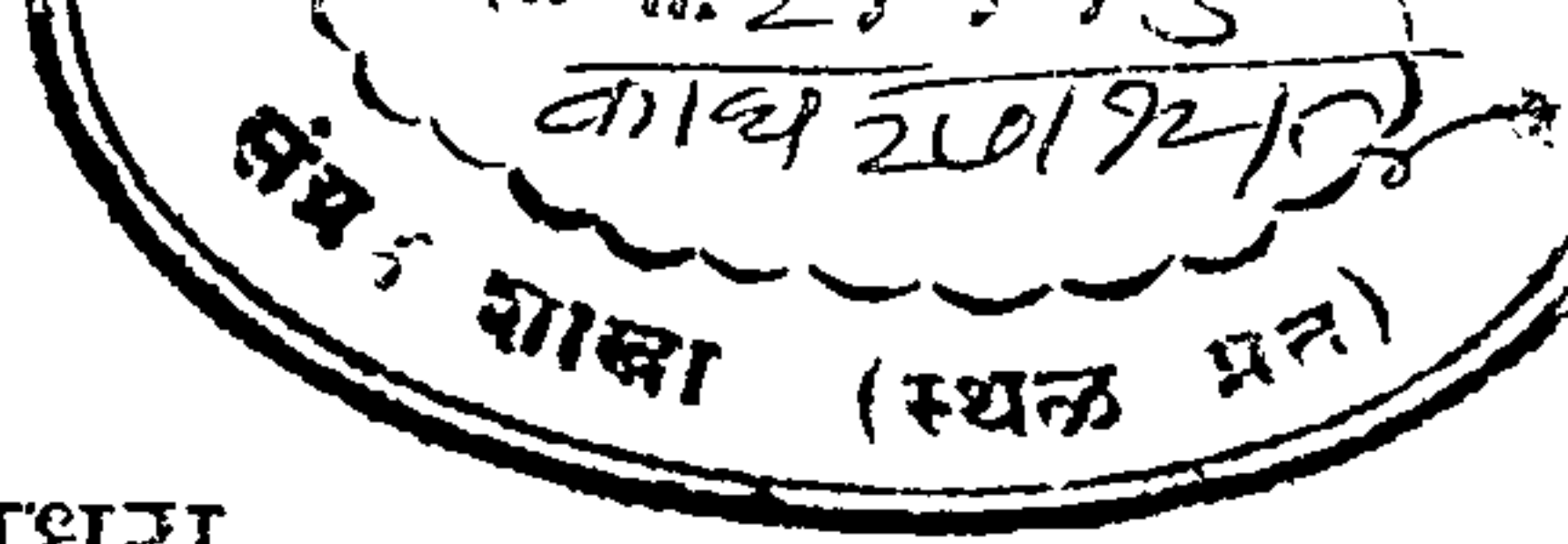
संस्कृत सुभाषित माला -

संस्कृत श्लोक -

★ चाणक्य नीती	
★ पंचतंत्रम्	
★ हितोपदेश-विष्णुशर्मा रचितम्	
★ वाल्मिकी रामायण	२०१
★ नीतिशतकम् भर्तृहरि आणि इतर बाणभट्ट, भवभूती, धर्मवर्धन्, कालिदास कुसूमदेव, व्यास, माधव भारवि, शारंगधर इत्यादी	२०३
★ श्रीमद्भगवत् गीता	२१७
★ चर्पटपंजरी-आद्य शंकराचार्य रचित	२२२
★ वल्लभाचार्य, गौरांगमहाप्रभू	२२४
★ भर्तृहरि नीतिशतकम् (वामनी श्लोकासहीत)	२२५
★ हितोपदेश-पंचतंत्रम्	२३८

इंग्रजी सुभाषित संग्रह

२६५

संतवाणी मधुरा

संतवाणी चतुरा

संतवाणीस अनेकांनी कल्पतरू म्हटले आहे. येथे मागितले ते मिळते जशी भावना तसेच फळ. जे या कल्पतरूपासून न उद्धरता मार्गक्रमण करतात ते खरोखर अभागीच होत. संतवाणीचे गुणवर्णन करतांना त्यांनी दाखविलेला मार्गच तेवढा श्रेष्ठ होय अशी भावना न ठेवता संपूर्ण मानवजातीला त्यांनी सोप्या भाषेत व्यवहार्य धर्म म्हणून मानवी गुणांची श्रेष्ठता बिंबविण्याचा सतत् प्रयत्न केला. या उलट ज्यांनी असा प्रयत्न केला नाही ते खऱ्या अर्थाने संतच नव्हेत. कोणत्याही देशातील लोकोत्तर संतांचे चरित्र आपण पाहिले तर लोक कल्याणाची कळकळ हा त्यांचा ठळक गुण दिसून येईल. या अज्ञानी जनांना त्यांनी योग्य मानवधर्म शिकविला. स्वामी विवेकानंद एकदा म्हणाले:

“ चुरचुरीत वाणी झिरझिरीत राहणी” ह्या गोष्टी तात्कालिक प्रभाव पाडतात असे आपण पाहतो, पण ज्या जगन्मान्य लोकांना आपण पूज्य मानतो त्यांच्यामध्ये ह्या गोष्टीचा संपूर्ण अभाव आपणांस दिसून येईल. साधी राहणी आणि उच्च विचारसरणी हाच खऱ्या संताचा धोपट मार्ग आपणांस दिसून येईल,”

कवी, आणि त्यातूनही संतकवी म्हणजे भारतातील संस्कृत आणि प्राकृत भाषेतील एक प्रचंड ज्ञानकोशच आहे. म्हणूनच समर्थ रामदासांनी ईश्वरानंतर कवींना वंदिले आहे.

आता वंदू कविश्वर । हे तो शब्दसृष्टिचे ईश्वर ॥

झाले आहेत पुढे होणार । देणे ईश्वराचे ॥

माझ्यासारख्याला मराठी, हिन्दी आणि संस्कृत कवींच्या प्रमुख तत्वज्ञानपर व व्यवहार्य काव्याचा परामर्श घेतांना चांगलेच हबकल्या सारखे होते. ह्या जगद्वंद्य थोरांची थोरवी मज पामराने काय वर्णावी.

सूर्याला मशालीने उजेडात आणू पहाण्याचा हा प्रकार होय. सामान्य माणसाला त्यांच्या प्रकांड पांडित्याशी किंवा सखोल तत्वज्ञानांशी फारसे कर्तव्य नसते. ह्या अनंत डेऱ्यांतून आपल्याला समजलेले किंवा गवसलेले नवनीत मधुर आणि चतुर गुणांनी युक्त असल्यामुळे त्याचा रसास्वाद हाच ह्या संकलनाचा मुख्य हेतू आहे.

तसे पाहिले तर ह्या संतकवींच्या काव्यांत प्रसाद, शब्दचमत्कृती पदलालित्य, रागदारी आणि संगीतगुण आणि नादमाधुर्य ह्या गोष्टी तर दिसतातच; पण ह्याच बरोबर त्यांनी जे प्रचंड समाजकार्य केले, लोकशिक्षण आणि लोकजागृती केली तेही नजरेत भरते. हे करतांना त्यांनी भोंदूपणाचे बुरखे फाडले, वाईट चालीरीतीवर कोरडे ओढले आणि कुठल्याही क्षणिक आणि भौतिक मोहाला बळी न पडता निर्मळ आणि सात्त्विक भक्तिरसाची निर्मिती केली. हे प्रचंड कार्य पाहताना तसेच काव्य वाचतांना सामान्य माणूस स्तिमित होतो, त्यांची सखोल रचना आपणांस आश्चर्योत्फुल्ल करते. त्यांच्या गूढ आणि गंभीर रचना आपणास आणखी खोल जाण्यास उद्युक्त करतात.

कबीर म्हणतात -

जीन खोया तिन पाईया । गहरे पानी पैठ ॥

मै बौरी खोजन चली । गई किनारे बैठ ॥

“ज्यांनी शोधले त्यांना गवसले. त्यासाठी खोल पाण्यात शिरावे लागते. पण माझ्यासारखे मूढजन नुसते किनाऱ्यावर बसूनच अपेक्षा करतात. त्यांना तत्त्व काय गवसणार.”

ह्या सर्व कवींना आपापल्या भाषेचा जेवढा अभिमान होता, तेवढीच त्यांची सर्वसमावेशक बुद्धी इतर भाषेमधून रत्ने, माणके गोळा करून आपल्या मायबोलीला सतत, समृद्ध करित होती. मराठीचा यथार्थ अभिमान सर्वप्रथम व्यक्त केला तो ज्ञानेश्वरांनी-

“माझा मराठीचा बोल कौतुके ।

परि अमृतातेही पैजा जिंके ।

ऐसी अक्षरे रसिके मेळविन” ॥

अशा प्रकारे नाना कवींनी आपापल्या परीने हा उत्कर्ष बोलून दाखविला. एकनाथांनी तर सगळ्या संस्कृतलंपट विद्वानांना जोरात ठणकावले.

संस्कृत वाणी देवे केली । आणि प्राकृत काय चारांपासोनी अली ॥

असोत या अभिमान भुली । वृथा बोली काय काज ॥

कपिलेचे म्हणावे क्षीर । मा इतरांचे काय नीर ॥

वर्णा स्वादे एकची मधूर । दिसे साचार सारिखे ॥

माझी हे मराठी । जनार्दन कृपापाठी ॥

निःशब्दांच्या सांगे गोष्टी । चिन्मात्री मिठी वालुनी ॥

फादर स्टिफन्सनी म्हटले,

पाखियांमाजी मोरू । रुखियामाजी कल्पतरू

भाषा माजी मान थोरू । मराठीया ॥

धर्ममार्तंडाच्या खोट्या संस्कृतबंबाळ विद्वत्तेचा उपहास करण्याचे धाडस ह्या संतांनी दाखविले, मायबोलीला उच्चस्थान प्राप्त करून दिले, आणि ह्याद्वारे सामान्य माणसाला ज्ञानाचा मार्ग मोकळा करून दिला. वेद, पुराणे, उपनिषदांचे खोल ज्ञान त्यांनी साध्या भाषेत सांगितले. तुकोबा म्हणतात—

वेद अनंत बोलिला । अर्थ इतुकाचि साधिला ॥

कर्मकांडाचे अवास्तव स्तोम त्यांनी थांबविले. खोट्या धर्मभोळ्या समजुती फोल ठरविल्या, तसेच ज्ञानावर आमचाच अधिकार आहे असे समजणाऱ्या वर्गाला त्यांनी त्यांचे योग्य स्थान दाखविले. हे या संतांचे खरोखर उपकार होत. संपूर्ण ब्रम्हज्ञानाला शर्करायुक्त कॅप-सूलमध्ये कोंबून त्याचे समाजीकरण केले ते आपल्या काव्याच्या माध्यमातूनच.

मराठीतील संत परंपरा अत्यंत प्राचीन असून ग्रंथसंपदाही विपुल आहे. लोकप्रिय भजने, भारूडे, श्लोक, मुक्तछंदकाव्य, कविता ह्यामध्ये संतांनी आपले हृदय ओतले. आणि समाजामध्ये ते लोकप्रिय करविले ह्याचे मला जास्त आकर्षण वाटले. ज्ञानेश्वरांचा आंधळा, रामदासांचा पांगळा, नाथांचा जोशी, जागल्या, मुरळी, भूत तसेच रामजोशी व

होनाजीबाळा यांच्या लावण्या, भूपाळ्या, निळोबांच्या गौळणी; इत्यादी नाना अलंकारांनी त्यांनी तत्वज्ञानाला आणि भाषेला सजवले, राबवले. परमोच्च भक्तीरसासाठी आर्त, उत्कट भावांची पखरण केली. त्यांच्या शब्दांची उत्कटता, आर्तता, प्रेमळता आपल्याला गदगदून सोडते.

कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरं ।

आरूह्य कविताशाखाम् वंदे वाल्मिकी कोकीलम् ॥

“राम राम ह्या मधुर अक्षरांचे कुंजन करणाऱ्या आणि कवितेच्या फांदीवर विराजमान झालेल्या वाल्मिकी नावाच्या कोकिळाला माझे वंदन असो” रामरक्षेतील ही सुंदर रचना कुणाला मोह पाडणार नाही?

ह्या प्रबंध व्यवसायाला हात घालतांना मला स्वतःच्या तोकडेपणाची, ह्या ज्ञानसागराच्या अथांगतेची सतत जाणीव राहिल्यामुळे मी कुठेही कर्तव्याचा किंवा पांडित्याचा आव आणण्याचा प्रयत्न केलेला नाही. सर ऐझाक न्युटनच्या भाषेत बोलावयाचे झाले तर—

I do not know what I may appear to the world, but to myself, I seem to have been merely a child playing on the seashore, diverting myself, in now and then finding a pebble more smooth or a shell more beautiful than others, whilst before me the great ocean of Truth lay all undiscovered”.

नवीन आवृत्तीत जुन्यामध्ये वगळलेले काही मराठी संतकवी घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. कारण त्यांचे स्थान काव्यक्षेत्रात इतके मोठे आहे की, त्यांना वगळणे हा अन्याय होईल शेवटी वाचकांच्या हातात जास्तीत जास्त रत्न माणके देणं हा उद्देशही साधला पाहिजे. ज्या ज्या मराठी कवींनी आपली प्रतिभा इतर भाषेतही राबविली त्यांची निवडक हिंदी काव्य रचनाही ह्या आवृत्तीत समाविष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. आपल्या अनंत मराठी बांधवांना आपल्या प्रसिद्ध मराठी संतकवींनी हिंदीमध्येही उत्तम काव्यरचना केली आहे याची कल्पनाच नाही. उदा. तुकाराम, रामदास, एकनाथ, नामदेव, बहिणाबाई, मध्वमुनि, गुलाबराव महाराज, देवनाथमहाराज, दामोदर

पंडित ह्या मराठी कवींनी उत्कृष्ट हिंदी काव्यरचना केली आहे. हे आपल्यापैकी किती जणांना माहित आहे? त्यांची थोडीशी हिंदी काव्यरचनाही ह्या आवृत्तीत घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

हिंदी कवींची परंपरा मराठी इतकीच प्राचीन आणि उन्नत आहे. त्यातील दैदिप्यमान रत्नांत म्हणजे मुख्यतः गोस्वामी तुलसीदास, सत कबीर, संत खानखाना रहीम, सूरदास, मीराबाई, रविदास, गुरू नानक, दादूदयाल, वृंद बिहारी, ह्या कवींचा समावेश केला आहे. ह्या मुखंडांनी आपल्या भाषेला जो साज चढविला, जे रस, लय, ताल, सूर, आणि संगीत निर्माण केले ते अजोड आहेत. ह्या सूरसागरात डुबक्या मारतांना कुठे तत्वाची गहराई, तर कुठे शब्द रचनेची चमत्कृति; कुठे नाद माधुर्याची गोडी, तर कुठे भावभक्तीची उत्कटता दिसेल. काही स्थळी ईश्वरदर्शनाची व्याकुळता, तर क्वचित ठिकाणी प्रकांड विद्वत्तेचे दर्शन होईल, तर काहींचा गूढवाद आपणांस संभ्रमित करील. ह्या अजोड शब्दब्रम्हाची वळणे घेत घेत ह्या महात्म्यांनी भाषेला हरिसेवेत नाचविले; परमार्थ शिकविला; शुष्क व्यवहार चातुर्य सांगितले. संसाराची ऐहिकता, क्षणभंगुरता ठसविली, तसेच इंद्रियांची बंडखोरी जिरविण्याचे भक्तिरसायन मुक्तपणे वाटले. विरक्तीचा सरळसोट मार्ग त्यांनी समाजाला शिकविला. कबीर म्हणतात -

आया था किस काम को । सोया चादर तान

सूरत संभाल ये गाफिला । अपना आप पहचान ॥

“हे गाफिल माणसा ! तू ज्या कामासाठी जगात आलास ते सोडून सरळ चादर ताणून झोप काढतो आहेस. हे बरे नव्हे. जरा निरीक्षण कर आणि स्वतःची ओळख करून घे”.

कबीर आणि त्यांचे सहकारी संत चालीरितीवर निर्दयपणे कोरडे ओढतात. दांभिकपणाचा, बुवाबाजीचा पडदा फाडतात, धर्माच्या अवडंबराला ते ललकारतात -

मास्जिद भीतर मुल्लू पुकारे । क्या साहिब तेरा बहरा है ।

“मुह्लाजीला मस्जिदमध्ये मोठ्याने ओरडून पुकारतांना पाहून कवीर म्हणतात, “अरे तुझा अल्ला वहिरा आहे काय?” तसेच माळ जपणाऱ्या पंडितालाही ते सुनावतात -

माला फेरत जुग भयो । गया न मनका फेर ॥

करका मनका डाल दे । मनका मनका फेर ॥

“अनेक वर्षे माळ जपण्याचे कार्य करूनही मनाचे गुंते काही सुटले नाहीत. म्हणून हे दांभिक माणसा, हातातील मणी सोड आणि मनाचे मणी फेर, तरच तुझी सुटका होईल”. किती मार्मिक उपाय त्यांनी सांगितला आहे. ह्या कवींचे दोहे, चौपाया, साखी, हिंदीमध्ये इतके रूढ झाले आहेत की, ती भाषा जोपर्यंत अस्तित्वात आहे तोपर्यंत त्यांचे शब्द अमर आहेत. ही संत मांदियाळी शब्दसौरभ घेऊन अनंत काळ वाट चालत राहणार.

संस्कृत बद्दल जास्त बोलायलाच नको. जिला आम्ही देववाणी म्हणतो, सर्व भाषांचा उगम जिथून झाला असे म्हणतो ती अनाद्यनंत संस्कृत ज्ञानाचा महासागर आहे. ह्या सागरातील शिंपले शोधून त्यातील मोत्यांची सुटसुटीत माळ गुंफण्याचा नम्र प्रयत्न केला आहे. आजच्या ह्या गतिमान काळात अमाप ग्रंथसंपदेमधून मोजके सारभूत तेवढेच संकलित केले, तर एवढा प्रचंड ग्रंथसंभार प्रत्येकाला हाताळण्याची किंवा अभ्यासण्याची गरज पडणार नाही. हा अशा संकलनाचा एक प्रमुख फायदा वाटतो. आजकाल संस्कृत भाषे-बद्दल जेवढे जास्त लिहिले जाते त्याच्या शतांशानेही नवीन पिढीमध्ये ह्या भाषेबद्दल आणि तीत असलेल्या ज्ञानाबद्दल आस्था दिसून येत नाही. प्रस्तुत संकलनामध्ये हिंदी तसेच संस्कृत अवतरणांचा यथामति अर्थ देण्याचा प्रयत्न केला आहे. संस्कृत कवींची मालिका प्रचंड आहे. आदिकवी वाल्मिकीपासून तो व्यास, शुकमुनि भरत मुनि, कालिदास, शंकराचार्य, माध्वाचार्य, रामानुजाचार्य, भवभूति, माध, भारवि, दंडी, बाण, भास तसेच जयदेव, गौरांगप्रभु, बल्लभाचार्य, चाणक्य, विष्णुशर्मा आदि अनंत कवींनी विपुल रचना केलेली आहे. त्यातून निवडक, व्यवहार्य व उपदेशपर रचनांची निवड करून जास्त पारमार्थिक किंवा क्लिष्ट अशा रचना टाळल्या आहेत. सामान्यांच्या

उपयोगी पडतील असे अर्थग्राही श्लोकच घेतले आहेत. तसेच हा संग्रह फार वाढणार नाही ह्याची देखील दक्षता घेतली आहे.

प्रथम आवृत्तीत मराठी, हिंदी आणि संस्कृत ह्या तीन भाषांवरच भागविले होते. काही रसिकांच्या सूचनेनुसार सदर संकलनात, इंग्रजीतील उत्तम सुभाषिते घातल्यास संकलन अधिक अर्थपूर्ण होईल असा सूर निघाला. संतरचनांच्या जोडीला हे सुभाषितांचे बहुभाषिक संमेलन विद्यार्थीनासुद्धा उपयोगी पडेल असे वाटते. शाळा कालेजमध्ये निबंध लिहीत असतांना गद्यरचनेबरोबर सुभाषितांची मार्मिक पेरणी केली, तर भाषेला सौंदर्य व विचार प्रदर्शनाला योग्य धार येऊ शकते हा अनेकांचा अनुभव आहे. ह्याच उद्देशाने इंग्रजी सुभाषितांचाही यथामति समावेश केलेला आहे. आपल्या भाषेत इतर अनेक भाषांतून निरनिराळे विचार आणून समाविष्ट केल्यास आपली भाषा समृद्ध होईल यांत शंका नाही. आपले माजी राष्ट्रपती डॉ. राधाकृष्णन यांनी या विषयावर मननीय विचार मांडले आहेत. त्यांच्या मते, "प्रत्येक सुशिक्षित माणसाने आपल्या मातृभाषेत काय भर घालता येईल ह्याचा आपापल्या कुवतीप्रमाणे सतत विचार करावा. आणि मूलग्राही विचार आपल्याजवळ नसतील तर ज्यांनी असे मूलगामी विचार जगाला दिले आहेत त्यांचे विचार तरी जगासमोर ठेवायला मदत करावी. अशातऱ्हेने थोर लोकांची चरित्रे तरी जगासमोर ठेवायला मदत करावी." ही चरित्रे नेहमीच अनुसरणीय असतात. कवी वर्डस्वर्थने म्हटल्या प्रमाणे

**Lives of great men all remind us
And we can make our lives sublime
And departing leave behind us
Foot prints on the sands of time**

थोर महात्मे होऊनी गेले । चरित्र त्यांचे बघा जरा ॥

आपण त्यांच्या समान व्हावे । हाचि सापडे बोध खरा ॥

ह्या सगळ्या संकलनाचा पुढेपुढे इतका विस्तार होत जातो की, अलिबाबाच्या गुहेतील अमाप संपत्ती पाहिल्यावर त्यातले काय उचलावे व काय ठेवावे ह्याविषयी मति कुंठित होते. सगळेच बावनकशी. हिणकस कशाला ठरवावे आणि कोणत्या मापदंडाने. आपण किती लहान, आपली बुद्धिमता किती तोकडी.

अपूर्व कोपोऽयम विद्यते तव भारती
व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति संचयात् ॥

“ हे सरस्वति ! तुझा खजिना किती अपूर्व आहे, त्याचा जेवढा खर्च करावा तेवढा तो वाढतच जातो आणि संचय केल्याने मात्र तो क्षय पावतो,”

ह्या संकलनाच्या मागे माझा आणखी एक हेतू आहे, आणि सगळ्यात महत्वाचा तो हेतू म्हणजे मनःशांती. ह्या धकाधकीच्या जगात माणूस हमखास मनाचा तोल गमावून बसतो. सगळीकडे धावपळ, स्वार्थ, स्पर्धा ह्यात माणूस कसा गुरफटून गेला आहे, आणि मनोबल नसेल तर तो सगळंच गमावून बसतो. ह्या मनोमालिन्यावर असंतुलनावर हमखास रामवाण औषध म्हणजे संतवचन. ज्ञानेश्वरांनी म्हटल्याप्रमाणे -

चंद्र तेथे चंद्रिका । शंभु तेथे अंबिका ।
संत तेथे विवेका । असणे जै कां ॥

जगातल्या अनेक विचारवंतांचे ह्यावर एकमत आहे. संतवचना मृत म्हणजे अमोघ कवच आहे; मनःशांतीचा अखंड झरा आहे. क्षुद्रभावनांना हृदयार करून उत्कट मानवी गुणाचे संवर्धन करविणारी संजीवनी गुटिका म्हणजे संतवचन ! ह्या दृष्टीने थोर संतवचनांचा सकृद्दर्शनी परिचय घडवून आणण्यास जरी ह्या संकलनाचा उपयोग होऊ शकला, तरी मी स्वतःला धन्य समजेन. कबीर म्हणतात -

मेरा मुझमे कुछ नही जो कुछ है सब तोर ।
तेरा तुझेको सौंपते क्या जाता है मोर ॥

“माझे स्वतःचे काहीच नाही, सर्वस्व तुझेच आहे. तुझे तुलाच वाहिल्याने माझे काय जाणार”.

न्यून ते पुरते । अधिक ते सरते
करून घेयावे हे तुमते । विनवितसे ॥

आपला :

प्र. ना. सपकाळ

१. ज्ञानेश्वर

मराठी संतकवी

प्राचीन मराठी संतकवींची परंपरा ही मराठी भाषेइतकीच जुनी आहे. मराठीचा जन्मकाळ शास्त्रवेत्ते अजूनपर्यंत निश्चितपणे सांगू शकले नाहीत. प्राचीन ताम्रपट व शिलालेख आणि ऐतिहासिक उल्लेखांच्या आधारे शके ९०५ च्या जवळपास मराठीची उत्पत्ती झाली असे समजतात. मैसूर जवळील श्रावणबेळगोळ येथील इंद्रगिरी पर्वतावर जो गोमतेश्वराचा प्रसिद्ध पुतळा आहे त्याच्या खाली “ श्री चामुण्डराये करवियले ” असः सर्वप्रथम मराठीचा आद्य उल्लेख आहे. मराठी भाषेतील आद्य ग्रंथ म्हणजे मुकुंदराजांचा ‘विवेक सिंधू’. ह्यांचा काळ शके १११० मानला जातो. मुकुंदराज हे नाथपंथी कवी होते.

जयासि नाही प्रचीति । नेणति तर्क मुद्रेचि स्थिति ।

तयालागि मराठीचिया उक्ति । केली ग्रंथ रचना ॥

ही त्यांची भूमिका त्यांनी सांगितली. त्यानंतर ‘अमरनाथ संवाद’ ‘गोरक्ष गीता’ हे गोरक्षनाथांनी लिहिले. ह्यांचा भर मुख्यतः योगमार्गावरच होता. त्यानंतर हेमाद्रि पंडित, बोपदेव ह्यांनी बरीच काव्यरचना केली. नंतर महानुभावी वाङ्मय प्रसिद्धी पावले व मराठी काव्य बाळसे धरू लागले. तत्कालीन कवीतील सर्वात तेजस्वी व्यक्ती म्हणजे चक्रधर स्वामी. त्या काळात महाराष्ट्रात देवगिरीला यादवांचे राज्य होते. चक्रधरांच्या लीलांचा संग्रह म्हणजे ‘लीळाचरित्र’. १५०९ लीलांचा हा संग्रह आहे. सुबोध आणि सरळ भाषा हे याचे वैशिष्ट्य आहे. नंतरची मराठीतील पहिली कवयित्री म्हणजे महादाइसा उर्फ महदंबा. श्रीकृष्ण-रुक्मीणी स्वयंवरावर तिने काव्ये

अपूर्व कोषोऽयम विद्यते तव भारती

व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति संचयात् ॥

“ हे सरस्वति ! तुझा खजिना किती अपूर्व आहे, त्याचा जेवढा खर्च करावा तेवढा तो वाढतच जातो आणि संचय केल्याने मात्र तो क्षय पावतो,”

ह्या संकलनाच्या मागे माझा आणखी एक हेतू आहे, आणि सगळ्यात महत्वाचा तो हेतू म्हणजे मनःशांती. ह्या धकाधकीच्या जगात माणूस हमखास मनाचा तोल गमावून बसतो. सगळीकडे धावपळ, स्वार्थ, स्पर्धा ह्यात माणूस कसा गुरफटून गेला आहे, आणि मनोबल नसेल तर तो सगळंच गमावून बसतो. ह्या मनोमालिन्यावर असंतुलनावर हमखास रामबाण औषध म्हणजे संतवचन. ज्ञानेश्वरांनी म्हटल्याप्रमाणे -

चंद्र तेथे चंद्रिका । शंभु तेथे अंबिका ।

संत तेथे विवेका । असणे जै कां ॥

जगातल्या अनेक विचारवंतांचे ह्यावर एकमत आहे. संतवचना मृत म्हणजे अमोघ कवच आहे; मनःशांतीचा अखंड झरा आहे. क्षुद्रभावनांना हृद्द्वार करून उत्कट मानवी गुणांचे संवर्धन करविणारी संजीवनी गुटिका म्हणजे संतवचन ! ह्या दृष्टीने थोर संतवचनांचा सकृद्दर्शनी परिचय घडवून आणण्यास जरी ह्या संकलनाचा उपयोग होऊ शकला, तरी मी स्वतःला धन्य समजेन. कबीर म्हणतात -

मेरा मुझमे कुछ नही जो कुछ है सब तोर ।

तेरा तुझेको सौंपते क्या जाता है मोर ॥

“माझे स्वतःचे काहीच नाही, सर्वस्व तुझेच आहे. तुझे तुलाच वाहिल्याने माझे काय जाणार”.

न्यून ते पुरते । अधिक ते सरते

करून घेयावे हे तुमते । विनवितसे ॥

जानेवारी .

प्र. ना. सपकाळ

१. ज्ञानेश्वर

मराठी संतकवी

प्राचीन मराठी संतकवींची परंपरा ही मराठी भाषेइतकीच जुनी आहे. मराठीचा जन्मकाळ शास्त्रवेत्ते अजूनपर्यंत निश्चितपणे सांगू शकले नाहीत. प्राचीन ताम्रपट व शिलालेख आणि ऐतिहासिक उल्लेखांच्या आधारे शके ९०५ च्या जवळपास मराठीची उत्पत्ती झाली असे समजतात. मैसूर जवळील श्रावणबेळगोळ येथील इंद्रगिरी पर्वतावर जो गोमतेश्वराचा प्रसिद्ध पुतळा आहे त्याच्या खाली “ श्री चामुण्डराये करवियले ” असः सर्वप्रथम मराठीचा आद्य उल्लेख आहे. मराठी भाषेतील आद्य ग्रंथ म्हणजे मुकुंदराजांचा ‘ विवेक सिंधू. ह्यांचा काळ शके १११० मानला जातो. मुकुंदराज हे नाथपंथी कवी होते.

जयासि नाही प्रचीति । नेणति तर्क मुद्रेचि स्थिति ।

तयालागि मराठीचिया उक्ति । केली ग्रंथ रचना ॥

ही त्यांची भूमिका त्यांनी सांगितली. त्यानंतर ‘अमरनाथ संवाद’ ‘ गोरक्ष गीता ’ हे गोरक्षनाथांनी लिहिले. ह्यांचा भर मुख्यतः योगमार्गाविरच होता. त्यानंतर हेमाद्रि पंडित, बोपदेव ह्यांनी बरीच काव्यरचना केली. नंतर महानुभावी वाङ्मय प्रसिद्धी पावले व मराठी काव्य बाळसे धरू लागले. तत्कालीन कवीतील सर्वात तेजस्वी व्यक्ती म्हणजे चक्रधर स्वामी. त्या काळात महाराष्ट्रात देवगिरीला यादवांचे राज्य होते. चक्रधरांच्या लीलांचा संग्रह म्हणजे ‘लीळाचरित्र. १५०९ लीलांचा हा संग्रह आहे. सुबोध आणि सरळ भाषा हे याचे वैशिष्ट्य आहे. नंतरची मराठीतील पहिली कवयित्री म्हणजे महादाइसा उर्फ महदंबा. श्रीकृष्ण-रुक्मीणी स्वयंवरावर तिने काव्ये

रचली. त्याला ' धवळे ' म्हणतात. हे फार भावपूर्ण गीत आहे. हिच्या वाणीला 'सिद्ध वाणी' म्हणत असत. त्यानंतर काव्य भांडार समृद्ध होत होत मराठीतील सर्वात दैदिप्यमान काव्यसूर्य उगवला श्री. ज्ञानेश्वर रूपाने, ! त्याच्या विश्वात्मक प्रसादवाणीने महाराष्ट्र-पंढरी दुमदुमली. मराठी घराघरात काव्यगायनाने प्रविष्ट झाली. मराठी भाषा धन्य झाली! निवृत्तिनाथ, ज्ञानदेव, सोपानदेव आणि मुक्ताबाई ह्यांनी आपआपल्या परीने मायबोलीची निर्मळ सेवा केली. ज्ञानेश्वरांचा जन्म आपेगाव येथे इ. स. १२७५ मध्ये झाला. त्यांचे वडील विठ्ठलपंत हे गृहस्थाश्रमी असूनही त्यांचा कल परमार्थाकडे असल्यामुळे त्यांनी संन्यास घेतला. परंतु त्यांच्या गुरुच्या हे लक्षात आल्यावर त्यांना गृहस्थधर्माचा स्वीकार करणे भाग पडले. निवृत्तिनाथ, ज्ञानेश्वर, सोपानदेव व मुक्ताबाई ही चार भावंडे दैदिप्यमान मोत्यांच्या माळेप्रमाणे महाराष्ट्राच्या धर्मक्षितीजावर चमकून गेली व त्यांनी भागवत धर्माचा मजबूत पाया बांधला. सनातनी समाजाने त्यांच्या वडिलांच्या चुकीसाठी त्यांना जन्मभर छळले. परिणामी त्यांच्या मातापित्यांनी गंगेत प्राणाहुती देऊन प्रायश्चित्त घेतले. तरीही 'संन्याशाची पोरे' म्हणून त्यांना समाजाची अवहेलना सहन करावी लागली. सर्व भावंडे अत्यंत बुद्धिमान व काव्यप्रवण होती. ज्ञानेश्वरांनी वयाच्या अवघ्या १९ व्या वर्षी ज्ञानेश्वरी लिहून पूर्ण केली. व वयाच्या २१ व्या वर्षी त्यांनी आळंदीला समाधी घेतली. इतक्या अल्पवयात त्यांनी केलेली कामगिरी पाहून मन थक्क होते. नामदेवासारखे संत त्यांना गुरुस्थानी मानायचे; तसेच प्राचीन योगी चांगदेव यांना त्यांनी केलेला गुरूपदेश आणि त्यांचा मराठी भाषेबद्दलचा सार्थ अभिमान आपल्याला भारून टाकतो. ज्ञानेश्वर काळात महाराष्ट्र संपन्न होता. नाना देवदेवता, व्रत वैकल्ये, मंत्रतंत्र यांच्या अवडंबरात खरा धर्म लोपू लागला असताना ज्ञानेश्वरांनी आपल्या अमोघ शब्द-सामर्थ्याने भागवत धर्माचा पाया रचला. ज्ञानेश्वरीची रचना करून सामान्यांसाठी उत्कृष्ट ग्रंथ समर्पिला. त्यांनी लावलेले रोप पुढे फोफावून त्याचा प्रचंड वृक्ष झाला. त्यांनी नाथ आणि भागवत ह्या दोन्ही संप्रदायांचे मुख्य सूत्र शोधिले. त्यांचे पसायदान किती उत्तुंग आणि मधूर आहे!

आता विश्वात्मके देवे । येणे वाग्पज्ञे तोषावे ।
 तोषोनि मज द्यावे । प्रसाददान हे ॥
 जे खळांची व्यंकटी सांडो । तया सत्कर्मीं रती वाढो ।
 भुतां परस्परे जडो । मैत्र जीवांचे ॥
 दूरिताचे तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मसूर्ये पाहो ।
 जो जे वांछील तो ते लाहो । प्राणिजात ॥
 वर्षत सकळ मंगळी । ईश्वर निष्ठांची मांदियाळी ।
 अनवरत भूतळी । भेटो तयां भूता ॥
 चला कल्पतरूचे अरव । चेतना चिंतामणीचे गाव ।
 बोलते जे अर्णव । पीयूषाचे ॥
 चंद्रमे जे अलांछन । मार्तंड जे तापहीन ।
 ते सर्वाही सदा सज्जन । सोयरे होतु ॥
 किंबहुना सर्व सुखी । पूर्ण होवोनि तिहि लोकी ।
 भजिजो आदी पुरुषी । अखंडित. ॥

अर्थ : आता सर्व विश्वाचा आत्मा जो परमेश्वर त्याने ह्या शब्दरूप यज्ञाचे सेवेने प्रसन्न होऊन मजवर हा प्रसाद करावा: दुष्टांच्या दुष्ट बुद्धीला पालट पाडून त्यांना सत्कर्माची आवड उत्पन्न व्हावी, सर्व भूतमात्रांच्या ठायी परस्पर मित्रभाव नांदावा. पातकरूप अंधाराचा नाश होऊन जगात धर्मरूप सूर्याचा उदय असो व प्राणिमात्रांच्या इच्छा फलद्रूप होवोत. ईश्वरनिष्ठांचा समूदाय भूतलावर सकळ मंगलांचा अखंड वर्षाव करीत असलेला सर्व भूतांना भेटो. ही संतमंडळी म्हणजे चालते कल्पतरूचे बाग, चेतन चिंतामणींचे गांव व अमृताचे बोलते समुद्रच होत. निष्कलंक चंद्र, तापहीन सूर्य असे जे सज्जन ते सर्व लोकांच्या प्रेमाचे स्थान असो. किंबहुना त्रैलोक्य सुखी होऊन त्यांनी विश्वपालक आदीपुरुष ह्याचे अखंड भजन करावे.

अखंड अमृतझरा वाहावा तशी ज्ञानेशाची वाणी झिरपते. त्यांच्यात विद्वत्त्व होते तसे कवित्वही होते. त्यांची ओवी विलक्षण लय-बद्ध, शैली ओघवती व श्रुतिरम्य असून त्यांचा कल्पनाविलास त्यांच्या अलंकारात आहे. उपमा दृष्टांताचा महासागरच त्यांच्या भाषेत पहावयास मिळतो.

घनु वाजे घुणघुणा वारा वाजे रुणझुणा ।
 भवतारक हा कान्हा वेगी भेटावा कां ॥
 चांद वो चांदणे चांपे वो चंदन ।
 देवकीनंदनेवीण नावडे वो ॥
 चंदनाची चोळी माझे सर्व अंग पोळी ।
 कान्हा वनमाळी वेगीं भेटावा कां ॥
 सुमनाची सेज सीतळ वो निकी ।
 पोळे आगीसारिखी वेगी विझवा कां ॥

अर्थ : ढगांचा गडगडाट होतो आहे, वारा रुणझुणु वाहतो आहे, अशातच तो भवतारक कान्हा मला भेटावा. चंद्र व चांदणे, चाफा व चंदन हे सगळे रोमांचित करणारे मला कृष्णावाचून आवडत नाहीत. चंदनाची चोळी सुद्धा माझे अंग पोळते. म्हणून तो वनमाळी कान्हा मला भेटावा गडे! मृदु फूलांची थंड शय्यासुद्धा मला आगीसारखी पोळून काढते. ती आग विझवा गडे!

विठ्ठलभक्ति त्यांना रोमांचित करते-

रुप पाहता लोचनी । सुख जाले हो साजणी
 तोहा विठ्ठल बरवा । तोहा माधव बरवा
 बहुता सुकृताची जोडी । म्हणुनी विठ्ठली आवडी
 सर्व सुखाचे आगरू । बाप रखुमादेवीवरू

संसारात गुरफटलेल्यांना ते समजावतात-

उपजोनि संसारी आपुला आपण वैरी
मी माझे शरीरी घेऊनि ठेले ॥

या देहाते म्हणे मी पुत्रदाराधन माझे
परि काळाचे हे खाजे एसे नेणतु गेला ॥
जळचर आमीष गिळी । जैसा का लागलासे शळी ॥
आप आपणाते तळमळी । सुटिका नाही ॥
तैसे आरंभी । विषयसुख गोड वाटे इंद्रिया ॥
फळपाकी पापिया दुःख भोगी ॥
राखांडी फुंकिता । दीप न लगं जयापरी
तैसा शद्धब्रह्म कुसरी । ज्ञान न पावे ॥

माणूस सुवस्तू सीडून कुवस्तूचे सेवन करतो तेव्हा ते फटकारतात.

एकी गाढवावरी भरिली प्रतिष्ठा । तन्ही तृप्ती नव्हे दूर्भरा पोटा ॥
एक पंडितपण मिरविती श्रेष्ठ । एक ज्ञान विकूनि भरिती पोट ॥
हिंसेलागी वेद करिताती पाठ । चौऱ्यांशी जिवा भोवतसे आट ॥
अज्ञान आंतीची भरली पोती । सुवस्तु सांडूनि कुवस्तु घेती ॥

श्री. गुरुमहिमा वर्णिताना ज्ञानेश्वर बहरतात—

श्री गुरु सारिखा असता पाठिराखा ।
इतरांचा लेखा कोण करी ॥
राज्याची कांता काय भीक मागे ।
मनाचियाजोगे सिद्धि पावे ॥
कल्पतरू तळवटी जो कोणी बैसला ।
काय वाणी त्याला सांगिजो जी ॥
ज्ञानदेव म्हणे तरलो तरलो ।
साच उद्धरलो गुरुकृपे ॥

देवाचिये दारी उभा क्षणभरी । तेणे मुक्तिचारी साधियेल्या ॥
हरी मुखे म्हणा हरी मुखे म्हणा । पुण्याची गणना कोण करी ॥

श्रवण घ्राण रसना त्वचा आणि लोचन हे तो दैन्याची द्वारे ।
वोळंगसी यांचे यांसिची न पुरे तूज पुरविती काये ॥
यालागी धरिजेसु आपुली सोय रे बापा ॥

अरे मना रे अरे मना रे । न संडी हरिचरणकमळा रे ॥
स्वप्निचे धन ते धन नव्हे । मृगजळीचे जळ ते जळचि नव्हे
अभ्रिंची छाया ते साऊली नव्हे ।

ऐसे जाणोनिया वेगी । धरिजेसु आपुली सोयरे रया ॥

कधी ते साधा मार्ग सांगतात—

कां सांडिसी गृहाश्रम । कां सांडिसी क्रियाकर्म ॥

कासया सांडिसी कुळीचे धर्म । आहे तो वर्म वेगळेचि ॥

भस्म उधळण जटाभारु । अथवा उदासी दिगंबरु ॥

न धरी लोकांचा आधारु । आहे तो विचार वेगळाची ॥

ईश्वरी स्वरूपाचा निर्धार कसा करता येईल ह्याविषयी ते म्हणतात—

मलयानिळ शीतळु । पालवी नये गाळु ॥

सुमनाचा परिमळु । गुंफिता नये ॥

तैसा जाणा सर्वेश्वरु । म्हणी नये सानथोरु

याच्या स्वरूपाचा निर्धारु । कवण जाणे ॥

मोतीयाचे पाणी । भरु नये वो रांजणी

गगनासी गवसणी । घालिता नये ॥

डोळीयातील वाहुली । करु नये वेगळी

धावोनि अचळी । धरिता नये ॥

विठ्ठल रघुमाईचे भांडणी । कोण करी बुझावणी

तया विठ्ठलचरणी । ज्ञानदेवो ॥

थंडगार निळ्या मलय पर्वताची पालवी कुठे काढता येईल!
फुले गुंफता येतील पण त्यांचा सुगंध कुठे गुंफता येईल. तसाच सर्वे-

श्वर आहे. त्याची लहान मोठी अशी वर्गवारी करता येत नाही. कारण त्याचे स्वरूप कल्पनेच्या पलिकडे आहे. मोत्याचे पाणी कुठे रांजणात भरता येईल का ? डोळ्याची बाहुली वेगळी काढून धरता येईल का? विठ्ठल आणि रुखमाईचे भांडणात कोण समजावणी करू शकेल? त्या विठ्ठल चरणाचे ठायी ज्ञानदेव लीन झाले.

स्थितप्रज्ञाची लक्षणे ते सांगतात, आपल्या रसाळ भाषेत—

दक्षिण उत्तर मारुता । मेरु जैसा पंडूसुता ॥

तैसा सुख दुःख प्राप्ता । मध्यस्थु जो ॥

वाऱ्याला मेरु पर्वत, तो उत्तरेकडून येवो की दक्षिणेकडून, केंद्रस्थानीच असतो. तसाच सुख येवो की दुख, त्याला जो मध्यस्थ आणि अविचल राहतो, तो स्थितप्रज्ञ !

किंवा ,

चंद्र तेथे चंद्रिका । शुंभू तेथे अंबिका

संत तेथे विवेका । असणे जै कां ॥

वृक्ष तेथे छाया । ब्रम्ह तेथे माया

बुवा तेथे बाया । असती जै कां ॥

तसेच ,

अवघाचि संसार सुखाचा करीन । आनंदे भरीन तिन्ही लोक ॥

त्यांची भारुडे तर गूढ रम्यतेचा कळस गाठतात—

काटच्चाच्या अणिवर वसती तीन गांव । दोन ओसाड एक वसेचिना

वसेचिना, तेथे आले तीन कुंभार । दोन थोटे एक घडेचिना

घडेचिना, त्याने घडली तीन मडकी । दोन कच्ची एक भाजेचिना

भाजेचिना, त्यात घातले तीन मूग । दोन हिरवे एक शिजेचिना

शिजेचिना, तेथे आले तीन पाहुणे । दोन उपाशी एक जेवेचिना

जेवेचिना, त्याला दिल्या तीन म्हशी । दोन वांझ्या एक फळेचिना

फळेचिना, तिला झाले तीन टोणगे । दोन मेले एक जगेचिना

जगेचिना, त्याचे आले तीन रुपये । दोन खोटे एक चालेचिना
 चालेचिना, तिथे आले तीन पारखी । दोन आंधळे एका दिसेचिना
 दिसेचिना, त्याला मारल्या तीन काठ्या । दोन हुकल्या एक लागेचिना
 ज्ञानदेव म्हणे याचा तो अनुभव । सद्गुरु वाचूनि कळेचिना ॥

योग्यावरील भारुडही तसेच अगम्य वाटते.

ऐसा गे माय कैसा हा योगी । जेठाई जन्मला तो ठावभोगी
 माय कुमारी बाप ब्रम्हचारी । एकविस पुत्र झाले उदरी
 आचार सोडोनि झालासे भ्रष्ट । मावशीशी ज्याने लावला पाट
 आणिक याचे नवल सांगु मी काही । बाहिण भोगिली एकेचि ठाई !
 पित्याचा अंश घेऊनि आला । मातेशी ज्याने उपयोग केला
 ज्ञानदेव म्हणे अनुभवि जाणे । अनुभवावाचुनि काहीच नेणे ॥

ज्ञानदेवाच्या ह्या रचना आपली मतीच कुंठीत करतात. त्यांची
 घोंगडीही तशीच सरस आहे. आणि आध्यात्माच्या गाभाच्यातच
 आपणासर्वे—

कान्होवा तुझी घोंगडी चांगली । आम्हास कां दिली वांगली
 स्वगत सच्चिदानंदे मिळोनी । शुद्धसत्त्व गुणे विणली रे ।
 षड्गुण गोठे रत्नजडित । शामसुंदरा तुज शोभली रे ।
 कामकर्म अविद्या त्रिगुण । पंचभूतांनी विणली रे ।

रक्त रेत दुर्गंधी । जंतू नरक मृताने भरली रे ।
 षड्विकार षड्वैरि मिळोनी । तापच्याने विणली रे ।
 ऋषिमुनि ध्याता मुखिनाम गाता । संदेह वृत्ति मुरली रे ॥

ज्ञानदेव-वाणीचे रसग्रहण करणे म्हणजे मशालीच्या उजेडात सूर्य
 पहाण्यासारखे आहे ! तेव्हा प्रत्यक्ष त्यांच्या रचनेचे संपूर्ण आकंठपान
 करणेच योग्य !

हे विश्वाचि माझे घर । ऐसी मति जयाचि स्थिर ।

किंवाहुना चराचर । आपण जाहला ॥

किंवा - जे जे भेटे भूत । ते ते मानिजे भगवंत ।

हे स्थितप्रज्ञाचे लक्षण ते किती रसाळपणे सांगून जातात!

किंवा

वाचस्पतीचे नि पाडे । सर्वज्ञता अंगी जोडे ।

परि वेडिवे माजि दडे । नव्होचि जैसा ॥

चातुर्य लपवी । महत्व हारवी ।

पिसेपन गिरवी । आवडोनी ॥

“ वाचस्पतीसारखी सर्वज्ञता अंगी असूनही जो बाहेरून वेड पांघरतो, आपले चातुर्य लपवून महत्व लपवतो व अज्ञानी असल्याचे सोंग करतो, त्यातच त्याला गोडी असते, कारण मोठेपणाचा त्याला उबग आला असतो. ”

हे गूढयोग्याचे वर्णन किती मोहक भाषेत ते सांगतात! तसेच मूर्खाला विवेक निषिद्ध सांगतात.

देखे शवाच्या हाती दिधले । जैसे रत्न का वाया गेले ।

नातरी जात्यंधा पाहिले । प्रमाण नोहे ॥

का चंद्राचा उदयो जैसा । उपयोग नवेचे वायसा ।

मूर्खा विवेक हा तैसा । रुचेल ना ॥

जसे , प्रेताच्या हाती रत्न दिले तर ते वायफळच किंवा जन्मांध माणसाने काही पाहिल्याचा पुरावा व्यर्थच होय. तसेच, चंद्राचा उदय कावळ्यांना काय आनंद देणार ! तद्वतच मूर्खाला विवेकबुद्धि रुचणारच नाही.

न्यून ते पुरते । अधिक ते सरते । करून घेयावे ।

हे तुमते विनवितसे ॥

अशी ते रसिकांना नम्र विनंतीही करतात.

संतश्रेष्ठ तुकाराम

मराठी संतकवी

तुकारामांचा जन्म देहू येथे इ. स. १६०८ मध्ये झाला. त्यांचे कुळ मोन्यांचे व आडनांव आंविले हे होते. वडिलांचे नांव बोलहोवा व आई कनकाई. त्यांचे जुन्या पद्धतीप्रमाणे लहानपणीच लग्न झाले होते. त्यांची पहिली पत्नी रखमावाई ही दमेकरी होती. म्हणून त्यांचे दुसरे लग्न सतरावे वर्षी पुण्यातील आप्पाजी गुळवे ह्या सावकाराचे मुलीशी करून दिले तिचे नांव जिजाई. इ. स. १६२९-३० या सालात महाराष्ट्रात मोठा दुष्काळ पडला. त्यात त्यांची पहिली बायको व तिचा मुलगा हे दोघेही मरण पावले. दुसरी बायको स्वभावाने तापट असल्यामुळे व व्यवहार बुडाल्यामुळे ते जास्त जास्त अंतर्मुख होऊन ईश्वरभक्तीत कालव्यय करू लागले. पुढे त्यांनी काव्य रचनेला व कीर्तनाला सुरवात केली. जनसंपर्क नकोसा झाला व एका-न्तवासाची आवड निर्माण झाली.

खरा वेदांत सामान्यांच्या भाषेत आणणारा हा संत शिरोमणी आपल्या रसाळ काव्यरचनेने आणि व्यवहार-सुलभ दृष्टांतांनी मराठीच्या गळ्यातला तारुण्य होऊन बसला आहे. तुकोवाचे अभंग, भक्तिगीते, आर्त भजने वाचतांना आणि ऐकतांना आपणास नेहमी हिंदी कविश्रेष्ठ कबीरांची न कळत आठवण येते. मराठीतील 'तुका म्हणे' हे हिंदीतील नित्य बोलीच्या 'कहत कबोरा' ची दाद देऊन जाते. दोघांच्याही काव्यात भक्तिरस, शब्दचमत्कृता व्यवहारिक नित्याचे दृष्टांत, अर्थपूर्ण उक्ती व अनुभवाचे गांभीर्य असूनही साधेपणा आणि सरलपणा असल्यामुळे मराठी बोलणाऱ्यांच्या तोंडवळणी तुकाराम अतिशय पडला आहे. त्यांनी भाषेला न कळत समृद्ध केले आहे. ते पाहून बुद्धी थक्क होते. मराठी माणूस सहजगत्या बोलतांना, 'लोका सांगे ब्रम्हज्ञान स्वतः कोरडे पाषाण' हे चटकन बोलून

जातो. 'गाठ पडली ठकाठका', "तुका म्हणे ऐशा नरा। मोजोनि माराव्या पैजारा" 'असाध्य ते साध्य करिता सायास, कारण अभ्यास तुका म्हणे, 'जावे त्याच्या वंशा, तेव्हा कळे, नका दंतकथा सांगो येथे कोणी कोरडे ते मानी बोल कोण, 'हिरा ठेविता ऐरणी, महापुरे झाडे जाती, 'लहानपण देगा देवा. 'आधी होता वाघ्या, इ इ.! किती किती म्हणून रोजच्या व्यवहारातील वाक्प्रचार मोजावेत. सुशिक्षिता-पासून तो खेड्यापाड्यातील अडाणी अशिक्षित माणसाच्या तोंडी रोज तुकाराम लागतो. हीच या कवीची थोरवी! अचूक साध्या, सोप्या आणि मार्मिक शब्दात हा संत ब्रम्हज्ञान बोलून जातो.

भक्तिरसाच्या अथांग सागरात 'ब्रम्ह्यानंदी टाळी' लावणारे तुकोबा संपूर्ण आत्मसमर्पणाने स्वत्व विसरले आणि अहंकाराचा लवले-शही त्यांच्या ठायी उरला नाही.

‘करितो कवित्व म्हणाल हे कोणी ।

नव्हे माझी वाणी पदरीची ॥

काय मी पामर जाणे अर्थभेद ।

वदवि गोविन्द तेचि वदे ॥

इतके ते तद्रूप झालेले दिसतात. स्वतःच्या संसारात ऐहिक अर्थनि अपयशी ठरलेला संतश्रेष्ठ विश्वकुटुंबाच्या चिंतेत तल्लीन होऊन त्यांना व्यवहार शिकवितो.

जोडोनिया धन उत्तम व्यवहारे । उदास विचारें वेच करी ।

उत्तमाचि गती तो एक पालवे । उत्तम भोगील जीवखाणी ।

पर उपकारी नेणे पर निंदा । परास्त्रीया सदा बहोणी - माया ।

भूतदया गायी-पशूंचे पाळण । तान्हेल्या जीवन वनामाजी ।

शांतिरूप नव्हे कोणाशी वाईट । वाढवी महत्व वडोलांचे ।

तुका म्हणे हेचि आश्रमाचे फळ । परमपद बळ वैराग्याचे. ॥

तुकोबाचे अभंग, गाथावाणी, भजन आदी सर्व काव्यप्रकार जीवनाच्या प्रत्येक अंगावर काहीतरी मार्मिक सांगून जातात. ते शुद्ध जीवनाचे महत्व सांगतात, मनःशुद्धीचा मार्ग सांगतात, भक्तिमार्गाची महती सांगतात, चातुर्याच्या गोष्टी सांगतात. त्यांच्या अगाध वाणीची किती म्हणून महती गायची! त्यांचे निवडक बोल खाली दिले आहेत. काव्यपसारा अफाट असल्यामुळे मुख्य मुख्य बोलच वेचले आहेत.

‘क्षणाक्षणा हाचि करावा विचार । तरावया पार भवसिंधू ।
नाशिवंत देह जाणारे सकळ । आयुष्य खातो काळ सावधान ॥
संतसमागमी धरुनि आवडी । करावी तातडी परमार्थी ।
तुका म्हणे इहलोकीच्या वेव्हारे । नये डोळे धुरे भरुनि राहों ॥

किंवा

‘एक शेर अन्ना चाड । येर वाऊगी वडवड ।
कां रे तृष्णा वाढविसी । बांधवूनी मोहपाशी ॥
औट हात तुझी जागा । येर शिणसी वाऊगा ।
तुका म्हणे श्रम । एक विसरता राम’ ॥

“एक शेर अन्नाचीच तुझी गरज आहे, बाकीची सगळी बाष्कळ बडबड. तेव्हा तू कां मोहपाशात बद्ध होऊन आपली तृष्णा वाढवितोस? तुला औट हात एवढीच जागा पुरे, मग जास्तीच्या मोहात पडून कां शीण वाढवतोस. एक राम विसरशील तर सारेच व्यर्थ”

ठकास ठक भेटल्यावर त्यांच्या हुशारीची चढाओढ तुकोबा सांगतात,

वाघे उपदेशिला कोल्हा । सुखे खाऊ दे रे मला ।
अंती मरसी ते न चुक्रे । कां मज मारतोसी भुके ॥
येरू म्हणे भला भला । न्याय तुझ्या तोंडे झाला ।
देह तो जाणार । घडेल हा उपकार ॥

येरू म्हणे मनी । ऐसे जावे समजोनी ।

गांठ पडली ठका ठका । त्यांची वर्म बोले तुका ।

बाध कोल्हयाला उपदेश करतो, “बाबारे मला सुखाने खाऊ दे. शेवटी मरण कोणाला चुकले आहे! तेव्हा मला कशाला उपाशी मारतोस” तेव्हा कोल्हा म्हणतो -

“भले शाबास, सगळा न्याय एकाच तोंडून होतोय. देह तर जाईलच, पण मला जिवंत ठेवल्याने उपकारही घडेल. म्हणून हे समजून वागा.” तुकाराम महाराज म्हणतात, ठकाला ठक भेटल्यावर त्यांची वर्म जाणकारच जाणतात. तसेच,

‘दह्याच्या अंगी निघे ताक लोणी । एका मोली दोन्ही मागो नये ।
आकाशाचे पोटी चंद्र तारांगजे । दोहीसी समान पाहो नये ॥
पृथ्वीच्या पोटी हिरा गारगोटी । दोहीसी संसाटी करू नये ।
तुका म्हणे तैसे संत आणि जन । दोहोसी समान भजूं नये ॥

“दह्याच्या अंगी ताक आणि लोणी दोन्हीही निघतात, पण त्यांची किंमत वेगवेगळी असते. आकाशात चंद्र आणि तारेही असतात. पण त्यांची कांती वेगळी असते. पृथ्वीच्या पोटात हिरा असतो तशीच गारगोटीही असते. पण मूल्य वेगळे असते. म्हणून तुकाराम म्हणतो, जगात संत आणि इतर जनही असतात, म्हणून त्यांना समान भजावे काय?”

दया, धर्म, नीतीच्या किती सोप्या व्याख्या सामान्यांना तुकोबाराय सांगून जातात.

दया तिचे नांव भूतांचे पाळण । आणिक निर्दळण कंटकांचे ।
धर्म नीतीचा हा ऐकोनी वेव्हार । निवडी सार असार ते ॥
पाप त्याचे नांव नविचारिता नीत । भलतोचि उन्मत करी सदा ।
तुका म्हणे धर्म रक्षावयासाठी । देवासही आटी जन्म घेणे ॥

आपल्या कर्मेद्रियांना तुकाराम किती आर्ततेने आळवतात आणि भक्तिमार्गी लावतात. -

वेई वेई माझे वाचे । गोड नाम विठोवाचे ।
तुम्ही डोळे ध्यारे सुख । पहा विठोवाचे सुख ।
तुम्ही आङ्कारे कान । माझ्या विठोवाचे गुण ।
मना तेथे धाव वेई । राही विठोवाचे पायी ।
तुका म्हणे जीवा । नको सोडू या केशवा ॥

जगामध्ये पोटार्थी माणसास कसे विटंबनेला तोंड द्यावे लागते ते तुकोवा सांगतात. -

पोट लागले पाठीसी । हिंडविते देशादेशी ।
पोट भेणे जिकडे जावे । तिकडे पोट येते सवे ॥
जप तप अनुष्ठान । पोटासाठी झाले दीन ।
पांटे सांडियेली चवी । नीचापुढे ते नाचवी ।
पोट काशियाने भरे । तुका म्हणे झुरूझुरू मरे ॥

ईश्वर दर्शनाची त्यांची तळमळ ते किती मार्मिकपणे वर्णन करतात आणि दृष्टांत किती समर्पक देतात; -

कन्या सासुराशी जाये । मागे परतोनी पाहे ।
तेसे झाले माझ्या जीवा । केव्हा भेटशी केशवा ॥
चुकलिया माये । वाळ हुरहुर पाहे ।
जीवना वेगळी मासोळी । तैसा तुका तळमळी ॥

ब्रम्हज्ञानाची महती सांगताना ते बोलतात, -

ब्रम्हज्ञान नव्हे लकुराच्या गोष्टी । तेथे व्हावा पोटी अनुभव ।
दगडाहूनि जीव करावा कठीण । अंतरीचा शीण जाय तेव्हा ।
भेल्या मनुष्याची न धरिती आस । तैसा हो उदास संसाराशी ॥

संतमहिमा गाण्यात तर ते सर्वस्व हरवून बसतात.

लेकुराचे हित । जाणे माउलीचे चित ।

ऐसी कळवळ्याची नाती । करी लाभाविण प्रिती ॥

पोटी भार वाहे । त्याचे सर्वस्वही साहे ।

तुका म्हणे माझे । तुम्हा संतांवरी ओझे ॥

त्यांचा नम्रपणा तर मानवजातीला नतमस्तक व्हायला लावतो.

नीचपण बरवे देवा । न चले कोणाचाही हेवा ।

महापुरे झाडे जाती । तेथे लव्हाळे वाढती ॥

येती सिंधूच्या लहरी । नम्र होता जाती वरी ।

तुका म्हणे कळ । पाय धरिल्या न चले बळ ॥

तसेच —

लहानपण देगा देवा । मुंगी साखरेचा रवा ।

ऐरावत रत्न थोर । त्यासी अंकुशाचा मार ॥

जया अंगी मोठेपण । तया यातना कठीण ।

तुका म्हणे जाण । व्हावे लहानाहुनि लहान ॥

सत्यव्रत माणसावद्दल त्यांना किती आदर वाटतो. —

बोले तैसा चाले । त्याची वंदीन पाऊले ।

त्याचा होऊन किंकर । उभा ठाकोन जोडोनी कर ॥

त्याचे झाडीन अंगण । त्याचे दासत्व करीन ।

तुका म्हणे देव । त्याचे चरणी माझा भाव ॥

किती सोप्या भाषेत तुकारामांनी थोराची व्याख्या केली आहे.

“बोलल्याप्रमाणे जो वागतो, त्याची मी पावले वंदीन, त्याचा दास होऊन त्याचेसमोर हात जोडून उभा ठाकेन. त्याचे अंगण झाडीन, व त्याची सेवाचाकरी करीन. तुकोवा म्हणतात तो साक्षात देव आहे व त्याचेच ठायी माझा भाव आहे.

खरा साधू ते किती समर्थपणे उभा करतात ते पहा. —

जे कां रंजले गांजले । त्यासी म्हणे जो आपले ।
तोचि साधु ओळखावा । देव तेथेचि जागावा ॥
मृदू सवाहय नवनीत । तैसे सज्जनाचे चित ।
ज्यासीं अपंगीता नाही । त्यासी धरी जो हृदयी ॥
दया करणे जे पुत्रासी । तेचि दासा आणि दासी ।
तुका म्हणे सांगो किती । तोचि भगवंताची मूर्ति ॥

खऱ्या साधूचे वर्णन याहून सुंदर कुणी करू शकत नाही.

“ रंजल्या गांजल्याना जो आपले म्हणतो तोच साधू, तोच देव. लोणी जसे आंतून बाहेरून सारखेच मऊ असते, तसेच सज्जनाचे हृदय असते! निराधारांना जो प्रेमाने हृदयी धरतो, सेवकांनाही जो पुत्रवत् मानतो, तो तर साक्षात भगवंताचीच मूर्ती होय.”

साधूपणाच्या, भोंदूपणाच्या अनेक समर्पक व्याख्या ते किती सरसपणे उभारतात. —

ऐसे संत झाले कळी । तोंडी तंबाखूची नळी ।

भांगभुकी हे साधन । पचनी पडे मद्यपान ॥

किंवा दुष्ट, मूर्खास उपदेश कसा व्यर्थ असतो, त्याचे चित्र —

रासभ धूतला महातीर्थांमाजी । नव्हे जैसा तेजी शामकर्ण ।

तेवी खळा काय केला उपदेश । नव्हेचि मानस शुद्ध त्याचे ॥

सर्पासि पाजिले शर्करापियुष । अंतरीचे विष जाऊ नेणे ।

तुका म्हणे श्वान खिरीचे भोजन । सवेचि वमन जेवी त्या ॥

“गाढवाला महातीर्थात धूतले तरी त्याचा शामकर्ण (इंद्राचा धोडा) काही होत नाही. तसेच दुष्टाला कितीही उपदेश केला, तरी त्याचे मन शुद्ध होणे नाही. जसे सापाला दूध साखर पाजले तरी त्याचे विष जाईल काय? किंवा कुऱ्याला रोज खिरीचे जेवण दिले तरी त्याचे घाण खाणे जाईल काय?”

“आंधळपासी जन अवघेचि आंधळे । आपगासी डोळे दृष्टी नाही ।
रोग्या विषतुल्य लागे हे मिष्टान्न । तोंडासी कारण चवी नाही ॥
तुका म्हणे शुद्ध नाही जो आपण । त्या त्रिभूवन अवघे खोटे ॥

“आंधळचाला सगळं जग आंधळ, कारण दृष्टी काय ते त्याला
माहितीच नाही. रोग्याला मिष्टान्न विषवत लागते, कारण
तोंडाला चवच नाही, म्हणून जो स्वतः शुद्ध नाही, त्याला सगळे जग
खोटेच वाटणार.”

दांभिकपणाचे वाभाडेही ते निष्ठूरपणे काढतात.

वैसोनि थिल्लरी । वेडूक सागरा धिक्कारी ।
नाही देखिला ना ठावा । तोंड पिटी करी हावा ॥
फुगते काऊळे । म्हणो मी राजहंसा आगळे ।
गजाहुनि खर । म्हणे चांगला मी फार ।
मुलाम्याचे नाणे । तुका म्हणे नव्हे सोने ॥

डबक्यात वसून बेंडकाने सागराचा धिक्कार करावा हे योग्यच
आहे. कारण त्याने सागर पाहिलाच नाही, तर तो तोंड वाजवणारच!
कावळा स्वतः फूगून राजहंसावेगळा आव आणणारच! गाढव म्हण-
णारच की मी हत्तीपेक्षाही चांगला आहे. पण तुकोबा म्हणतात,
मुलामा चढविलेल नाण कधी खऱ्या सोन्याची किंमत देणार आहे काय?

खऱ्या खोट्याचा निवाडा ते कित्ती चोखपणे करतात;

हिरा ठेवता ऐरणी । वाचे मारिता जो घणी ।
तोचि मोल पात्रे खरा । करणीचा होय चुरा ॥
मोहरा होय तोचि अंगे । सूत न जळें ज्याचे संगे ।
तुका म्हणे तोचि संत । सोसी जगाचे आघात ॥

ऐरणीवर घाव मारूनही फूटत नाही, तोच खरा हिरा! त्याचीच
खरी किंमत, कारण कृत्रिमाचे चूर्णच होणार. ज्याचे भोवतीचे सुतही

आगीने जळत नाही, तोच खरा मोहरा. तुकाराम म्हणतात, जगाचे आधात सोसूनही शांत राहतात, तेच खरे संत.

मोले घातले रडाया । नाही आंसू नाही माया ।
तैसा भक्तिवाद काय । रंग वेगडीचा न्याय ॥
वेठी धरिल्या दावी भाव । मागे पळवया पाव ।
काजव्याच्या ज्योति । तुका म्हणे न लगे वाती ॥

कानडीने केला मन्हाटा भ्रतार । एकाचे उत्तर एका नये ।
तसे मज नको करू कमळापती । देई या संगती सज्जनांची ॥
तिने पाचारिले इलवा म्हणोन । येरू पळे आण झाली आता ।
तुका म्हणे येरयेरा जे विच्छिन्न । तेथे वाढे सीण सुखापोटी ॥

मूळ स्वभाव कसा जात नाही हे तुकाराम मोठ्या खुनीने वर्णन करतात-

आधी होता वाध्या । दैवयोगे झाला पाग्या ।
त्याचा येळकोट राहिना । मूळ स्वभाव जाईना ॥
आधी होता ग्रामजोशी ! राज्यपद दिधले त्याशी ।
त्याचे पंचांग राहिना । मूळ स्वभाव जाईना ॥
आधी होती दासी । पट्टराणी केले तिसी ।
तिचे हिंडणे राहिना । मूळ स्वभाव जाईना ॥
आधी होता संतसंग । तुका झाला पांडुरंग ।
त्याचे भजन राहिना । मूळ स्वभाव जाईना ॥

पुराणिक आणि शब्द-पंडित ह्यांचा अट्टाहास आणि संस्कृतातच चांगले विचार प्रदर्शित होऊ शकतात, हा दुराग्रह, ह्याचा तुकोबांना सात्विक राग येत असे. ते म्हणतात. —

घोडे काय थोडे वागविते ओझे ।

भावाविण वांझे पाठांतर ॥

साकरेच्या गोण्या बैलाचिये पाठी ।

तयासी शेवटी कडवा रे ॥

मालाचे पै पेटे वाहताती उंटे ।

तयालागी कांटे भक्षावया ॥

अभ्यासाने कांहीही साध्य होवू शकते हे ते मोठ्या ठसठसीत शब्दात सांगतात. कोणताही भाव किंवा प्रसंग असो तुकोबाच्या मागोमाग काव्यगंगेचा लोंढा सहजपणे येतोच.-

साधुनी बचनाग खाती तोळा तोळा । आणिकांते डोळा न पाहवे ।

साधुनी भुजंग धरितिल हाती । आणिकें कांपती देखोनिया ।

असाध्य ते साध्य करिता सायास । कारण अभ्यास तुका म्हणे ॥

“बचनागासारखे जहाल विष सुद्धा सवयीने पचविता येते. इतरांना ते पाहावणार सुद्धा नाही. सवयीने मोठमोठे सर्प हातात खेळवतात, तर हे पाहून इतर चळवळा कापतात. तात्पर्य काय, की अभ्यास व प्रयत्नाने माणसाला असाध्यही साध्य करता येते.”

आपल्या अनेकविध काव्यप्रकारांमध्ये तुकाराम कधी मेणाहुन मऊ होतात, भक्तीने हमसून रडतात, तर वेळी वज्राहुनही कठीण होऊन दांभीकपणावर धणाधाती प्रहार करतात. मार्मिक कल्पना ते सहज सौंदर्याने उदगारतात., परंतु जाणून बुजून किंवा ओढून ताणून शब्दात सौंदर्य आणण्याचा ते प्रयत्न करीत नाहीत. दांभिक ब्राम्हणत्वालाही ते ललकारतात व ब्राम्हणाची सहज सोपी व्याख्या करतात.

जातीचा ब्राम्हण वाहे अभिमान । म्हणे मी उत्तम चारी वर्णी ।

यज्ञकर्म करितो म्हणे मी ब्राम्हण । तरी कां ब्रम्हखूण कळली नाही ।

तुका म्हणे ब्रम्ह जाणे तो ब्राम्हण । इतरांशी खूण काय सांगू ॥

तुकाराम महाराजांची खरी रसाळ वाणी दिसते ती त्यांच्या भक्तीकाव्यात.

गोविंद गोविंद । मना लागलिया छंद ।

मग गोविंद ते काया । भेद नाही देवा तथा ॥

आनंदले मन । प्रेमे पाझरती लोचन ।

तुका म्हणे आळी । जेवी नुरेची वेगळी ॥

वर्णावी ते थोरी एका विठलाची । किर्ती मानवाची सांगो नये ।

उदंडचि झाले जन्मोनिया मेले । होवोनिया गेले राव रंक ॥

त्यांचे नाम कोणी नेवे चराचरी । साही वेद चारी वर्णिताती ।

अक्षय अढळ चळेना ढळेना । तथा नारायणा ध्यात जावे ।

तुका म्हणे तुम्ही विठल चिती ध्यातां । जन्म मरण व्यथा दूर होती ॥

एक धरिला चिती । आम्ही रखुमाईचा पती ।

तेणे झाले अवघे काम । निवारिला भवभ्रम ॥

परद्रव्य परनारी । जाली विषाचिये परी ।

तुका म्हणे फार । नाही लागला व्यवहार ॥

तसेच,

कां रे नाठविशी, कृपाळू देवाशी । पोशितो जगाशी, एकलाची ॥

त्याने काय तुझी, नाही केली चिंता । राही त्या अनंता, आठवोनी ॥

राखी तरुवर उष्णकाळ मासी । जीवन त्यासी कोण घाली ॥

बाळां दुग्ध कोणी केलीसे उत्पत्ती । वाढवी श्रीपती सवे दोन्ही ॥

तुका म्हणे त्याचे नाव विश्वंभर । करी निरंतर त्याचे ध्यान ॥

तुकारामाच्या किर्तन प्रकरणांत हास्य-विनोद, कधी प्रापंचिकाचा कधी दांभीकांचा, लोभ्यांचा, मायाशी गुंतलेल्यांचा उपहास करीत, ते सर्व रस घोळवतात. पुराणीकाची दाढी हलतांना पाहून

बोकडाच्या आठवणीने रडणारा धनगर ते उभा करतात, किंवा पंढर-
पुरच्या यात्रेला निघालेली 'आवा' संसाराच्या मायेने वेशीपासून
कशी परतते याचे मोठे मार्मिक वर्णन ते करतात.

परिसे गे सूनवाई, नको वेचू दूध दही ।
आवा चालली पंढरपूरा, वेशी पासूनि आली घरा ॥
ऐकी गोष्ट सादर वाळे, करी जतन फुटकें पाळे ।
माझे हातीचा कलवडू, मज वाचूनि नको फोडू ॥
वळवट क्षिरीचे लिंपन, नको फोडू मजवाचून ।
उखळ मुसळ जाते, माझे मन गुंतेल तेथे ॥
भिक्षूक आल्या घरा, सांग गेली पंढरपूरा ।
भक्षी परिमित आहारु, नको फाशी वरा सारुं ॥
सून म्हणे बहुत निके, तुम्ही यात्रेसी जाणे सुखे ।
सासुवाई स्वहीत जोडा, सर्व मागील आशा सोडा ॥
सुनमुखीचे वचन कानी, ऐकोनि सासू विवंचि मनि ।
सवतीचे चाले खोटे, म्यां जावेसे ईला वाटे ॥
कासया पंढरीस जावू, काय जाऊनी तेथे पाहू ।
मुले वाळे घरदार, हेचि माझे पंढरपूर ।
तुका म्हणे ऐसे जन, गोवियले मायेकरून ॥

ह्या गोष्टीत तुकारामांनी किती यथार्थ चित्र उभे केले आहे
तसेच,

कावळ्याच्या गळा मुक्ताफळ माळा । तरी काय त्याला भूषण शोभे ।
गजालागी केला कस्तुरीचा लेप । तिचे तो स्वरूप काय जाणे ॥
बकापुढे सांगे भावार्थ वचन । वाळगा चि सीण होय त्यासी ॥
तुका म्हणे तसे अभाविक जन । त्यांमी वाया सीण करू नये ॥

कावळ्याच्या गळ्यात मोत्याची माळ शोभेल काय किंवा हत्तीला कस्तुरीचा लेप लावून काय उपयोग! बगळ्याला उपदेशाचे काय होय! म्हणून तुकोवा म्हणतात, अभाविक माणसापुढे उपदेशाचा शीण करू नये.

मृगाचिये अंगी कस्तुरीचा वास । असे ज्याचा त्यास नव्हे ठावा ॥
 भाग्यवंत घेती वेचोनिया मेले । भारवाही मेले वाहता ओझे ॥
 चंद्रामृतें तृप्ती पारणें चकोरा । भ्रमरासी चारा सुगंधाचा ॥
 अधिकारी येथे घेते हातवटी । परीक्षवंता दृष्टि रत्न जैसे ॥
 तुका म्हणें काय आंधळिया हाती । दिले जैसे मोती वांया जाय ॥

“कस्तुरीमृगाच्या नाभीतून कस्तुरीचा वास घेतो, पण मृगाला ते माहित नसते. भाग्यवंत द्रव्य देऊन कस्तुरी घेतात, इतर त्याचे ओझे वाहून मरतात. चंद्रापासून उत्पन्न होणारे अमृत चकोराचे पारणे फेडते व भ्रमर सुगंधाचा उपभोग घेतात. तद्वत् ज्ञानी चांगल्या गोष्टीचा उपभोग घेतात, रत्नपारखी नुसत्या नजरेनेच रत्नाची पारख करतात; उलट आंधळ्याच्या हाती मोती दिले तरी ते व्यर्थच होय.”

तुकारामाच्या वचनांना मराठी भाषेत सुभाषितांची थोरवी प्राप्त झाली, ते घरोघर लिहीले व बोलले जातात.

उदा.

१. आले देवाजीच्या मना । तेथे कोणाचे चालेना ॥
२. सुख पाहता जवांपाडे । दुःख पर्वता एवढे ॥
३. साधुसंत येती घरा । तोचि दिवाळी दसरा ॥
४. आली सिंहस्थ पर्वणी । न्हाव्या भटा झाली धनी ॥
५. एकमेका साहच्य करू । अवघे धरू सुपंथ ॥
६. निश्चयाचे वळ । तुका म्हणे तेची फळ ॥
७. तुका म्हणे अवघे सांग । तेथे कैचा पांडुरंग ॥
८. नाही घाटाचे लागत । एका शिते भेले भात ॥

९. नम्र झाला भूता । त्याने कोंडीले अनंता ॥
१०. चंदनाचे हात पायही चंदन । परिसा नाही हीन कोणी अंग ॥
दीपा नाही पाठी पोटी अंधकार । सर्वांगे साकर अवधी गोड ॥
११. कुमुदीनी काय जाणे तो परिमल । भ्रमर सकळ भोगीतसे ॥
१२. मऊ मेणाहानि आम्ही विष्णुदास । कठीण वज्रास भेदू ऐसे ॥
१३. अर्थोविण पाठांतर कासया करावे । व्यर्थची मरावे घोकोनिया ॥
१४. निंबाचिया झाडा साखरेचे आळे । आपली ती फळे न संडीच ॥
१५. चोराशी चांदणे वेश्येशी शेजार । परिसेसी खापर काय होय ॥
१६. कासया गुणदोष वानू आणिकांचे । मज काय त्याचे उणे असे !
१७. वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे ।
पक्षी ही सुस्वरे आळविती ।
येणे सुख रुचे एकांताचा वास ।
नाही गुणदोष अगा येत. ॥
१८. तुझे आहे तुजपाशी । परि तू जागा चुकलाशी ।
चिवडूनिया नाशी । तुझ्या घरच्यांनी केली ॥
१९. तरिच जन्मा यावे । दास विठ्ठलाचे व्हावे ॥
२०. संत संकटाचा दाता नारायण ।
करी सर्व पूर्ण मनोरथ ॥
२१. दया क्षमा शांती । तेथे देवाची वसती ॥
२२. चित्त शुद्ध तरी शत्रु मित्र होती ।
व्याघ्र हे न खाती सर्प त्या ॥
२३. शुद्ध बीजा पोटी । फळे रसाळ गोमटी
मुखी अमृताची वागी । देह देवाचे कारणी
सर्वांग निर्मळ । चित्त जैसे गंगाजळ
तुका म्हणे जाती । ताप दर्शने विभ्रंती ॥

तुकारामांनी उत्कृष्ट हिंदी काव्य रचना केली आहे हे आमच्या मराठी वाचकांना माहितच नाही.

कब मरू पाऊ चरण तुम्हारे ।
ठाकूर मेरे जीवन प्यारे ॥
जग डरे ज्याकू सो मोही मीठा ।
मीठी दर आनंद साही पैठा ॥

लोभी के चीत धन बैठा ।
कामीन के चीत काम ॥
माता के चित पुत बैठा ।
तुका के चित राम ॥

क्या गाऊ कोई सुननेवाला ।
देखे तो सब जगही भुला ॥

खेलो आपने रामही सात । जैसी वैसी कर रहू भात ।
कहाँसे लाऊ मधुरावानी । रिझे ऐसी लोग विरानी ॥

गिरधरलाल तो भावक भुका ।
रागकला नही जानत तुका ॥

मै भुली घर जानी वाट ।
गोरस बेचन आई हाट ।
कान्हारे मन मोहन लाल ।
सबही विसरू देखे गोपाल ।
कहा पग डारू देख आनेरा ।
देखे तो सब बोहीन घेरा ।
हुँ तो थकित मेरे तुका ।
भागारे सब मनका धोका ॥

तुका प्रीत रामसु तैसी मीठा राख ।

पतंग जाय दिपपरे करे तनकी खाक ॥

कहे तुका जग भुलारे कह्या न मानत कोय ।

हात परे जब कालके मारत फोरत डोय ॥

तुकाराम सुंचीत बांध राणु तैसा आपनी हात ।

धनु बछरा छोर ज्यावे प्रेम न सुटे सात ॥

तुकारामाची काव्यरचना अजोड आहे, तशीच अफाट आहे. तन्मयतेने आपली सर्व शक्ती त्यांनी विठ्ठलपायी वाहिली व त्यामधून निर्मळ असे भक्तीचे अमृत त्यांनी समाजाला दिले. धन्य त्यांची वाणी, धन्य त्यांची प्रतिभा! त्यांचे मूल्यमापन आपण पामरांनी काय करावे! नतमस्तक होऊन भावांजली वाहणे हेच आपले सार्थक.

□ □ □

३. नामदेव

मराठी संतकवी

(इ. स. १२७०-१३५०)

नामदेव हे पंढरपूरचे राहणारे. त्यांच्या वडिलांचे नांव दामाशेट्टी व आईचे नाव गोणार्ई. असे सांगतात, की दामाशेट्टीस फार दिवस मूल नव्हते. भीमा नदीच्या कांठी त्यांना एक बारा दिवसाचा मुलगा सापडला. त्यांनी त्याचे संगोपन केले.

संत ज्ञानेश्वराच्या तत्वज्ञानाचा प्रसार व प्रचार जर खरोखर कुणी केला असेल तर तो नामदेवांनी! केवळ महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपूर्ण उत्तर हिंदुस्थानात त्यांनी ह्या तत्वज्ञानाची पताका फडकविली. सगळ्या हिंदुस्थानभर अनेक वर्षे वाऱ्या व वास्तव्य करून त्यांनी जुन्या रुढींना अद्यावत केले, आणि खऱ्या भक्तिमार्गाचा मार्ग सांगितला. पंढरपूरच्या भक्तिमार्गाची लाट त्यांनी थेट पंजाबात नेऊन पोहचविली. त्यातूनच पुढे रामानंद, कबीर, नानक, रैदास-पीपा इत्यादी थोर संत निर्माण झाले. या सर्वांनी आपआपल्या काव्यातून श्री संत नामदेवांचा आदरपूर्वक उल्लेख केला आहे. पंजाबात गुरुदासपूर जिल्ह्यातील घुमान या गावी नामदेवांचे स्मारक मंदीर असून ते 'गुरुद्वारा बाबा नामदेव' किंवा 'देहुरा साहेब' या नावाने प्रसिद्ध आहेत. मंदीरात पत्र्यावर कोरलेले एक नामदेवाचे चित्रही आहे. नामदेवाच्या अनुयायांना तिकडे बाबा नामदेविए म्हणतात. त्यांची संख्या सुमारे सात आठ हजार असावी. पंजाबातील बहुतेक शिपी नामदेव संप्रदायी असून त्यांना चिंबा किंवा छिपा म्हणतात.

त्या काळात प्रचाराची फारशी साधने उपलब्ध नसताना नामदेवाने जे अफाट कार्य केले, ते पाहून मन आश्चर्याने थक्क होते. महाराष्ट्राचा झेंडा त्यांनी अटकेपार फडकविला हे खरे आहे. इस्लामचे आक्रमण अव्याहत चालू असताना, भागवत धर्माच्या मेळाव्यात उत्तरे

कडील सर्व धर्मानुयांना नामदेवांनी एकत्र आणले, सामाजिक जागृती केली, परमार्थ शिकविला. खऱ्या जीवित ध्येयाची जाणीव दिली. पंढरपूरच्या ह्या संतकवीचे पंजाबवरील उपकार कधीही न फिटणारे आहेत. त्यांच्या परंपरेतूनच रामानंद, कबीर निर्माण झाले. अत्यंत निस्वार्थपणे, स्वतःचा कुठेही उदां उदो न करता खऱ्या सत्वशील जीवनाचा आदर्श त्यांनी अखिल भारतासमोर उभा केला, प्रचंड, रसाळ व कोमल काव्यरचना केली, सामान्यांना जीवनाचा मंत्र दिला. ह्या निरलस वाणीस आकल्प आयुष्य लाभेल व मराठी व पंजाबी माणसाच्या मनावर ती 'युगे अठ्ठावीस' उभी राहिल हे निःसंशय.

नामदेवांनी पुष्कळ अभंग केले. त्यापैकी फार थोडे आता प्रसिद्ध आहेत. त्यांचा संपूर्ण असा कोणताही ग्रंथ सापडत नाही. त्यांची जनी उर्फ जनाबाई म्हणून दासी होती. तिनेही मराठीत उत्कृष्ट काव्यरचना केली आहे. नामदेव ज्ञानेश्वरांचे समकालीन असून त्यांचे नंतरही काही काळ ते धर्मप्रसार करीत राहिले.

नामदेवाच्या काव्यगुणाबद्दल बोलायचे तर शब्द अपूरे पडतात. त्यांच्याइतका विनय, स्वतःचा अहंकार नामशेष करण्याची प्रखरवृत्ती आणि बाह्य अवडंबराचा तिटकारा ह्यामुळे स्वतः काव्य करून आपण काही मोठे कार्य करीत आहोत याचा त्यांना लवलेशही नाही. काव्यदृष्टी आणि काव्य-ध्येय म्हणून त्यांनी ठेवलेच नाही. त्यामुळे निर्मळ व सरळ भाषेचा नुसता पूरच वाहिला, आणि थेट सामान्य माणसाच्या हृदयाचा ठाव घेणारे बोलच उमटले. त्यांनी शब्द चमत्कृतीही काव्यात दाखविली, कारुण्याची, भक्ती प्रेमाची कूटरम्य रचनाही केली. पण भेदून जातो तो त्यांचा साधेपणाच.!

बोलू ऐसे बोल । जेणे बोले विठ्ठल डोले ।

प्रेम सर्वांगाचे ठायी । वाचे विठ्ठल रखुमाई ॥

नाचूं किर्तनाचे रंगी । ज्ञानदीप लावू जगी ।

परेहुनी परते घर । तेथे राहू निरंतर ॥

सर्व सत्ता आली हाता । नामयाचा खेचर दाता ॥ १ ॥

निद्रिस्ताने शेजे सर्प कां उर्वशी ।
 पाहो विषयांशी तैसे आम्ही ॥
 श्रेण आणि सोने असते समान ।
 रत्न कां पाषाण एकरूप ॥ २ ॥

“गाढनिद्रेतील माणसाला शेजारी सर्प आहे की उर्वशी अप्सरा आहे ह्याचे भान नसते. त्याचप्रमाणे आम्ही विषयसुखाला लेखतो. श्रेण आणि सोने, रत्न आणि दगड आम्हाला समानच वाटतात.”

आपल्या आर्त मनाची दशा नामदेव, पक्षिणी चान्यास गेली असता उपवाणी पिलासारखी, सांगतात.

पक्षिणी प्रभाती चारियासी जाय । पिचूं वाट पाहे उपवासी ।
 तैसे माझे मन करी वो तुझी आस । चरण रात्रंदिवस चिंतीतसे ॥
 तान्हे वत्स घरी वांधलेले देवा । तया हृदयी धावा माउलीचा ।
 नामा म्हणे केशवा तू माझा सोडरा । झणी मज अन्हेरा अनाथनाथा
 ॥ ३ ॥

नामदेवांचे काही सुप्रसिद्ध रसाल अभंग जनसामान्यांच्या अगदी जीभेवर रुळले आहेत. त्यातली आर्तता आणि करुणा मनोवेधक आहे.

देह जावो अथवा राहो । पांझरंगी दृढ भावो ।
 चरण मी न सोडी सर्वथा । आण तुझी पंढरीनाथा ॥
 वदनी तुझे मंगळ नाम ! हृदयी अखंडीत प्रेम ।
 नामा म्हणे केशवराजा । केला पण चालवी माझा ॥ ४ ॥

अवघाचि संसार सुखाचा करीन । अवघ्या भावे धरीन विठ्ठल एक ।।
 अवघा शीण भाग हिरोनी घेईल । अवघेचि तोडिन मायापाश ॥
 अवघा जिवलग हाचि पै होईल । अवघा हा घेईल भारमाथा ॥
 अवघा त्रिविध ताप क्षणे मालवील । अवघा चालवील योगक्षेम ॥

अवध्या संसाराचे मांडणे मोडील । अवघेचि तोडील मायाजाळ ॥
नामा म्हणे अवघी सोडा मिथ्या भ्रांती । विठलेवीण विश्रांती
नाही कोठे ॥ ५ ॥

नामदेवांची अभंगरूप बालक्रीडा, कालीयामर्दन, कंसवध ही काव्ये
फारच सरस आहेत. स्थलसंकोचास्तव त्यांचा परामर्श घेता येत नाही.

देवाजवळ मागणेही किती थोर आणि किती साधे मागतात
नामदेव—

पंढरीचा वास चंद्रभागे स्नान । आणिक दर्शन विठोवाचे ।
हेची घडो मज जन्म जन्मांतरी । मागणे श्रीहरी नाही दुजे ॥
मुखि सदा नाम संतांचे दर्शन । जनी जनार्दन ऐसा भाव ।
नामा म्हणे नित्य तुझे महाद्वारी । किर्तन गजरी सप्रेमाचे ॥ ६ ॥

प्रेमळ अभंगापैकी काही उत्कृष्ट उपमा दृष्टांताचे नमुने पहा.

तूं माझी माउली । मी ओ तुझा तान्हा । पाजी प्रेमपान्हा पांडुरंगे ॥
तूं माझी माउली । मी तुझे वासरुं । नको पान्हा चोरु पांडुरंगे ॥
तूं माझी हरीगी । मी तुझे पाडस । तोडी भवपाश पांडुरंगे ॥
नामा म्हणे होसी । भक्तीच्या वल्लभा । मागे पुढे उभा सांभाळीशी
॥ ७ ॥

किंवा

काय गुण-दोष माझे विचारीशी । आहे मी तों राशी अपराधांची ॥
अंगुष्ठापासोनी मस्तकापर्यंत । अखंड दुश्चित्त आचरलो ॥
खप्ती देवा तुझी नाही घडली भक्ती । पुससी विरक्ती कोठोनीया ॥
तुची माझा गुरु, तूचि माझा स्वामी । सकळ अंतर्दामी गाऊ तुज ॥
नामा म्हणे माझे चुकवी जन्ममरण । नको करू शिण पांडुरंगा ॥ ८ ॥

आत्मसमर्पण किती उदात्त वाटते ह्या शब्दांत! तसेच वेळप्रसंगी
देवाशी प्रेमाचे भांडणही नामदेव किती सरसपणे करतात ते पहा.

पतितपावन नाम ऐकूनि आलो मी द्वारा ।
पतितपावन न होसी म्हणूनी जातो माघारा ॥
सोडी देवा ब्रीद आता न होसी अभिमानी ।
पतितपावन नाम तुजला ठेवियले कोणी ॥ ९ ॥
वेसी तेव्हा देशी ऐसा असशी उदार ।
काय देवा ! रोधूं तुमचे कृपणाचे द्वार ॥
उच्छिष्टांचे शित न देवा टाकीसी बाहेरी ।
कोणी दिधली भगवंत तुला भुषणाची थोरी ॥ १० ॥
हाती घेऊनि झांगड-झेंडा फिरेन त्रिलोक्या ।
पतित पावन न होसी हरी तु मोठा घातकी ॥
नामा म्हणे देवा तुमचे न लगे मज काही ।
प्रेम असो घा हृदयी तुमचे आठवीन पाय ॥ ११ ॥

ह्या भांडणाची गोडी भक्त आणि देवच जाणे! नामदेवांचा
'बोवडा' हा भारुड-गीतातला मुकुटमणी समजला जातो. स्वतःच्या
प्राणावर, इंद्रिय वृत्तीवर ओढाळ गाईचे रूपक रचून हा बोवडा सवंगडी
आपल्या बोवड्या भाषेत कृष्णाला आवर्जून सांगतो.-

कुत्ना थमाल ले थमाल आपुल्या गाई ।
आम्ही आपुल्या घलासि जातो भाई ॥
तुम्ही थोलल्या पातलाचे लेक ।
तुम्हां मधी मी गलीब आहे एक ॥
मदला म्हनता ले जाई गाई लाख ।
किती मी धावूं ले कांता लागला पाई ॥ कुत्ना ॥

काली पिवली ले गाय आहे तान्हेली ।
 या या गवल्याची धवली गाय पलाली ॥
 मदला देखोनी तो गवली हाकां माली ॥ कुत्ना ॥
 काली कोंबली हिलूनी घेतली थाली ॥ कुत्ना ॥
 काल बलाची ले बलाची खलबस केला ।
 तुम्ही सल्वांनी फाल फाल घेतला ।
 मी गलीब ले म्हणुनी थोलका दिला ।
 तूं म्हनसिल ले याला कलतच नाही ॥ कुत्ना ॥
 कृष्ण म्हणे रे 'उगा राही बोबड्या !
 तुझ्या गाई रे मीच वळवितो गड्या ।
 नाहीतर धाडीन रे गोपाळ्यांच्या जोड्या ।
 नामा म्हणे रे गोष्ट रोकडी पाही ॥ कुत्ना ॥ १२ ॥

हाच मराठी घाट त्यांच्या पंजाबी व हिंदी काव्यातही उतरला आहे. त्यांचे नुसते उदाहरणादाखल थोड्या प्रमाणात मासले देत आहोत. 'गुरु ग्रंथ साहेबात' त्यांची वाणी "नामदेव की मुखबानी" म्हणून प्रसिद्ध आहे. त्यांचे मराठीतील व हिंदीतील साम्य दाखविणारी अनेक वचने आपणांस आढळतात. उदाहरणार्थ! -

१. देवा पाहन तारिअले । राम कहत जन कस न तरे ।

मराठीः--

नामाचा प्रताप जाणवेना कोणा । समुद्र पाषाण तारियले ॥

२. कोई बोले निरवा । कोई बोले दुरि ।

मराठीः--

दुरी ना जवळी ॥

३. पतीतपावन माधवु । विरदु तेरा ।

मराठीः--

पतितपावन ब्रीद सोडविन अग्ना ॥

४. मनु मेरो गजुजीहवा मेरी काती ।

मराठीः--

शिंपीयाचे कुळी जन्म माझा झाला ।

तेथेही त्यांनी 'नामा म्हणे' आणले आहे.

५. हुंढत अेलहि अंधगति अरुचीन तनाही संत ।

कहीनामा किऊ पाई ऐ विनु भगतहु भगवंतु ॥

नामा कहै तिलोचना मुख तेरा मुसंमाली ।

हाथपाऊ, करि कामु समुचितु निरंजन नाली ॥

विठ्ठलाचा उल्लेख नामदेवांनी त्यांच्या पंजाबी काव्यात अनेकदा केला आहे.

६. इमै बीठलु उमै बीठलु बीठलु विनु संसार नाही ।

थान थनंतरि नामा प्रणवै पूरी रहिऊ तु सरव मही ॥

त्यांची कोमल मनोव्यथा पंजाबीतही ओतप्रोत भरली आहे.

७. मन की बिरथा मनुही जानै । कै बूझल आगै कहिए ॥

आंतर जामी राम रमाई । मै डरू कैसे चाहिए ॥

८. गुरु कै सनादि एहु मनुराता । दूविधा सहाजि समाणी ॥

पंजाबीप्रमाणे त्यांची हिंदी काव्यरचना फारच मनोहारी आहे. ईश्वर भेटीची उत्कंठा त्यात परिपूर्ण आहे. त्याला ते 'तालाबेली' ह्या शब्दाने व्यक्त करतात. तालाबेली याचा अर्थ व्याकुळता. ते म्हणतात--

मोही लगती तालाबेली ।

बछरे विनु गाई अकेली ।

पानीआ विना मिनु तल्पे ।

ऐसे रामनामा विनु बापुरो नामा ॥ १ ॥

त्याचप्रमाणं—

कामी पुरख कामीनी पिआरी । ऐसी नामे प्रीत मुरारी ॥ २ ॥

“कामातूर माणसाच्या मनातील कामिनीचे प्रेम जसे अढळ, तशी नामदेवाची हरिभक्ति अविचलित.”

दगडाच्या पुजेवद्दल ते म्हणतात.

एकै पाथर कीजै पाऊ, दुजे पाथर धरिए पाऊ ।

जै इहू देऊ तऊ उहू भी देवा ।

कहि नामदेव हम हरि की सेवा ॥ ३ ॥

“एक दगड देव तर दुसरा पायरी कसा? देव तर सगळेच देव! नामदेवाला हा भेदभाव पसंत नाही. तो हरिभक्तीत लीन झाला.” मराठी हिंदीचे मिश्रण नामदेवांनी काव्यात सुंदर केले आहे.

आनिले कागद काडीले गुडी अकासामधे भरमीअले ।

पंचजना सिऊं एकशात बतउआ चितु सु डोरी राखीअले ॥

मनु रामनाम बेधीअले ।

जैसे कनिक कला चित्तु मांडीअले ॥

आनीले कुंभ भराइले उदक राजकुमारी पुरंदरीए ।

हासत विनोद विचार करती है चितु सुगागरी राखीअले ॥

मंदरू एक दुआर दम जाके गऊ चरावत छोडीअले ।

पांचकोसपर गऊ चरावत चितुसु बछरा राखीयले ॥

कहत नामदेऊ सूनहु त्रिलोचन पालकू पालन पडढीअले ।

अंतरी बाहरी काज विरुधी चितु सु वारिक राखीअले ॥ ४ ॥

प्रायः परदारः परहरी । ताके निकटे जैसे भरहरी ॥

जो न भजते नारइना । तिनका मेन करऊ दरसना ॥

जिनके भीतरी है अंतरा । जैसे पसु तैसे उई नरा ॥

प्रणवती नामदेऊ नाकहि बिना । ना सोहे बत्तीस लखना ॥ ५ ॥

दूधु कटौरे गडवे पानी । कपल गाईनामे दुहिआनी ॥

दूधु पिऊ गोविन्दराई । दूधु पिऊ मेरे मनु पतिआई ॥ ६ ॥

संत ज्ञानेश्वरांनी नामदेवाचे महत्व ओळखून त्यांचे गुण गाइले.

भक्त भागवत बहुसाल ऐकिले । बहु होऊनि गेले होती पुढे ॥

परि नामयांचे बोलणे नव्हे हे कवित्व । हा रस अद्भूत निरुपम ॥

हे सुख विश्रांती नाही हो कल्पांती । विचारावे संती दूरदृष्टि ॥

हे खूण जाणता एक पंढरीराव । रूखमा देवी नाहो श्री विठ्ठल ॥

अशा ह्या भक्तिरसात, जनमंगलाचे अखंड व्रत वाहणाऱ्या संत श्रेष्ठापुढे महाराष्ट्रच नव्हे, तर अखिल भारतवर्ष नतमस्तक न होईल, तरच नवल!

□ □ □

४. समर्थ रामदास

मराठी संतकवी

(इ. स. १६०८-१६८१)

मराठी मनावर समर्थ रामदासाचा पगडा किती आहे हे कोणी सांगण्याची व लिहिण्याची मुळीच गरज नाही. आपल्या जीवनाच्या प्रत्येक दालनांत समर्थाचा शिरकाव झालेला आहे.

समर्थाचा जन्म श्रीरामनवमीस जांब ह्या गांवी गोदातीरी झाला. त्यांच्या वडीलांचे नांव सुर्योपंत व आईचे नांव राणुबाई. ह्यांचे पहिले नांव नारायण असे होते. पुढे ते रामाची भक्ती करू लागल्यापासून त्यांना रामदास व समर्थ अशी नांवे पडली. रामदास हे लहानपणापासून विरक्त होते. त्यांच्या आईबापांनी त्यांचे लग्न करण्याची तयारी केली; पण त्यांचे मनांत लग्न करण्याचे नव्हते म्हणून ते लग्न-मंडपातून पळून गेले. काही दिवस नाशिकला पंचवटी येथे व नंतर सातारा जिल्ह्यातील चाफळ येथे वास्तव्य केले. १२ वर्षे असे अनुष्ठान करून पुढील १२ वर्षे त्यांनी भारतभर तिर्थयात्रा केली. नेपाल, काबूल, कंदहारपर्यंत त्यांनी भ्रमण केले. निवांतपणे राहण्यासाठी सातान्याजवळ परळी नांवाचा किल्ला आहे, तेथे ते स्थायीक झाले. ह्या किल्ल्यास सज्जनगड हे नांव पडले. त्यांच्या सांगण्यावरून शिवाजी महाराजांनी आपला झेंडा भगवा केला असे सांगतात. त्यांनी अफाट ग्रंथ-रचना केली. श्रीदासबोध, मनोबोध, आत्माराम, दोनकांडाचे रामायण, हजारो आरत्या, पदे, अभंग, शिवाय विविध वृत्तात्मक श्लोक त्यांनी लिहिले. ते जन्मभर ब्रम्हचारी होते, तरी त्यांनी समर्थपणे समाजाचा संसार उभारला, महाराष्ट्रात चैतन्य निर्माण केले, त्यांची अस्मिता जागृत केली, अन्यायाचा प्रतिकार करण्याचे आत्मबल दिले. गावोगावी अखंड प्रवास करून बलभीम मारोतीची स्थापना केली; आणि बलोपासना करण्याचा मंत्र ह्या मरगळलेल्या देशाला दिला;

शिवकालीन समाजाला स्वातंत्र्योन्मुख होण्यासाठी व राष्ट्रभवतीचे वारे निर्माण करून स्वराज्य स्थापनेसाठी सज्ज केले. असा हा तेजस्वी संत नुसते देवदेव करायलाच शिकवत नाही तर वीररसालाही उद्दीपीत करतो. स्वतः प्रपंचाचे वारे न साहाता समाजाला खऱ्या प्रापंचिक शहाणपणाचे धडे देतो, भक्तिरसांची गोडी वर्णितो, देवाची करुणा भाकायला शिकवितो; योगसाधनेचे धडे देतो आणि यशस्वी जीवनाच्या सगळ्या गुरुकिल्ल्या शिकवितो असा हा असामान्य संत काव्यरचनेतही तेवढ्याच लीलेने विहार करतो; आणि मराठी भाषेला हवे तसे हाताळून समर्थ करतो. म्हणूनच त्यांचे वर्णन;

शुकासारिखे पुर्ण वैराग्य ज्याचे । वशिष्ठापरी ज्ञान योगेश्वराचे ।

गुरूवाल्मिकी सारिखा मान्य ऐसा । नमस्कार माझा सदगुरू

रामदासा ॥

हे किती समर्पक वाटते. कुठल्याही चळवळीला 'भगवंताचे अधीष्ठान' असावे म्हणून समर्थ आग्रह धरितात. त्यांची भजने, करुणाष्टके, मनांचे श्लोक, भारुडे ह्यांनी मराठी समृद्ध केली. तसेच त्यांचा 'दासबोध' म्हणजे महाराष्ट्राच्या घराघरातून खेड्या-पाड्यातून अत्यंत लोकप्रीय असलेला असा हा व्यवहारेन्मुख करणारा एक दैदिप्यमान ग्रंथ आहे. आपल्या आयुष्यभर गोळा केलेल्या तत्वज्ञानाचा आणि अनुभवाचा एक अनंत साठा त्यांनी ह्यात गुंफला आहे.

मराठा तितुका मेळवावा । महाराष्ट्र धर्म जागवावा ॥

मराठा तितुका मेळवावा । महाराष्ट्र धर्म जागवावा-ची ललकारी देण्यास हा कर्मप्रवण संत किती रसरसलेला आहे. त्यांनी निर्मिलेला वीर रस जेवढा श्रेष्ठ तेवढीच करुण रसाची निर्मिती ही ते कुशलपणे करतात. मनाच्या गती ते चपखलपणे सांगतात.

चपळपण मनाचे मोडता मोडवेना ।

सकळ स्वजन माया तोडिता तोडवेना ॥

घडि घडि विघडे हा निश्चयो अंतरीचा ।

म्हणवूनी करुणा हे बोलतो दीनवाचा ॥ १ ॥

तसेच-

स्वजन धनाचा कोण संतोष आहे ।

रघुपतीविण आता चित्त कोठे न राहे ॥

जिवलग जीव घेती प्रेत सांडोनी जाती ।

विषय सकळ नेती मागुता जन्म देती ॥ २ ॥

नको द्रव्यदारा नको येरझारा ।

नको मानसी ज्ञानगर्वे फुगारा ॥

सगुणी मला लाद्विरे भक्तिपंथा ।

रघुनायका मागणे हेची आता ॥ ३ ॥

ऐहिक सुखाला ते कसे मुखपणात काढतात, योग्य शब्दात-

मुखामाजी परम मुख । जो संसारी मानी सुख ।

या संसार दुःखाएवढे दुःख । आणिक नाही ॥ ४ ॥

निर्लज्ज प्रापंचिकांना उद्देशून ते लिहितात.-

लोकींकी घात होता जिवलग मरता दुःख शोकी पडावे ।

संसारी चर्फडावे तडमड करिता बोंबलावे रडावे ॥

हां हां हां हां म्हणावे द्वय करकमळी तोंड हाणोनि घ्यावे ।

मेले ते व्यर्थ गेले तदुपरि पुढती चालवावे चलावे ॥ ५ ॥

सांसारिक दुःखाचे हे किती भेदक वर्णन वाटते. त्यांची प्रयत्न-
वादाची शिकवण हा सर्वात मोठा गूण आहे.

वन्ही तो चेतवावा रे । चेतविताचि चेततो ॥
 विवेक जाणजे तैसा । वाढविताचि वाढतो ।
 केल्याने होत आहे रे । आधी केलेची पाहिजे ॥
 यत्न तो देव जाणावा । अंतरी धरीता बरे ॥
 लोक हे राखता राजी । सर्व राजीच होतसे ॥
 अंतरी चुकता तेथे । सर्व भाजीच होतसे ॥ ६ ॥

जन हे बोळतु तेथे । अंतरात्माचि बोळला ॥
 जन हे खौळले जेथे । अंतरात्माचि खौळला ॥
 अरे कारे अहो काही । बोलती सकळै जनी ॥
 समजावे उमजावे । जाणावे मनिचे मनीं ॥ ७ ॥

सावधतेचा इषारा द्यायला समर्थ पदोपदी सतर्क असतात.-

धीर्धरा धीर्धरा तकवा । हडबडू गडबडू नका ॥
 काळ देखोनी वर्तावे । सांडावे भय पोटिचे ॥
 अखंड सावधान रे । प्रयोग यत्न मान रे ॥
 प्रसंग हा तुफान रे । नकोचि वेवधान रे ॥
 प्रसंग हा तडातडी । करा विवेक तातडी ॥
 सुचीत व्हा घडी घडी । प्रबोध घ्या खडाखडी ॥ ८ ॥

मनोमन बोलण्याची त्यांची हातोटी अगाध आहे.-

तनास भेटली तनें । मनास चूकली मनें ॥
 चूकी चूकी बहु चूकी । परस्परे चूकामूकी ॥
 मढ्यास भेटले मढे । करील काय बापुडे ॥
 मने मनाचिया खूणा । बुझेल लोभ त्या दुणा ॥
 मने मनास राखणे । सुखे सुखास चाखणे ॥ ९ ॥

त्याच आवेशात ते सामान्य जनांना उपदेशितात.—

राखात्री बहुतांची अंतरे । भाग्य येते तदनंतरे ॥ १० ॥

त्यांचा सदुपदेश हा अत्यंत कर्मप्रवण करणारा आणि स्फूर्ति-
दायक वाटतो.

आळस खोटा रे । बाबा आळस खोटा रे ॥

घष्टपुष्ट धाटामोठा । व्यर्थाचि ताठा रे ॥

आळस मोठा तोचि करंठा । जाईल कोणी वाटा रे ॥

दास म्हणे रे यत्न उचटा । वैभव सर्व लुटारे रे ॥ ११ ॥

अर्थ: बाबा हा आळस वाईट आहे. तू कितीही घष्टपुष्ट असलास तरी नुसता ताठाच करण्याच्या कामाचा आहेस. जेवढा आळस जास्त तेवढाच तो करंटा आणि त्याची काय गत होईल, काही सांगता येत नाही. म्हणून रामदास म्हणतात प्रयत्न करीत राहा व सर्व वैभवाचे धनी व्हा.

न्याये वर्तेल तो शहाणा । अन्यायी तो दैन्यवाणा ॥

नाना चातुर्यांच्या खुणा । चतुर जाणे ॥

चातुर्ये शृंगारे अंतर । वस्त्रे शृंगारे शरीर ॥

दोहींमधे कोण थोर । बरे पहा ॥ १२ ॥

नाना वस्त्रे नाना भुषणे । येणे शरीर शृंगारिणे ।

विवेके विचारें राजकारणें । अंतर शृंगारिजे ॥ १३ ॥

अर्थ: न्यायाचे वर्तन करील तोच खरा शहाणा; आणि अन्यायी शेवटी दैन्यवाणाच. ह्या चातुर्यांच्या खुणा चतुरच जाणतात. चातुर्या-
नेच मन सुशोभित होते, जसे वस्त्राने शरीर शोभते. ह्यातील बाह्य साज बरा की आतील साज खरा हे शहाण्याने ठरवावे.

नाना तऱ्हेची वस्त्रे, अलंकार ह्यांनी फक्त शरीर शोभिवंत होते. पण विवेक, विचार, आणि सात्त्विक राजकारणाने मन शृंगारावे.

आळसाचे विस्तृत वर्णन दासबोधात दिले आहे.-

आळसे राहीला विचार । आळसे बुडाला आचार ।
आळसे नव्हे पाठांतर । कांही केल्या ॥
आळसे घडेना श्रवण । आळसे नव्हे निरूपण ।
आळसे परामर्थाची खूण । मलिन झालो ॥
आळसे नित्यनेम राहीला । आळसे अश्यास बुडाला ।
आळसे आळस वाढला । असंभाव्य ॥
आळसे गेली धारणावृत्ती । आळसे मलिन झाली वृत्ति ।
आळसे विवेकाची गती । मंद झाली ॥
निद्रा आळस दुश्चित्तपणे । होचे मुर्खाचे लक्षण ।
येणे करिता निरूपण । उमजेचिना ॥
म्हणोनी आळस सोडावा । यत्न साक्षेपे करावा ।
आणि दुश्चित्तपणाचा मोडावा । थारा बळे ॥ १४ ॥

शिवाजी महाराजांना लिहिलेल्या पत्रात ते लिहितात-

निश्चयाचा महामेरू । बहुत जनांसी आधारू ।
अखंड स्थितीचा निर्धारू । श्रीमंत योगी ॥
यशवंत किर्तीवंत । सामर्थ्यवंत वरद्वंत ।
पुण्यवंत नितिवंत । जाणता राजा ॥ १५ ॥

क्षात्र धर्माविषयी त्यांचे विचार फारच स्पष्ट आहेत-

जयास जिवाचे वाटे भय । तेणे क्षात्र धर्म करू नये ॥
काही करूनि उपाये । पोट भरावे ॥
मारिता मारिता मरावे । तेणे गतीस पावावे ॥
फिरोन येता भोगावे महद्भाग्य ॥ १६ ॥

देव मस्तकी धरावा । अवघा हलकल्लोळ करावा ॥

मुलूख वडवा कां बुडवावा । धर्म संस्थापनेसाठी ॥ १७ ॥

मनास बोध करतांना समर्थाची खरी प्रतिभा आणि व्यवहार-
ज्ञान दिसते.

मनास बोध करतांना—

जगौ सर्व सुखौ असा कौण आहे । विचारी मना तूचि शोधौनि
पाहे ॥

मना त्वाची रे पूर्व संचित केले । तयासारखे भोगणे प्राप्त झाले ॥
मना मानसी दुःख आणू नको रे । मना सर्वथा शोक चिंता नकोरे ॥
विवेके देहेबुद्धी सोडोनी घावी । विदेहीपणे मुक्ती भोगीत जावी
॥ १८ ॥

मरे एक त्याचा दुजा शोक वाहे । अकस्मात तोही पुढे जात आहे ॥
पुरेना जनी लोभ रे क्षीण त्याते ! म्हणोनि जगी मागुता जन्म घेते ॥
समर्थाच्या सेवका वक्र पाहे । असा सर्व भूमंडळी कोण आहे ॥
जयाची लिला वाणिती लोकं तिन्ही । उपेक्षी कदा रामदासाभिमानी
॥ १९ ॥

विवेके क्रिया आपुली पालटावी । अति आदरे शुद्ध क्रिया धरावी ॥
जगी बोलण्यासारखे चाल वापा । मना कल्पना सोडी संसार तापा ॥
तुटे वाद संवाद तेथे करावा । विवेके अहंभाव हा पालटावा ॥
जनी बोलण्यासारखे आचरावे । क्रिया पालटे भक्ति पंथेचि जावे
॥ २० ॥

अर्थ: हे विचारी मना, ह्या जगात सर्वदृष्टीने सुखी कुणी आहे
कां ? तू शोधून पहा. हे मना, तू जसे पूर्वसंचित केले तसे तुला भोगणे
प्राप्त आहे. तरी तू मनातील शोक, दुःख, चिंता सर्व सोडून दे.
विवेकाचा आश्रय घेऊन देहबुद्धी सोड आणि विदेही मुक्ति उपभोग.

एकाच्या मरणाचा दुसरा शोक करतो, पुढे त्यालाही जावेच लागते. ज्याच्या लोभाला अंत नाही, त्याला शेवटी कष्ट दुःखच आहेत, आणि त्यामुळे वारंवार जन्म घ्यावे लागतात. समर्थांच्या सेवकाकडे वक्रदृष्टीने पहायची कुणाची छाती आहे? राम आपल्या भक्ताला कसा उपेक्षील? विवेकाने आपली वाईट चाल सोडून आदराने शुद्ध क्रियाकर्म करावे. बोलल्यासारखे वागायला शीक आणि कल्पना व संसारताप सोड. जेथे वाद संपत असेल तेथेच संवाद करावा व विवेकाने अहंकार सोडावा. जगात बोलल्यासारखे आचरण करावे व भक्तिमार्गाने कर्म शुद्ध करावे.

फुकाचे मुखी बोलता काय वेचे । दिसंदिस अभ्यंतरि गर्व साचे ॥
 क्रियेवीण वाचाळता व्यर्थ आहे । विचारे मना तुचि शोधोनि पाहे
 ॥ २१ ॥

समर्थांनी समाजाचे विदारक वर्णनही केले आहे, तसेच कुटुंब नियोजनही सांगितले आहे.-

लेकुरे उदंड जाहली । तो ते लक्ष्मी निघोन गेली ॥
 बापुडे भिकेस लागली । खावया अन्न मिळेना ॥
 एक पाठी एक पोटी । ऐसी घरभरी झाली दाटी ।
 कन्या आणि लेकुरांची ॥

कन्या उपवरी झाल्या । उजवावया पैका नाही ॥ २२ ॥

असा हा असामान्य आणि समर्थ बलदंड कवी सर्वार्थाने समर्थ ठरला, आणि महाराष्ट्राचा प्रेरक आणि मार्गदर्शक झाला.

समर्थांची कवणाष्टके मराठी माणसांच्या रोजच्या प्रार्थनेचा भाग झाली आहेत.

अचपळ मन माझे नावरे आवरिता । तुजवीण शीण होतो धांव रे
 धांव आता ॥ २३ ॥

समर्थानी हिंदी काव्यरचना सुद्धा केली आहे. हे आमच्या बहु-
तांश मराठी माणसांना माहीतच नाही-

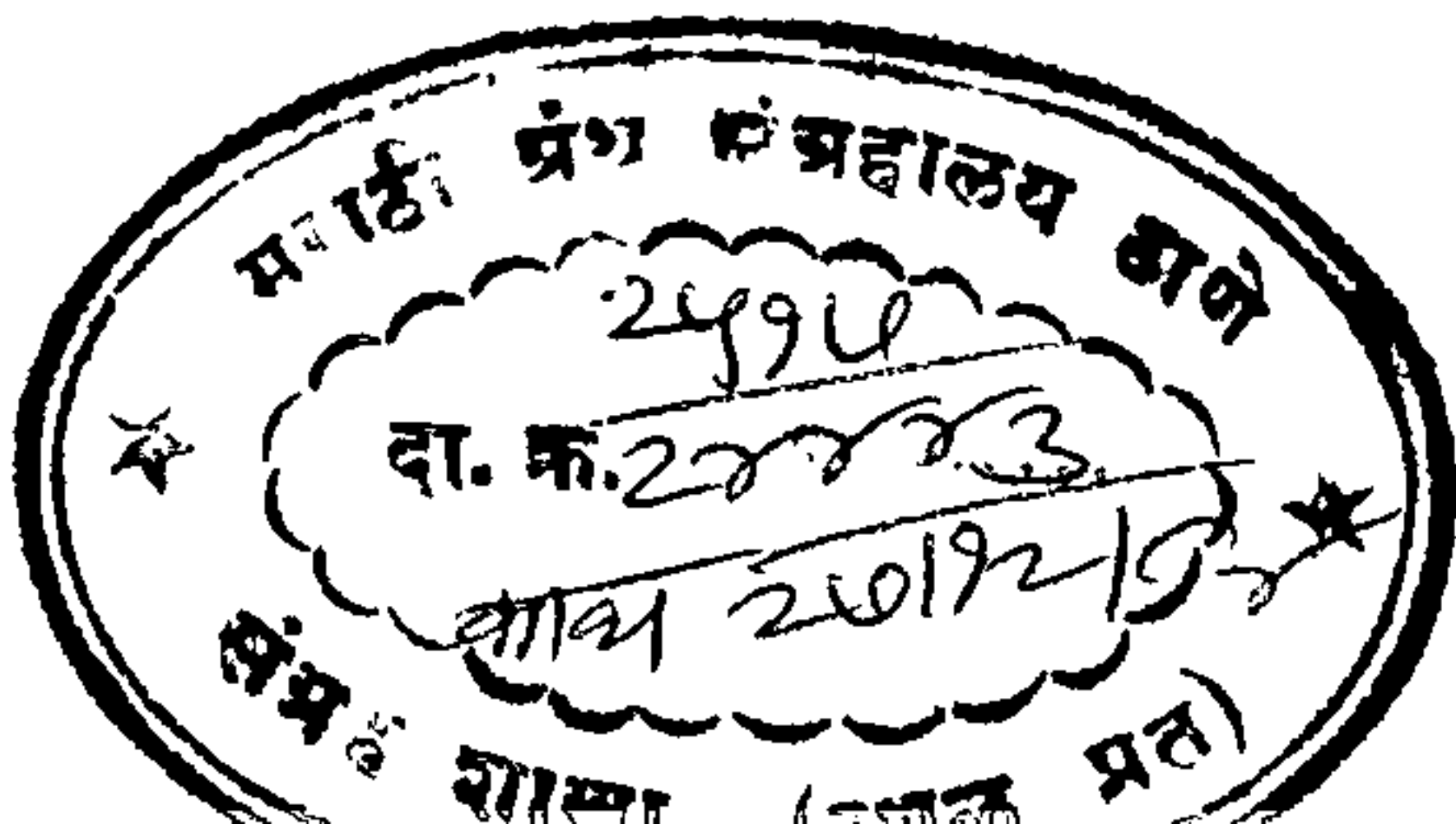
त्यांची हिंदीतील काव्यरचनाही गोड आणि प्रासादिक आहे.
त्याचा थोडा मासला सादर केला आहे.

जित देखो उत राम ही रामा । जित देखो उत पूरण कामा ॥
तृण तरुवर सातो सागर । जित देखों उत मोहन नागर ॥
जलथल काष्ट पषाण अफासा । चंद्र सुरज नच तेज प्रकासा ॥
मोरे मानस राम भजोरे । रामदास प्रभु ऐसा करो रे ॥ १ ॥

राम न जाने नर तो क्या जी ।
धन दौलत सब माल खजीना ।
और मुख सर किया तो क्या जी ॥
गंगा गोमती रेवा तापी ।
और बनारस न्हाया तो क्या जी ॥ २ ॥

पवनपर चल्यो चांदतारा हमेशा ।
सुरज् बी चलो वो बडा है तमाशा ॥
गगन्मो चलो महुवोही पवन सो ।
पवन् बी नहीं रे कहे रामदासा ॥ ३ ॥

गले मोहि कफनी हातो न्यान तस्मी ।
खुदा क्या ही वाता मुसे वो बी गैबी ॥
कहे वात वैसा राहा से च्यले सो ।
इनो किही कफनी कहे रामदासो ॥ ४ ॥

□ □ □

: ५१ :

५. संत एकनाथ

मराठी संतकवी

(इ. स. १५१३-१९)

संत ज्ञानेश्वर, नामदेव ह्यांचे नंतर तीनशे वर्षांनी एकनाथांचा जन्म झाला. एकनाथांचा जन्म गोदातीरी प्रतिष्ठानास म्हणजे पैठणास झाला. त्यांच्या वडीलांचे नांव सूर्यनारायण व आईचे रुक्मिणीबाई. ते लहानपणापासून धर्मपरायण असून शांती, क्षमा इत्यादी गुण त्यांच्या ठायी होते. त्यांचे गुरु जनार्दन स्वामी हे व्यवहारदक्ष आणि शूर असे किल्लेदार होते. बहुजन समाजासाठी त्यांच्या भाषेत लिहिणारे एकनाथ, हे खरे लोककाव्याचे आद्य कवी म्हणायला हरकत नाही. त्यांनी जाणते आणि नेणते ह्यांच्यात आढळतेचा दुरावा निर्माण करणारी संस्कृतची भिंत पाडली, परंतु त्यांनी संस्कृत पंडितांना न दुखविता आपल्या संस्कृत ज्ञानाचा व फारशी भाषेच्या ज्ञानाचा वापर मराठीला समृद्ध करण्याकडे केला, आणि अमर साहित्य निर्माण केले. एकनाथी भागवतात त्यांनी भाषेची थोरवी प्रतिपादिली आहे.

संस्कृत ग्रंथकर्ते ते महाकवि । मा प्राकृति काय उणीवी ॥

नवी जूनी म्हणावी । कैसेति कवि सुवर्ण सुमने ॥ १ ॥

भाषेच्या प्रेमाबरोबरच ते हरिभक्ति सुद्धा मागतात, ते कित्ती जिव्हाळ्याने—

भक्ति प्रेमाविण ज्ञान नको देवा । अभिमान नित्य नवा तयामाजी ॥

प्रेमसुख देई प्रेमसुख देई । प्रेमाविण जाला ज्ञानी जैसा ॥

एका जनार्दनी प्रेम अति गोड । अनुभवी सुरवाड जाणतील ॥ २ ॥

एकनाथावर ज्ञानेश्वरानंतर तीनशे वर्षानंतर संस्कृत पंडितांचा उपसर्ग पोहोचला म्हणून त्यांनी वरील उत्स्फूर्त शब्द पेरले-

एकनाथ पदोपदी आपल्या गुरुचेच म्हणजे जनार्दन स्वामीचे स्मरण करण्यात आणि ज्ञानेश्वरांचा महिमा गाण्यात सतत तयार असतात. त्यांनी ज्ञानेश्वरीचे संशोधन करून त्याचे शुद्धीकरण केले. नाथाची काव्यरचना फारच प्रचंड आहे. अनेक पौराणिक आख्याने व ओवीवद्ध काव्याची अंदाजे संख्या ६०००० चे वर असून एकूण काव्य पाऊण लाखाचे घरात जाईल. त्यांचे शेवटचे भावार्थ रामायण हे महाकाव्य अर्धवट सोडून त्यांनी आपली जीवित यात्रा संपविली. मरणाचे स्मरण ठेऊन देह सुखाविषयी उदासीन राहून अनुतापयुक्त वैराग्य अंगी वाणवून जो साधक स्थिर होतो, तोच परमार्थातील चिरंजीवपद पावतो, हा नाथांचा सिद्धान्त आहे. ते म्हणतात.-

हा नरदेह किमर्थ निर्मिला ।

तो मी विषय स्वार्थी लाविला ॥

थिटा परमार्थ हातीचा गेला ।

करी पहिला विचार हा ॥ ३ ॥

ह्या ऐहिक सुखोपभोगाच्या कल्पनाही त्यांना किती दुःसह होतात.

नको नको स्त्रियांचा सांगात ।

नको नको स्त्रियांचा एकांत ॥

नको नको स्त्रियांचा परमार्थ ।

करिती आघात पुरुषासी ॥ ४ ॥

संसारात कसे राहावे यांचे निरूपण नाथ किती समर्पकपणे करतात.

पांथस्थ घरासी आला । प्रातःकाळी उठोनी गेला ॥

तैसे असावे संसारी । जैसी प्राचीनाची दोरी ॥

बाळी घराचार मांडिला । तो सर्वेचि मोडूनि गेला ॥

एका विनवी जनार्दना । ऐसे करी गा माझ्या मना ॥

पक्षी अंगी उतरती । ते कां गुंतोनिया वाहती ॥
 तैसे असावे संसारी । जोवरी प्राचीनाची दोरी ॥
 वस्तीकर वस्ती आला । प्रातःकाळी उठोनी गेला ॥
 शरण एका जर्नादन । ऐसे असता भय कवण ॥ ५ ॥

अर्थ “प्रवासी मुक्कामाला आला तरी सकाळी तो आपल्या रस्त्याला लागतो. तसे माणसाने संसारात राहावे. जशी जुनाट दोरी केव्हाही खंड पावते. लहान मुलांनी खेळ मांडला तरी लगेच सगळा खेळ सोडून ते कसे चटकन पळतात! जर्नादन स्वामीला माझी विनंती की, माझे मन असे निःसंग करावे. जसे पक्षी अंगणात उतरतात पण ते काही तेथे गुंतून राहात नाहीत; तसे माणसाने संसारात न गुंतता विचरण करावे.”

त्यांची काव्यवाणी उपमा अलंकारांची खैरात करते. रुक्मिणी स्वयंवरात’ ते लिहितात—

अतिसुरंग चरण तळे । उपमे कठीण रातोत्पळे ॥
 बाल सुर्याचेनि उजाळे । तैसी कवळे टाचांची ॥
 पिळ्ळनी इंद्रनीळ किरळी । ओतिली कृष्णतनु सावळी ॥
 पाडले सुकुमार कोवळी । घोंटी निळी दोन्ही भागी ॥
 सुनिल नभाचिया कलिका । तैशा आंगोळीया देखा ॥
 वीर नखे त्या चंद्ररेखा । चरण पियुषा लुब्धल्या ॥
 कृष्ण अंगा जडले पणे । विजुसी पुट जाले चौगुणे ॥
 विसरली अस्तमाना जाणे । पितांबर पणे कांसेशी ॥ ६ ॥

हे कृष्णरुपाचे अप्रतिम वर्णन ऐकून रुक्मिणीचे अंग रोमांचित व्हावे हे ओधानेच आले. नाथ म्हणतात, “ही कृष्ण-रुक्मिणीची विवाह कथा नसून जीवा-शिवाच्या लग्नाचे हे निरूपण आहे.” ह्या

काव्यात आध्यात्म रस-परिपोष आणि विनोद ह्या सगळ्या काव्य-गुणांचा परमोच्च विंदू नाथांनी गाठला आहे. नाथांची कृष्ण कवने अतिशय गोड आणि लघुमाधुर्यनि लदवदली आहेत. राधेचे वर्णन पहा.—

वारियाने कुंडल हाले । डोळे मोडीत राधा चाले ॥
राधा पाहूनि भुलले हरि । बैल दुभे नंदा घरी ॥
हरि पाहूनि भुलली चित्रा । राधा घुसळी डेरा रिता ॥
मन मिळालेसे मना । एका भुलला जनार्दना ॥ ७ ॥

किंवा

कृष्णा माझा पदर धरू नको, सोड ॥
जाऊनी सांगेन मी यशोदेला । मोडिन चांगली खोड ॥
तू वनमाळी मी भोळी राधा । माझी तुझी नच जोड ॥
एका जनार्दनी म्हणे मनमोहन । नाम तुझे बहू गोड ॥ ८ ॥

असल्या पदांमध्ये वाह्यांग शृंगाराचे दिसले तरी गाभा भक्तीचा आहे.

नाथांची सर्वात्कृष्ट पदे हा मराठी काव्याचा मनोहर अलंकार होय. उदा—

असा कसा देवाचा देव बाई छकडा ग ।
देव एका पायाने लंगडा ग ॥ धृ ॥
भिंगाचे भिंगुले खांद्यावरी आंगुले ।
नाचत तान्हुले यशोदेचे बाई यशोदेचे ॥
असा कसा देवाचा देव बाई छकडा ।
देव एका पायाने लंगडा । ग बाई ॥ असा ॥
गवळ्या घरि जातो । दही दूध खातो ।

करि दह्या दुधाचा रचडा ग बाई ॥
 शिंकेची तोडितो । मडकेचि फोडितो ।
 पाडी नवनिताचा तो सडा । ग बाई ॥
 वाळवंटी जातो । कीर्तन करितो ।
 घेतो साधुसंतासि झगडा । ग बाई ॥
 देव एकनाथाचा बचडा । ग बाई ॥ असा ॥ १ ॥

मन रामी रंगले । अवघे मनाचि राम झाले हो ।
 सबाहय अभ्यंतरी अवघे रामरूप कोंदले हो ॥
 आत्मारामाचे ध्यान लागले मज कैसे हो ।
 क्रिया कर्म धर्म अवघे येणेचि प्रकाशे हो ॥
 सत्य-मिथ्या प्रकृतिपर अवघा रामचि भासे हो ॥ २ ॥

परम पवित्रे सादर वर्णावी ।
 सज्जन वृंदे मनोभावे आदी वंदावी ॥ ३ ॥

भूत जबर मोठं ग बाई ॥
 झाली झाडपण करू गत काई । भूत जबर । भूत जबर ॥
 आत दिसे वाहेरी वसे । या भुताने लावीले पिसे ॥
 भूत लागले ध्रुव बाळाला । उभा अरण्यांत ठेला ॥ भूत ॥
 भूत वसले वाळवंटी । या हो पुंडलीकाचे साठी ॥ भूत
 भूत लागले बहुतांशी । गोरा कुंभार सावत्याशी ॥ भूत
 जनार्दन एकनाथाशी । ते भूत लागले ॥ भूत ॥ ४ ॥

दूर्जनाचा संग कसा आंगलट येतो, त्याचे मोठे सुंदर विवेचन ते करतात-

कस्तुरी परिमळ नाशितसे हिंग ।
 ऐसा खेळाचा संग जाणिजेती ॥

साखरेचे आळा निंव जो पेरिला ।

शेवटी कडू त्याला फळे पत्रें ॥

चंदनाचे संगे हिंगण वसती । परि चंदनाची याती वेगळीच ॥

एकाजनार्दनी हा अभाविकाचा गुण । वमन समान लेखू आम्ही

॥ ९ ॥

अर्थ : हिंगाच्या संपर्काने कस्तुरीचा सुंदर सुगंध सुद्धा नासतो, तसाच दुष्टाचा संसर्ग जाणावा. साखरेचे आळे करून कडू-निंवाचे झाड पेरले, तरी त्याला फळेपाने कडूच येणार. चंदनाचे वरोवर हिंगणाचे झाड असले तरी त्याची जात वेगळीच. म्हणून एकनाथ म्हणतात, अश्रद्धावान माणूस आम्ही हीनच लेखू. मग तो कुठल्याही जनात वसलेला असो.

काय ते वैराग्य बोकडाचे परी । भलतीया भरी पडतसे ॥

काय ती समाधी कुक्कुटाचे परी । पुढेची उकरी लाभ नेणे ॥

बसोनी आसनी वाअुगे ते ध्यान । सदा लक्ष्मीमान आपुलाचि ॥

घालुनिया जेठा बैसती करंटा । करितसे चेष्टा मर्कटापरि ॥

नाही शुद्ध कर्म योगाचा विचार । सदा परद्वार लक्षितसें ॥

ऐसिया पामरा कासया तो बोध । एका जनार्दनी शुद्ध खडक तैसा

॥ १० ॥

अर्थ : बोकडासारखे वैराग्य काय कामाचे! वेळेवर त्याला भलतीच लहर येते. कोंबड्यासारखी समाधी काय कामाची, शेवटी उकरीरडा उकरणारच. आसन मांडून ध्यानाचे सोंग आणणारे शेवटी धन आणि मानाचीच अपेक्षा करणार. जेथे मन शुद्ध नाही तेथे साधूचे सोंग आणले तरी नजर परस्त्रीवर जाणारच. अशा विकृत माणसाला बोध करून काय होणार; ते सगळे खडकावरचे पाणीच.

मदनबाधचा दरारा ते किती मार्मिकपणे सांगतात. आणि भल्या-
भल्यांची कशी त्रेधा उडते पहा-

एडका मदन । तो केवळ पंचानन ॥
धडक मारिली शंकरा । केला ब्रम्हाचा मातेरा ॥
इंद्रचंद्रासी दरारा । लाविला जेणे ॥
धडक मारिली नारदा । केला रावणाचा चेंदा ॥
दुर्योधना मारिली गदा । घेतला प्राण ॥
भस्मासूर मूकला प्राणांशी । तेचि गती झाली वालीची ॥
विश्वामित्रासारिखा ऋषि नाडिला जेणे ॥
शुकदेवाने ध्यान धरोनी । एडका आणला आकळोनी ॥
एका जनार्दनाचे चरणी । बांधिला जेणे ॥ ११ ॥

ऐहिक सर्व नाशिवंत असून हरिनामच शाश्वत आहे, हे किती
साध्या शब्दात ते सांगतात-

नाशिवंत धन नाशिवंत मान । नाशिवंत जाण काया सर्व ।
नाशिवंत देह नाशिवंत संसार । नाशिवंत विचार न करिती ॥
नाशिवंत स्त्री पुत्रादिक बालें । नाशिवंत बळे गळा पडती ।
एका जनार्दनी सर्व नाशिवंत । एकचि शाश्वत हरिनाम ॥ १२ ॥

लीन भाव-भक्तिवाचून सर्व पुण्य म्हणजे नुसती विटंबना होय
ते सांगतात-

राजाला आळस संन्याशाला सायास । विधवेसी विलास विटंबना ॥
व्याघ्राशी शांतता गाईसी उग्रता । वेश्पेशी हरिकथा विटंबना ॥
दानेविण पाणी घ्राणेविण घ्राणी । नामेविण वाणी विटंबना ॥
एका जनार्दनी भाव भक्तिविना । पुण्य केले नाना विटंबना
॥ १३ ॥

“राजाला आळस करून कसे चालेल? किंवा संन्याशाला कष्ट करण्यात कसूर चालणार नाही. विधवेला विलासीपणा म्हणजे वैधव्याची विटंबनाच होय. वाघ शांत राहू शकणे किंवा गायीला उग्रपणा येणे शोभेल काय? तसेच वेश्येला हरीकथा म्हणजे विटंबनाच. दानाशिवाय हाताला शोभा नाही. वासाच्या कर्माशिवाय नाकाला शोभा नाही. तसेच हरीनाम न घेणारी वाणी व्यर्थ होय. एकनाथ म्हणतात, भावभक्तीशिवाय हजार पुण्यकर्म केले तरी व्यर्थ होत.”

साधुपण किती दुर्धर असते, त्यांचे दाखले त्यांनी फार कठोर दिले आहेत.

आपुलिच दारा जरी टेके व्यभिचारा । क्रोधाचा थारा अंतरि नये ॥

आपुलेच धन तस्करे नेता जाण । जयाचे मन उद्विग्न नव्हे ॥

आपुलाची पुत्र वधोनि जाय शत्रु । परी मोहाचा पाझरू नेत्री नये ॥

आपुले शरिर गांजिता परनरे । परी शांति चळो ने दी ॥

एकाजर्नादिनी जया पूर्ण बोधु । तोचि एक साधु जगामाजी ॥ १४ ॥

“स्वतःची पत्नी व्यभिचार करते, हे पाहूनही ज्याला क्रोध येणार नाही, आपले सर्व धन चोरांनी नेलेले पाहून जो उद्विग्न होणार नाही, स्वतःचा प्रिय मुलगा शत्रूंनी ठार मारला, तरी मायेचा पाझर डोळ्याला फुटणार नाही. स्वतःचे शरीर दूष्टांनी गांजिले तरी ज्याची शांती ढळणार नाही, तोच खरा साधू शोभतो असे एकनाथ म्हणतात.

असे एकाहून एक सरस काव्य व तेहि विपूल एकनाथाच्या लेखणीतून उतरले आहे. त्यांचा जिव्हाळा, तळमळ, प्रत्येक माणसाच्या हृदयाला भिडल्याशिवाय कशी राहिल?

नाथांनीही हिंदी काव्य रचनेत, आपली प्रतिभा दाखविली. मराठी संत जेव्हा जेव्हा तीर्थाटनाला उत्तरेकडे जात, तेव्हा भाविकांच्या आग्रहास्तव त्यांना कळेल अशा भाषेत ते कथा किर्तने करून जनसामान्यांना परमार्थ उपदेश करीत. त्यांनी मराठीतील काव्य

प्रकार हिंदीतही आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. गौळण, मुंडा, नानक, भारुड हे काव्य प्रकार त्यांचे उत्कृष्ट आहेत. त्यांच्या भाषेत अनेक भाषांचे संमिश्रण असल्यामुळे त्यांना तिकडे 'अटपटी वानी' म्हणून संबोधतात. त्यांच्या काव्यावर गुजराती भाषेचीही छाप कांही ठिकाणी दिसते. त्यांचे समकालीन संत नरसी मेहता ह्यांच्या प्रभावामुळे किंवा आदानप्रदानामुळे गुजराती भाषेचा पगडा बसला असण्याचा संभव आहे. तद्वतच त्यांच्या हिन्दीवर गोस्वामी तुलसीदासांचाही प्रभाव जाणवतो. दोघांच्या रचनाचे विषयही समान असून उपमा अलंकारातही साम्य जाणवते. दोन्ही संतांनी आपापल्या मायबोलीचा यथार्थ अभिमान बाळगून तिची अनेक प्रकारे सेवा करून तिला समृद्ध केले, आणि संस्कृतच्या पांगूळगाड्यातून मायभाषेलामुक्त केले. त्यांचे हिंदीचे कांही नमुने पुढे दिलेले आहेत—

गोपी प्रसंग—

मै दधि बेचन चली मथुरा, तु क्यु थोर नंदजीके छोरा ॥
 भक्ति का आचल पकड हरी, मत खेचो मेरी फाटी चूनरी ॥
 अहंकारका मोरा गगरा फोरा, व्होके गोरस सब ही गोरा ॥
 द्वैसन की मोरी अंगिया फारी, क्या कहूँ मै नंगी नार उधारी ॥ १ ॥

कोई दिन सीर पर छाता उडावै ।
 कोई दिन सीर पर घडा चढावै ॥
 कोई दिन तुरंग उपर चलावै ।
 कोई दिन पावमे खासा चलावै ॥
 कोई दिन राजा बडा अधिकारी ।
 एक दिन होवे कंगाल भिकारी ॥ २ ॥

भारुड और गारुड

यारो देखो रे गयत्री गारुडी आया ।
 पहिला पहिला कछु नही देखे निराकार निजरूपा ॥

अलख हातमे पलख बतावे माया सगुण रूपा ॥ चल चल चल चल ॥
री, री, री, री गा, गा, गा, गा । बा, बा, बा, बा ॥ ३ ॥

मुंढा—

सब संभाल म्याने लौंडे खडा केऊ गुंग ।
मदीर थी मता हुआ भुली पाडी भंग ॥
आपसकु संभाल आपसकु संभाल मुंढे रखताल ।
मुथि मुथि बोही बोल नही तो करुंगा मै हाल ॥
अलखका तो पिछे नही, मुदल बिसर जाय ।
फिरते नही लाज रंडी गधे गोते खाय ॥ ४ ॥

ह्या काव्यात नाथ संप्रदायी गूढरम्य रचनांचा बराच समावेश
आहे. तसेच त्यांची गुजराती-प्रचूर काव्यरचना मोठी मजेशीर आहे.

देखे देखे गे जशोदा माय छे ।
गेरे छोरीयाने मुजे गारी देव छे ॥
जमुनाके पनीया मे ज्याँव छे ।
बीच मील के घागरीया फोड छे ।
मैने ज्याके हात पकर छे ।
देखे आपही रोव छे ॥
एका जर्नादन गून गांव छे ।
फेर जनम नही आव छे ॥ ५ ॥

फकीर

भला संतन का संग । खाने बोधनकी भंग ।
सदा आनंद मो दंग । ऐसा मलंग फकीर ॥
ग्यानके मैदान खडे । समदम के आन लडे ।

बहोता के तखत चेढ । ऐसा मलग फकीर ॥
 क्रिया संतन का दूमाल । मेरा टुटा जंजाल ।
 ऐसा एकनाथ कंगाल । ऐसा मलग फकीर ॥ ६ ॥
 दिलकी गाठ खोलो । यारो नाम बोलो ।
 कुछ नही आवे साथ । मुंडे कायको करे बात ॥
 जोरु लरके मा बाप । सब पसारे हात ।
 हत्ती घोडे पालख मेना । नही आवे सात ॥
 दो दीनका बाजार यारो । कायकु करना बात ।
 झुटी काया झुटी माया । झुटा सब दिन रात ॥
 एका जर्नादन बोले भाई । कोई नही आवे सात ॥ ७ ॥

“हे मित्रानो मनाची गांठ उघडा. हे मुंड्या कशाला बात करतोस? शेवटी कोणीच बरोबर येत नाही. बायको, पोरे, आई, बाप, सगळे मागण्यासाठी हात पसरतात. तुझे वैभव हत्ती घोडे, पालखी, मेणे ह्यापैकी शेवटी काहीच बरोबर येत नाही. हे जग म्हणजे दोन दिवसांचा बाजार वाहे. कशाला मोठ्या वलगना करतोस. हे शरीर झूठ आहे. एकनाथ म्हणतात, ह्यापैकी शेवटी काहीच बरोबर येणार नाही, हे लक्षात ठेव. ही नाथांची ‘अटपटी वानी’ अखंड भारतावर भक्तीप्रेमाची गंगा वाहावत गेली, त्या पावन वाणोला मराठी माणसाचे शतशः प्रणाम!

त्यांचे साधूचे वर्णन बहारदार आहे.

अलख निरंजन नानक आया । नेकी करना अच्छा है ।
 नाम बेचकर दामकू लेवे । उसकी करनी हरामा है ॥
 फकीर होकर फिकीर करता । उसका बी मूंह काला है ।
 नाथ पंथकी मुद्रा डाली, जगमे सिंगी बजावत है ॥

सिंगी-नादकू औरत भूला । वो भी लडका झुठा है ।
संन्यास लिया, आशा बढाया, मीठा खाना मंगता है ॥
शेठ-सावकार माल खजीना उनमे मगन रहेता है ।
जोरू लडके कोई नही साती, आखीर भूमे जाता है ॥
गोसावी बडा भगवा आवे जटा बढाकर रहेता है ।
सहा चोरकू जागा देकर, उसके फन्दमे फिरता है ॥
सहा फेके सो साहू बनेगा, नही तो सारो गव्हार है ।
फेक दे आशा फेक दे मनशा, निन्दा फेके सो जोगी है ॥ ८ ॥

□ □ □

६. मुक्ताबाई

मराठी संतकवी

(इ. स. १२७९-१२९८)

ज्ञानेश्वरांच्या भावंडांनैकी मुक्ताबाई सर्वांत धाकटी; पण तिच्या प्रतिभेची भरारी उत्तुंग आहे, कल्पनेची कक्षा मनोवेधक आहे. भावंडांच्या सहवासात काव्याचे ती बाळकडूच प्याली. मोठमोठ्या संतांना नरम करण्याचे सामर्थ्य तिच्यात होते. तिचा स्पष्टवक्तेपणा आणि करारीपणा याचा दरारा अल्पवयातच संतमंडळीमध्ये पडला होता. असे सांगतात की, एकदा चारी भावंडे पंढरपूरला विठ्ठलदर्शनास गेली होती. अनायासेच तेथे संत नामदेवांचाही मुक्काम होता. नामदेवांना साक्षात विठ्ठल दर्शन देतात, असे भाग्य इतरांना लाभत नाही, असा त्यांचा अभिमान. सर्व संतांनी नामदेवांना आदराने नमस्कार केला. तेव्हा नामदेवांनी गर्वाने त्यांना प्रतिनमस्कार केला नाही. हे पाहून मुक्ताबाई खवळली, “पंढरपूरी येणाऱ्या सर्व संतांनी तुला नमस्कार केला असेल, माझ्या भावंडांनीही विठोवांबरोबर तुला नमस्कार केला; पण तुझा गर्व अभिमान जाईपर्यंत मी मात्र तुला नमस्कार करणार नाही. कारण अहंकार हे अज्ञानाचे लक्षण आहे. तूज चंदनाला अहंकार रूपी सर्पाने घेरले आहे. तो सर्प दूर होत नाही, तोपर्यंत या चंदनाचा संसर्ग भयानक आहे.” झाले, वाद निर्माण झाला. तेव्हा ठरले की, संत गोरोबा कुंभाराकडून ह्या प्रश्नाचा निर्णय घ्यावा. गोरोबांनी नामदेवांना कसोटीला उतरविले, तरच सर्व संत त्यांना मानतील. गोरोबांनी ‘मडकं अजून कच्चं आहे, गुरुपदेश लाभला नाही, म्हणून शेरा दिला, व त्यांना बाशीला विसोबा खेचर ह्यांचेकडे पाठविले. त्या वेळी मुक्ताबाईंनी आपले योगसामर्थ्य दाखवून समग्र आकाश तेजायमान केले होते. अशी दंतकथा आहे. की मुक्ताबाईंनी प्राचीन ऋषि चांगदेवाचाही गर्वपरिहार करून भित्त चालवून दाखविल्यांचे सांगतात. तसेच ज्ञानेश्वरांच्या पाठीवर अन्न शिजवून दाखविले इत्यादी

अनेक गोष्टी वाचावयास मिळतान. त्यांनी आजन्म अविवाहित राहून धर्मसाधना व काव्यसाधना केली व विसोवा खेचरांचे शिष्यत्व पत्करले. ज्ञानदेवांच्या समाधीनंतर मात्र त्या अत्यंत उदासीन झाल्या.

आम्हा मातापिता नित्य ज्ञानेश्वर ।

नाही आता थार विश्रांतीशी ॥ १ ॥

त्यांचे काव्य कुठे मुळभ तर कुठे अगम्य वाटते. उदा—

मूंगी उडाली आकाशी । तिने गिळीले सूर्यासी ॥

थोर नवलान्न झाला । वांझे पुत्र प्रसवला ॥

विंचू पाताळाशी जाय । शेष माथां बंदी पाय ॥

माशी व्याली घर झाली । देखोन मुक्ताई हांसली ॥ २ ॥

अशी गुढरम्य कविता ज्ञानेशाची वहीणच करु जाणे! तसेच—

देऊळाच्या कळशी नांदे एक ऋषि । तथा घातली पुशी योगेश्वरी ॥

दिवसां चांदिणें रात्री पडे उष्ण । कैसेनि कठिण तत्व जाले ॥

ऋषि म्हणे चांपे कळीकाळ पै कांपे । प्रकाश पिपे निघोन जाय ॥

ठायींच्या ठायी असे पाहतां न दिसे । मनाच्या धारसैं एक होय

॥ ३ ॥

एकटे एकलें वायाचि पै गुंफले । मुक्त पै वरिले सहज असे ॥

वैकुंठ अविट असोनी प्रगट । वायांची अडवाट मुक्ताई म्हणे ॥ ४ ॥

तसेच अनेक कूट प्रश्न मुक्ताई विचारते. -

नोवरीचे पोटी नोवरा जन्मला । सोहळा जाला काय सांगो ॥

नोवऱ्याने नोवरी देखिलिच नाही । सोहळा होतो सांगो काई ॥

तो नोवरा नातुडे कोणा । मुक्ताई चांगया सांगतसे खुणा ॥ ५ ॥

पुरातन योगी चांगदेव ह्याला उपदेश करण्याइतपत ह्या धाकल्या वहिणीची थोरवी होती. ज्ञानेश्वरासारख्या थोर संतास जेव्हा उद्वेग आला आणि ते कूटीची ताटी बंद करून वसले, तेव्हा मुक्ताबाईंनी गायीलेले, हे 'ताटीचे अभंग' हा खरा तिच्या आध्यात्मिक प्रतिभेचा विलास आहे.

योगी पावन मनाचा । साही अपराध जनाचा ।

विश्व रागे झाले वन्ही । संते सुखें व्हावे पाणी ॥

शद्ध शस्त्रें झाले क्लेश । संती मानावा उपदेश ।

विश्वपट ब्रम्ह दौरा । ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ॥

संच तेचि जाणा जगी । दया क्षमा ज्यांचे अंगी ।

लोभ अहंता नये मना । जगी विरक्त तेचि जाणा ॥

इहपरलोकी सुखी । शुद्ध ज्ञान ज्यांचे सुखी ।

मिथ्या कल्पना मागे सारा । ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ॥ ६ ॥

एक आपण साधु झाले । येर कोण वायां गेले ॥

उठे विकार ब्रम्ही मूळ । अवघे मायेचे गावाळ ॥

माया समूळ नुरे जेव्हा । विश्व ब्रम्ह होईल तेव्हा ॥

ऐसा उमज आदिअंती । मग सुखी व्हावे संती ॥

चिंता क्रोध मागे सारा । ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ॥ ७ ॥

तिची कूट अभंगरचना मनाला स्तिमित केल्याशिवाय राहात नाही—

आकाशाचा शेंडा घार रांधी मांडा ।

काऊळ वाढी कांदा कुल्लाळ भोजन करी ॥

दिहा पडे चांदणे रात्री पडे उष्ण ।

चोर घरटी घाली तराळ घाली खाण ॥

साखने खादले उंडे खून तरळे ।

लेकी लासीली जांभाई गडवडा लोळे ॥

धमकत घुसळत घातली पारी ।

वढेघर सुता म्हणे, मुक्ताई अवधारी ॥ ८ ॥

मुक्ताबाईच्या वन्याच रचना आपणास उपलब्ध नाहीत.
ज्ञानदेवी गाथेत तिचे जेमतेम ४२ अभंग तेवढेच आढळतात.

□ □ □

७. गौरा कुंभार

इ. स. १२६७

मराठी संतकवी

(मृत्युकाल अनिश्चित)

संत गोरोबा हे नामदेवकालीन संत होते. त्यांच्याविषयी अनेक दंतकथा वाचावयास मिळतात. ते भजन किर्तनात इतके तल्लीन होत की संपूर्ण वातावरणाचा त्यांना विसर पडे. एकदा ते मडकी वनविषयासाठी माती कालवून ती तुडवत असता त्यांचे रांगते मूल सुद्धा त्या तंद्रीत त्यांनी पायाखाली तुडविले, असे सांगतात त्यांच्या पत्नीने रागात त्यांना विठोबाची आण घातल्यापासून, त्यांनी तिचा संसर्ग वर्ज्य केला, व चुकून एकदा हात लागल्यामुळे आपले दोन्ही हात तलवारीने छाटून टाकले. विठोवारायाने त्यांची अविचल भक्ती पाहून त्यांचे हात व मूल त्यांना परत केले. हा प्रकार नामदेवांचे भजन-प्रसंगी घडला. संत नामदेवांनी रचलेल्या संत चरित्रामध्ये यांचे वर्णन केले आहे. त्यांची काव्यरचना थोडी असली तरी रसाळ आहे.

कवण स्तुती करू कवणिया वाचे । बोध संकल्पाचे गिळीले चित्तें ।
मन हे झालें मुकें मन हे झाले मुकें । अनुभवाचे हें सुख हेलावले ॥
दृष्टीचें पाहणे परतले मागूती । राहीली निवांत नेत्रपातीं ।
म्हणे गौरा कुंभार मौन्य सुख घ्यावे । जीवें ओवाळावें नामयासी

॥ १ ॥

अर्थ कुणाची स्तुती करू आणि कोणत्या भाषेत करू? संकल्पाचे सर्व बाध मनाने गिळून गट्टू केले आहेत. माझे मन मुकें झाले आहे. आणि परांच्या अनुभवाने ते हेलावले आहे. दृष्टीचे पाहणे सुद्धा बदलले. नेत्राची पाती निवांत झालीत. गौराकुंभार म्हणतो. मौनानेच खरे सुख मिळते. नामाला जिवानेच ओवाळावे!

मुकीया साखर चाखाया दिधली । बोलता हे बोली बोलवेना ।
ते काय शब्द खुंटला अनुवाद । आपुला आनंद आधाराया ॥
आनंदी आनंद मिळून राहणे । अखंडित होंगे न होनियां ।
म्हणे गोरा कुंभार जीवन्मुक्त होणे । जन हे न करणे शहाणे बापा
॥ २ ॥

अर्थ—मुक्या माणसाला चाखायला साखर दिली, तरी तो चव काही बोलून दाखवू शकत नाही. शब्द खुंटला की त्याचा अनुवादही खुंटला, म्हणून आनंद दाखविता येत नाही. तेव्हा आनंदच आनंद मिळून अखंड त्यातच मग्न राहावे. गोरोबा म्हणतात, जीवन्मुक्त झाल्यावर मग फक्त इतरांना शहाणे करणे एवढेच कर्तव्य ठरते.

केशवाचे भेटी लागलेसे पिसे । विसरलो कैसे देहभावा ॥
जाली झडपणी जाली झडपणी । संचारले मनी आदिरुप ॥
न लिंपेचि कर्मी न लिंपेचि कर्मी । न लिंपे षडुर्मी पुण्यपापा ॥
म्हणे गोरा कुंभार सहजी जीवन्मुक्त । सुखरुप अद्वैत नामदेव
॥ ३ ॥

□ □ □

८. सावता माळी

मराठी संतकवी

(जन्मकाल अनिश्चित)

मृत्यु इ. स. १२९६

नामदेवकालीन संत यांनी आपल्या भक्तीच्या आणि काव्यरचनेच्या बळावर तत्कालीन वर्ण-व्यवस्थेवर व जातीभेदावर मात करून संतमान्यता मिळविली. सुबोध रचना आणि अर्थमाधुर्य ह्यामुळे त्यांचे काव्य रसाळ वाटते.

भक्तीच्या बळावर कळीकाळाला सोटे मारणारा हा संत-
नामाचिये बळें न भिऊं सर्वथा । कळिकाळाच्या माथां सोटे मारुं ॥
वैकुंठीचा देव आणू या किर्तनी । विठ्ठल गाऊनि नाचों रंगी ॥
सुखाचा सोहळा करुनि दिवाळी । प्रेमें वनमाळी चिर्तीं धरुं ॥
सावता म्हणे ऐसा भक्तिमार्ग धरा । तेणे भक्तिद्वारा वोळंगती
॥ १ ॥

देवाने ठेवले त्या परिस्थितीत राहण्याचा त्यांचा उपदेश मनोमन आहे.

समयासी सादर व्हावे । देव ठेविल तैसे राहावे ।

कोणे दिवशी बसून हत्तीवर । कोणे दिवशी पालखी सुभेदार ॥

कोणे एकी दिवशी पायाचा चाकर । चालून जावे ।

कोणे दिवशी बसून याची मन । कोणे दिवशी घरांत नाही धान्य ॥

कोणे दिवशी द्रव्याचे सांठवण । कोठे साठवावे ।

कोणे दिवशी यम येती चालून । कोणे दिवशी प्राण जाती घेवून ।

कोणे दिवशी स्मशानी जाऊन । एकटें राहावे ॥

कोणे दिवशी होईल सद्गुरुची कृपा । कोणे दिवशी चुकती
जन्माच्या खेपा ।

कोणे दिवशी सावत्याच्या बापा । दर्शन घावे ॥ २ ॥

उच्च वर्णति जन्मलो असतो तर दंभकर्मात बुडून देवाला
विसरलो असतो, असे विनयाने संत म्हणतात.—

भली केली हीन याति । नाही वाढीली महंती ।
जरी असता ब्राम्हण जन्म । तरी अंगी लागते कर्म ॥
स्नान नाही संध्या नाही । याति कुळ संबंध नाही ।
सावता म्हणे हीन याति । कृपा करावी श्रीपती ॥ ३ ॥

समाजाचे सर्व दंभदर्प सोडून आपल्या विनयाने आणि उच्च
विचाराने राहणारे हे संत धन्य होत. आपल्या व्यवसायाचे साधन
सामुग्रीतील प्रत्येक वस्तू देवमय करून सावता महाराज कसे तद्रूप
होतात पहा—

कांदा मुळा भाजी । अवघी विठाबाई माझी ।
लसूण मिरच्या कोथिंबीरी । अवघा झाला माझा हरी ॥
मोट नाडा विहीर दोरी । अवघी व्यापिली पंढरी ।
सावत्याने केला मळा । विठ्ठल पायी गोविला गळा ॥ ४ ॥
नको तुझे ज्ञान नको तुझा मान । माझे मन आहे वेगळेचि ॥
नको तुझी भुक्ती नको तुझी मुक्ती । मज आहे विश्रांती वेगळीच ॥
चरणी ठेवूनी माथा विनवितो सावता । एका पंढरीनाथा विज्ञापना
॥ ५ ॥

□ □ □

९. संतश्रेष्ठ चोखामेळा

मराठी संतकवी

(जन्मकाल अनिश्चित)

मृत्यु इ. स. १३३८

संतांच्या मालिकेत वर्णभेदामुळे सामाजिक छळ आणि उपहा-
साला तोंड देत श्रेष्ठ भक्तीच्या बळावर आणि स्वतःच्या योग्यतेने
मान्य पावलेला हा संत धन्य होय. त्याच्या कवितेची गोडीही तेवढीच
श्रेष्ठ आहे. त्यांचे अपघातात निधन झाल्याची नोंद आहे. नंतर संत
नामदेवांनी पंजाबातून परतल्यावर त्यांच्या रक्षा पंढरीस आणून
त्यांची समाधी बांधविली.

टाळी वाजवावी गुठी उभारावी । वाट ते चालावी पंढरीची ॥

हरिनाम गर्जता नाही भयचिंता । ऐसे बोले गीता भागवत ॥

पताकांचे भार मिळाले अपार । जयजयकारें भरले भीमातीर ॥

पंढरीचा हाट कबुलाची पेट । मिळाले चतुष्ट वारकरी ॥

खटनट यावे शुद्ध होऊनी जावे । दवंडी पिटी भावे चोखामेळा

॥ १ ॥

संतान देणार असशील तर खऱ्या भक्तीची; अन्यथा निःसंतान
वरे, हा त्यांचा विचार—

ऐसा पुत्र दे गा देवा । जग म्हणे त्याला बाबा ॥

कन्या ऐसी तरी देई । जैसी मीरा सुक्ताबाई ॥

ऐसा भक्तराज गुंडा । त्याचा तिही लोकीं झेंडा ॥

इतके न देवे तुझ्याने । माझे करी गा निःसंतान ॥

दांही माजी एक लेखा । बोले केशवदास चोखा ॥ २ ॥

वरकरणी ढोंगाला काही अर्थ नाही. आतले वर्म जाणले पाहिजे, हे, ते किती मार्मिक शब्दात सांगतात. हा अभंग एक काव्य-रत्न आहे

ऊंस ढोंगा परि रस नव्हे ढोंगा । काय भुललासी वरलिया रंगा ।
कमान ढोंगा परि तीर नाही ढोंगा । काय भुललासी वरलिया रंगा ॥
नदी ढोंगा परि जळ नोहे ढोंगे । काय भुललासी वरलिया रंगे ।
चोखा ढोंगा परी भाव नाही ढोंगा । काय भुललासी वरलिया रंगा
॥ ३ ॥

पंचही भूतांचा एकाचि विटाळ । अवघाचि मेळ जमी नांदे ॥
तेथे तो सोवळा ओवळा तो कोण । विटाळाचे कारण देहमूळ ॥
आदिअंती अवघा विटाळ संचला । सोवळा तो जाला कोण न कळे ॥
चोखा म्हणे मज नवल वाटते । विटाळा परते आहे कोण ॥ ४ ॥

□ □ □

१०. संत जनाबाई

(नामदेव कालीन)

मृत्यु सन १३५०

मराठी संतकवी

स्वतः नामदेवांनी आपल्या संत चरित्र-काव्यात हिच्या अद्भुत वाणीचे आणि परम भक्तीचे वर्णन केले आहे. हिच्याबरोबर दळण कांडणाला प्रत्यक्ष पांडुरंग येत असे. एकदा पांडुरंग परततांना आपले अलंकार विसरून घाईने निघून गेले. जनाबाईवर चोरीचा आळ आला व तिला सूळांवर देण्याची शिक्षा झाली. तिने श्रीहरीचा धावा केला, तेव्हा सूळाचे पाणी झाले. अशी आख्यायिका आहे.

सुखे संसार करावा । माजी विठ्ठल आठवावा ।

असोनिया देही । छाया पुरुष जैसा पाही ।

जैसा सूर्य घटाकाशी । तैसा देही जनी दासी ॥ १ ॥

भक्ति कशी कठीण असते हे जनाबाई मोठ्या खुबीने वर्णित—

भक्ति ते कठीण इंगळाची खाई । रिघणे त्या डोही कठीण असे ॥

भक्ति ते कठीण विषग्रास घेणे । उदास पै होणे जीवेभावे ॥

भक्ति ते कठीण भक्ति ते कठीण । खडःगाची धार बाण न सोसी
तया ॥

भक्ति ते कठीण विचारून पाहे जनी । भक्तियोगे संत समागमी

सर्व सिद्धि ॥ २ ॥

देवासवे सलगी, धीटाई, रुसवा, फुगवा कित्ती कित्ती प्रकारांनी
जनाबाई आळवते—

अरे विठ्या विठ्या । मूळ मायेच्या कारठ्या ।

तुझी रांड रंडकी झाली । जन्म सावित्री चुडाल्याली ॥

तुझे गेले मठें । तुला पाहून काळ रडे ।
 उभी राहूनी अंगणी । शिव्या देती दासी जनी ॥ ३ ॥
 धरीला पंढरिचा चोर । गळा बांधुनिया दोर ॥
 हृदय बंदिखाना केला । आंत विठल कोंडीला ॥
 शद्धे केली जडाजुडी । विठलपायी घातली बेडी ॥
 सोहं शद्धाचा मारा केला । विठल काकुळती आला ॥
 जनी म्हणे बा विठला । जीवे न सोडी मी तुजला ॥ ४ ॥

ईश्वराशी तद्रूप झाल्यानंतर किती किती अधिकाराने जनाबाई देवाला वापरते—

देव खाते देव पिते । देवावरि मी निजते ।
 देव घेते देव देते । देवासवे व्यवहारितें ॥
 देव येथे देव तेथे । देवाविणे नाहीं रितें ।
 जनी म्हणे विठाबाई । भरूनी उरले अंतरबाहीं ॥ ५ ॥

देवाला धुणे घोपटणे, केरकचरा झाडलोट करायला लावणारी जनी किती थोर अधिकारी असेल याची कल्पनाच केलेली बरी—

धुणे घेऊनी काखेसी । जनी गेली उपवासी ।
 मागे विठल धावला । म्हणें कां टाकीले मला ॥
 कां गा धावोनी आलासी । जाय जाय राऊळासी ।
 चहुं हाती धुणें केले । जनी म्हणे बरें झालें ॥ ६ ॥

तसेच—

झाड लोट करी जनी । केर भरी चक्रपाणी ।
 पाटी घेऊनिया शिरी । नेऊनिया टाकी दूरी ॥
 ऐसा भक्तीसी भूलला । नीच कामें करू लागला ॥
 जनी म्हणे विठोबाला । काय उतराई होऊ तुला ॥ ७ ॥

जनाबाईचा सुप्रसिद्ध अभंग म्हणजे—

ज्याचा सखा हरि । त्यावरी विश्व कृपा करी ।
उणें पडो नेदी त्याचे । वारे सोसी आघाताचे ॥
तयात्रीण क्षणभरी । कदा आपण नव्हे दुरी ।
अंगा आपुले ओढोनि । त्याला राखे जो निर्वाणी ।
ऐसा अंकित भक्तांसी । म्हणे नामयाची दासी ॥ ८ ॥

गंगा गेली सिंधुपारी । त्याणें अन्हेरिले तिसी ।
तरि ते सांगावे कवणाला । ऐसे बोले बा विठला ॥
जळ काय जळचरा । माता अन्हेरी लेकरा ।
जनी म्हणे शरण आले । अन्हेरिता ब्रीद गेले ॥ ९ ॥

ये ग ये ग त्रिठाबाई । माझे पंढरीचे आई ॥
भीमा आणि चंद्रभाग । तुझे चरणीच्या गंगा ।
इतुक्यांसहित त्यां बा यावे । माझे अंगणी नाचावे ॥
माझा रंग तुझिये गुणी । म्हणे नामयाची जनी ॥ १० ॥

□ □ □

११. सेना न्हावी

मराठी संतकवी

(अंदाजे १४ व्या किंदा १५ व्या
शतकात बहुतेक जामदेव कालीन)

सेनामहाराज मूळचे उत्तरेकडचे, पण उत्तर आयुष्यात पंढरपुरास येऊन राहिले असे म्हणतात. यांची काव्यरचना मोहक आणि मार्मिक आहे, हे अवडंबर न करता ईश्वरभक्ती किती तरी सोपी आहे असे सांगतात! त्यांचे प्रतिपादन आहे.—

नामाचे चिंतन श्रेष्ठ पै साधन । जातील जळोनि महापापें ॥
न लगे धुम्रपान पंचाग्निसाधन । करिता चिंतन हरि भेटें ॥
सकळाहुनि सोपें हेचि पै साधन । सेना म्हणे आण विठोबाची

॥ १ ॥

तेव्हा खटाटोप आणि वाह्य अवडंबर कां करावचे असा ते प्रश्न विचारतात.—

कशासाठी करिता खटपट । तपतीर्थ व्रतें अचाट ॥
न लगे शोधावे गिरिकानन । भावे रिघा विठला शरण ॥
विभांडक शृंगी तपस्वी आगळा । क्षण न लागतां रंभेने नागविला ॥
जाणोनि सेना निवांत बैसला । केशवराजा शरण रिवाला ॥ २ ॥

आता ऐसे करी गा देवा । तुझी घडो पायसेवा ॥
मनामाजी दुर्बुद्धि । न यावी माऊलिये कधी ॥
चित्ती भाव जो धरिला । सिद्धी न्यावा जी विठला ॥
सेना म्हणे याविण कांही । लाभ दुसरा नाही ॥ ३ ॥

परमार्थ चिंतनातही सेना महाराज आपल्या व्यवसायाचा
बारकावा दाखवितात-

आम्ही वारिक वारिक । करू हजामत बारिक ॥
विवेक दर्पण अयना दावूं । वैराग्य चिमटा हालवूं ॥
उदक शांती डोई घोळूं । अहंकाराची शेंडी पिळूं ॥
भावार्थाच्या बगला झाडूं । काम क्रोध नखे काढूं ॥
चौवर्णां देऊनि हात । सेना राहिला निवांत ॥ ४ ॥

□ □ □

१२. विसोबा खेचर

मराठी संतकवी

(नामदेव कार्ळीन)

मृत्यु सन १३०९

हा ओबडधोवड संत नामदेवांचा गुरु म्हणून प्रसिद्ध आहे. त्याला 'खेचर' हे नाव संत ज्ञानदेवादी भावंडांनी दिले असे म्हणतात. सुरुवातीला ह्यांनी त्या भावंडांचा छळ केला, पण नंतर तद्रूप झाले. पंढरीनाथाने नामदेवास गुरुपदेश घेण्यास बार्शीला विसोबा खेचराकडे पाठविले, तेव्हा ते देवळात महादेवाच्या पिंडीवर पाय ठेवून झोपलेले होते. नामदेवाला राग येऊन त्यांनी त्यांचे पाय उचलून दूसरीकडे ठेवले, तो जिथे पाय ठेवले तो त्याखाली पिंड तयार, हा चमत्कार पाहून नामदेवाला देवाच्या सर्वव्याप्तीची प्रचिती झाली.

जेथे नाही देव तेथे ठेवी पाय ।

सर्वज्ञ सदैव तूचि अससी ॥ १ ॥

असे नामदेवांनी म्हटले आहे. खेचराचे गुरु ज्ञानेश्वर आणि नामदेवाचे गुरु खेचर अशी ही परंपरा आहे.

जळस्थळ काष्ट षाषाण । पिंड ब्रम्हांड अणुरेणु ।

सर्वस्वे आपणु । साक्ष असे ॥

हे जाणुनिया या परतें । जाणें आप आपणिया ते ॥

खेचर म्हणे नामयाते । अवघाचि देव ॥

श्रवणी सांगितली मात । मस्तकीं ठेवीला हात ।

पदपिंड-विवार्जित । केला नामा ॥

खेचर विसा । प्रेमाचा हो विसा ॥ नामाचा कैसा उपदेशिला ॥

सांगितले गुज । दाखविलें निज ॥

पालहाळीं हो तुज । काय चाड ॥

खेचर म्हणे मज । ज्ञानराज हे गुरू । तेणे अगोचरू केला नाम
॥ २ ॥

असा हा खेचर संत योग्याच्या 'खेचरी मुद्रे' मुळे आपले
नामाभिधान पावला असे म्हणतात.—

जरी म्हणशी देव देखिला । तरी बोल भला नव्हे नाम्या ॥

जोवरी मी माझें न तुट । तंव आत्माराम कैसेनि भेटे ॥

खेचर साह्याने मी कांही नेणें । जिवाया जीव इतुलें मी जाणे ॥ ३ ॥

तसेच ह्यांचे खडे बोल मोठे मार्मिक आहेत —

तुझे निज सुख तुज पासी आहे । विचारूनि पाहे मनामाजी ॥

विवेक वैराग्य शोधोनिषा पाहे । तेणे तुज होय ब्रम्हप्राप्ती ॥

ज्ञानाचा प्रकार सहजाचि झाला । आहे भाव भेला गळोनियां ॥

खेचर विसा म्हणे जेथे ओंकार निमाला । सहजाचि झाला ब्रम्हमूर्ती

॥ ४ ॥

नामदेवाला किती सोप्या भाषेत ते उपदेश करतात. सत्य
अगदी साधे असते पण तितकेच कठीण! —

पर्वत प्राय पापराशी होती दग्ध । वाचेसी मुकुंद उच्चारिता ॥

अच्युत हरे केशव हरे । माधव हरे रामकृष्ण ॥

नामाशी साधन करिशिल पूर्ण । तै प्रपंचभान उरों नेदी ॥

उदासिन वृत्ति आवरावे मन । नाही गुणधर्म मायालोभ ॥

ऐसा आनकलित मार्ग साधेल जरी तुज । खेचर विसा गुज सांगे

नाम्या ॥ ५ ॥

□ □ □

१३. मध्व मुनिश्वर

मराठी संतकवी

(इ. स. १५९६-१६६२)

प्रसिद्ध गीतकार संत अमृतरायांचे गुरू.

पेशवेकालीन कवींमध्ये मध्वमुनीच्या काव्याची गोडी खरो-
खरोच अवीट आहे. त्यांनी काव्याला रसाबरोबरच लय आणि राग-
दारीची देणगी दिली. यांच्या पुढील काव्यपंक्ती प्रसिद्ध आहेत व
घरोघरी त्यांचा प्रचार झाला आहे.

तू माझा यजमान रामा ॥ तू माझा यजमान ॥

जननी जठरी रक्षियले मज । पोसुनि पंचप्राण ॥ रामा ॥

बाहेर निघता मातेचे स्तनीं । पय केले निर्माण ॥ रामा ॥

ऐसे असता या पोटाची । कां करू चिंता जाण ॥ रामा ॥

मध्व मुनिश्वर स्वामी रमापती । धरि माझा अभिमान ॥रामा॥ १ ॥

पुढील अभग पहा किती सुंदर आणि लालित्यपूर्ण आहे.

माझं अचडं बचडं छकडं ग ॥ माझं ॥

विकसित पंकज लोचन ज्याचे ।

जनानि म्हणे हे चिपडं गं ॥ माझं ॥

त्रिभुवन पालक बालक त्याला ।

पांघरवि ते घोंगडं ग ॥ माझं ॥

अंगणी रांगत मंजूळ बोलत ।

माझं सोन्याच ठिगडं ग ॥ माझं ॥ २ ॥

हरि तुझी मुरली ऐकुनि गोड ॥ धृ ॥

नीरस तरुवर फुटती ऽऽ निघती पल्लवमोड ॥

सखिये सजीव होतें ऽऽ ते स्थळी निर्जिव खोड ॥

प्रसविती वांझा गाई त्या ऽऽ पुरविती सर्वही कोड ॥

सखया चुरुचुरु थानें प्राशिति वत्सें न दिसती रोड ॥

मध्वमुनिश्वर स्वामी तूं ऽऽ माझे बंधन तोड ॥

सखया निजपद अपुलें दाविं तू पुरवी सर्वहि कोड ॥ ३ ॥

मध्वमुनींनी केलेली हिंदी कविता सुद्धा काव्यगुणांत उच्च प्रतीची गणली जाते. त्यांच्या काही निवडक रचना खाली दिल्या आहेत.—

माशुक तेरा मुखडा दिखाव ।

कपट का घुंघट खोल, सितावी इष्क मिठाई चखाव ॥

आशकका तेरा जियडा चातक, कर मेहर बरखाव ।

दिल कागज पर सूरत तेरी, गुरु के हाथ लिखाव ॥ १ ॥

यारो समझोरे, दो दिनकी जिनगी यारो ।

नंगे आना नंगे जाना, काका बाबा भाई ॥

काकी अमा, नानी दादी, कालूच देखी लुगाई ।

कहाँ की संपत उंच हवेली, कहाँ का खेल कबिला ॥ २ ॥

कहाँ की नौबद हाथी घोडा, जहाँ का वही तबीला ।

जब कर दिल दिवाने पाक ।

झुटी माया झुटी काया, आखर सारी खाक ॥

फजर निकी बंदगी करना, अकलसे होना च्याख ॥

कहत माधोनाथ गुसाई, अपना पानी राख ॥ ३ ॥

पुढील रचना त्यांची हिंदी-मराठीची मजेदार सरमिसळ आहे-

जिन्ने तुजको पैदा किया, कर उसका संदेशा रे ।
इंद्रजाल तव प्रपंच सारा, सुत बंधेचा जैसा रे ॥
तन जोवन आशक, क्या पाया आराम रे ।
इंद्रियजन्य सुखार्ते भावुनि, नेणसि आत्माराम रे ॥
क्यों गफलतमे गाफील हुवा, किस लालच पर प्यारे ।
किरण न जाणूनी भ्रमति, हरणे जाती उदका मासा रे ॥
किआस नही किये कफूर से, क्यों कर हुवा दिवाना रे ।
आत्मा तु अविनाश होऊनि, मानिसी जन्मा मरणारे ॥ ४ ॥

□ □ □

१४. शेख महंमद

मराठी संतकवी

(इ. स. १५९६)

हा अहमदनगर जिल्ह्यातील रुईबाहिरे या गांवचा. त्याच्या वडीलांचे नांव महंमद व आईचे नांव फुलाई यांचा नक्की काळ कळत नाही. पण श्रीगोंदे येथे यांचा मठ आहे व मालोजी राजे भोसले यांनी त्यांना गुरु मानून बारा विधे जमीन इ. स. १५९६ पूर्वी दिली होती, असा उल्लेख आहे. महिपती कवीने भक्तिविजयात यांची कथा वर्णिली आहे 'योगसंग्राम' निष्कलंक बोध, व 'पवन-विजय' असे ओवीबद्ध ग्रंथ व स्फूट अभंग त्यांनी लिहिले 'योगसंग्राम' मध्ये त्यांनी ईश्वराच्या एकत्वाबद्दल सुंदर काव्य वर्णिले आहे.

श्री. गणेशाय नमः । जल्लेजला लहु अल्ला गनि प्यारा ।

जयजयाजी जयवंत नरा । विश्वव्यापक परमेश्वरा । रहिमान साचा

॥ १ ॥

अव्वल समजो एक विस्मील्ला । मग सहस्र नामे विश्व व्यापला ।

बंदगी करो । छोडो गलबला । सद्गुरू सेवूनिया ॥ २ ॥

सच्चा पीर कहे मुसलमान । मराठे म्हणविती सद्गुरू पूर्ण ।

परि दोन्हीत नाही भिन्नवपग । आंखी खोल देखो भाई ॥ ३ ॥

फारसीने आव्र बियाद । पाणी भागे मन्हाठा भेद ।

तेणे प्रवर्तला अनुवाद । देखो समजेविण ॥ ४ ॥

तान्हेला कानडा म्हणे निकुड । मुसलमान म्हणे केंव करता गडवड ।

दुभाषासे दोहीस करून मूढ । नीर पाजिले परियेसा ॥ ५ ॥

दीर्घ छप्पन्न भाषेची किल्ली । कळो आली अनिर्वाच्य बोली ।
त्याचीच जाण भ्रांत फिटली । ईश्वर आभास भासे ॥ ६ ॥

ऐसे केले या गोपाळे । नाही सोवळे ओवळे ॥
काटें केतकीच्या झाडा । आंत जन्मला केवडा ॥
फणसा अंगी कांटे । आंत अमृतांचे साठे ॥
नारळ वरुता कठीण । परी अंतरी जीवन ॥
शेख महंमद अविंध । त्याचे हृदयी गोविन्द ॥

□ □ □

१५. फादर थॉमस स्टिफन्स

मराठी संतकवी

(इ. स. १५४९-१६१९)

फादर स्टिफन्स हे नेजूइट पंथाचे इंग्रज पाद्री. इ. स. १५७९ साली गोव्यात आले. कोकणी भाषेत त्यांनी 'दोभिन क्रिस्ता' (ख्रिस्ती धर्मतत्त्व) नांवाचे एक प्रश्नोत्तररूपी पुस्तक व एक व्याकरण लिहीले. त्यांच मुख्य लिखाण म्हणजे 'ख्रिस्त पुराण' हा मराठी ओवीवद्ध ग्रंथ होय. ह्यांनी आपल्या वडीलांना पाठविलेल्या पत्रांपासून इंग्रजांना आपली इस्ट इंडीया कंपनी स्थापन करण्याची स्फूर्ती झाली असे सांगतात. त्यांच्या पुराणाचे थोडे मासले दिले आहेत.-

ओव्या-

वो नमो विश्वभरिता । देवा बापा सर्व समरथा ।
परमेश्वरा सतेवंता । स्वर्ग प्रभु विचेआ रचणारा ॥
तु परमानंदु सर्व स्वरुपु । विश्वव्यापकु ज्ञान दिपु ।
तु सर्व गुणी निलेपु । निर्मळु निर्विकारु स्वामिया ॥ १ ॥

त्यांनी मराठी भाषेची गायलेली थोरवी मोठी प्रशस्तिकारक आहे-

जैसी हरळा माजि रत्नकिळा । कि रत्नां माजि हिरा निळा ।
तैसा भासां माजि चोखाळ । भासा मराठी ॥
जैसी पुस्पां माजि पुष्प मोगरी । कि परिमळां माजि कस्तुरि ।
तैसी भापां माजि साजिरी । मराठिया ॥
पखिआं मधे म्यौरु । बुखिआं मधे कल्पतरु ।
भासां मधे मान थोरु । मराठियेसी ॥

तारां मधे बारा राशी । सातवारा माजि रवी ससी ।

यां दिपिचिआं भासां मधे तैशी । मराठिया ॥ २ ॥

अर्थ :- “जसा पर्वतांमध्ये रत्नकिळ पर्वत शोभतो, किंवा रत्नांमध्ये नीलकांत मणी उठून दिसतो; तशी इतर भाषांमध्ये मराठी भाषा सर्वात चोखाळ आहे. फुलांमध्ये मोगरी किंवा सुवासांमध्ये कस्तुरी दरवळते तशी भाषांमध्ये मराठी. पक्षांमध्ये मोर किंवा वृक्षांमध्ये कल्पतरू, तसा भाषांमध्ये मान मराठीचाच. तारांगणात जशा बारा राशी शोभतात, किंवा सात वारांमध्ये सोमवार आणि रविवार, तसेच ह्या द्विपावरील सर्व भाषांमध्ये मराठी शोभून दिसते.”

□ □ □

१६. संत देवनाथ व दयाळनाथ

(जन्मकाल अनिश्चित सुमारे सन १७१५ ते १८२० च्या दरम्यान)

मराठी संतकवी

देवनाथ महाराज नाथपंथी संन्यासी होते. त्यांनी भारतभ्रमण करून मराठी, हिंदी, संस्कृत, फारशी ह्या भाषांवर प्रभुत्व संपादन केले होते, व अठराव्या शतकाच्या मध्यात अमरावती जिल्ह्यातील अंजनगाव सुर्जी येथे मठ स्थापन करून ते स्थायिक झाले. धर्म, ध्यान नामसंकीर्तन, काव्यगायन ह्यांचा संतजागर त्यांच्या मठात आजतागायत चालू असतो त्यांचे गुरु गोविंदनाथ होते त्यांची गुरुनिष्ठा त्यांच्या काव्यगायनांत सतत दिसते. त्यांची वाणी शब्द चमत्कृतिपूर्ण असून सुबोध आहे त्यांनी हिंदी काव्यरचनाही कुशलतेने केलेली आहे. त्यात सगीत आणि रामदारी परिपूर्ण आहे.

भज रे गोविन्दा गोविन्दा । सच्चिदानंद कंदा ॥

सावध होई रे मति-मन्दा । न करी आणिक धंदा ॥ भज रे ॥

मोहे भुललासी भुललासी । माझे माझे म्हणसी ॥

क्लेशे मिळविल्या धन-राशी । अंती टाकूनी जाशी ॥ भज रे ॥

गृह-सुत-धन-दारा धन दारा । मिथ्या मोह पसारा ॥

अंती जाशील रे झरारा । करी कां पूर्ण विचारा ॥ भज रे ॥

आयुष्य जाते रे घडी घडी । तुज विषयाची गोडी ॥

काळ पाडिल रे मुरूकुंडि । तै तुज कोण सोडी ॥ भज रे ॥

विसरुनि भगवंता भगवंता । करिशिल घरची चिंता ॥

काळ नेईल रे अवचिता । तंव तु पडशील आंता ॥ भज रे ॥

गुंडा केशवी स्थिर राहे । तरिच तुझी सोये ॥
पाया लागलीया पे पाहे । अंती मोक्षा लाहे ॥
भज रे गोविन्दा गोविन्दा ॥ १ ॥

वृंदावनि हरिने अतिमंजुळ वाजविला सये वेणू ॥ धृ ॥
बाहातसे मुरलीमधे ये राधे भुललि काय मी जाणूं ॥
मागतसे भलतैसे हें दान वैसविली याने कान्हूं ॥
देवनाथ प्रभू निरंजन मूर्ति मनोहर सानू ॥ २ ॥

देवनाथांची हिंदी रचना:-

भज मन श्री राजा रघुनाथ ॥ धृ ॥
कहुको माता पिता और भाई । कहुको ये जाभात ॥ भज मन ॥
कामिनी काम कठन पडत है । गहिरी अंधेरी रात ॥ भज मन ॥
जल अंजूली जल पाय पलेपल । तव तनु सुहाग ॥ भज मन ॥
देवनाथ प्रभुनाथ निरंजन । साच बनी है बात ॥ भज मन ॥ १ ॥
धनमान प्रवासी क्या करना ।
दो दीनकी जिंदगानी, यारो आखरकु है जाना ॥ धृ ॥
रात बसे और दिन चले, संपार है हाट ।
सवदा लेके विरला निभा, बडा बिकट है वाट ॥ अजि धनमान ॥
भूला भूला क्यों फिरे, कर दिन दिखाने पाक ।
आखरकु पस्तावेगा, होगी तनकी खाक ॥ अजी धनमान ॥ २ ॥
प्रीत की रीत कठीन है निभाना ॥ धृ ॥
यह जग मे कोई नही है अपना । मन मिले प्रित काहु करना ॥
जीले कृपा करे नाथ दयाधन । तबले भलेबुरी सब कुछ सहना ॥
देवनाथ प्रभु सच्चा साहेब । देखत नेनसौ मस्त हो रहेना ॥ ३ ॥

देवनाथाचे शिष्य दयाळनाथ हे त्यांच्या नंतर गादीवर आले. त्यांनीही गुरुप्रमाणे संपूर्ण भारतभर भ्रमंती करून प्रकांड ज्ञान प्राप्त केले. भजन, काव्य किरतनात ते फारच कुशल तसेच वक्तृत्वात आणि हजरजबाबीपणातही ते अग्रणी होते. त्यांनी चोहीकडे फिरून आपली छाप पाडली. त्यांचा जन्म इ. स. १७८८ मध्ये विदर्भातील मूर्तिजापूर येथे झाला. त्यांच्या वडीलांनी लहानपणीच त्यांना देवनाथांच्या पदरात घातले. त्यांनी आपल्या गुरुंची अनन्यभावे सेवा केली व त्यांचा संदेश दिगंतात पसरविला. त्यांचेनंतर अनेक अनुयायी त्यांच्या गादीवर आलेत व त्यांनी ती परंपरा चालू ठेवली. त्यांनी मराठी व हिंदी काव्यरचना केली आहे.—

श्री गोविन्द सदयजलजाक्षा, करी करूणा जगपाला ॥
 गोवर्धन गोरस हरणा, गोपीलाल छवीला ।
 गोरक्षक गोमतितटवासा, कंदरधर वनमाला ॥
 कुंदरद्युति मंदरधर हरि, मंदस्मित घननीला ।
 वृंदारक वंदिति पदपंकज, मुचकुंदा वनलीला ॥
 तार तार, भवपार करी प्रभो, वार मदनकरवाला ।
 मार करित मम फार, निरंतर देवनाथ दयाळा ॥ १ ॥

□ □ □

१७. संत गुलाबराव महाराज

मराठी संतकवी

(जन्म १८८०)

हे विदुर्भातील माधान (अमरावती जिल्हा) येथील राहणारे. ह्यांचा जन्म १८८० साली झाला. गेल्या वर्षीच ह्यांचो जन्मशताब्दी नागपूर येथे साजरी झाली व त्या निमित्ताने त्यांचे संपूर्ण वाङ्मय प्रकाशित करण्यात आले. गुलाबराव महाराज वयाच्या नवव्या महिन्यापासून अंध होते, परंतु आपल्या दिव्य चक्षूंनी व बुद्धिमत्तेने ते भल्याभल्यांना चकित करीत. त्यांची मधूरा भक्ती विलक्षण कोटीतील होती. स्वतःला राधेच्या भावामधे ते निमग्न ठेवीत. ज्ञानेश्वरांची आपण कन्या आहोत; ह्या ध्यानतन्मयतेत ते संपूर्ण जगाला विसरून ब्रम्हानंदाचा उपभोग घेत असत. कांहीही शिक्षण न घेता तसेच मोठ्या कुलाशिलाचा आधार नसतांना त्यांनी दाखविलेले पांडित्य अनेक बुद्धिमतांना चकित करून सोडीत असे. ज्ञानेश्वरीपासून ते व्यास वाल्मीकीपर्यंत किंवा डार्विनच्या उत्क्रांतिवादापासून ते पार्श्व-मात्य तत्त्वज्ञानाच्या बारकाव्यापर्यंत त्यांची ज्ञेय असे. अनेक विद्वान् मंडळीना त्यांची विषय निरूपणाची हातोटी व सखोल ज्ञान मंत्रमुग्ध करीत असे. त्यांचे अनेक ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. ज्यात संप्रदाय सरतह, भागवत रहस्य, व्यवहार धर्मबोध, सूक्ति रत्नावली, पदांची गाथा आदी ग्रंथ विशेष प्रसिद्ध आहेत. त्यांना 'मधुराद्वैताचे आचार्य' म्हणून संबोधण्यात येते. त्यांनी मराठी व हिंदी तसेच संस्कृत रचना विपुल केली आहे. दोहे, चौपाई, सवैया इत्यादी छंदांवर व अनेक रागरागीणींवर त्यांचे प्रभुत्व होते.

महाराजांची हिंदी काव्यरचना सुद्धा फारच मोहक आहे—

गुलाबराव महाराज के पद—

गुरु नाम सुधारस बाणी पिवै, तब माल गलासु रहै न रहै ।
 जननी सब कामिनी को समुझे, तब काज न नेम बहै न बहै ।
 प्रिय की हिय मे सच चोट लगी, तब पौन उमंग गहै न गहै ।
 मन ग्यान सुरैस कृपा बलते, मिली है अपबर्ग चहै न चहै ॥ १ ॥

गोपीनाथ मिलन की, साधु राहा बतावो ॥ धृ ॥

योग याग मे मायावनविच । कोनसी रीती सहज सिखावो ॥ १ ॥
 सेली शिंगी मुद्रा पैनी । झोली लिई कहा शाम दिखावो ॥ २ ॥
 छोर दार घर संप्रदाय लिन । नाथन भई अब नथनी दिलावो ॥ ३ ॥
 मंत्र जंत्र उसि को ही देके । काम क्रोध यह शेर जलावो ॥ ४ ॥
 अमृत ओही मोहे दान देव । गुरु ज्ञानेश्वर हरि एक मिलावो ॥ ५ ॥

सुनिये मेरी पुकार माधव ॥ धृ ॥

औरनसे मै जिकीर न करती, जामे बहुत विकार माधव ॥ १ ॥
 नहीं चाहती हूं सायुजता मै नहीं, जोगकु अधीकार माधव ॥ २ ॥
 ज्ञानेश्वर प्रभु करुण बलते तुम्हारे, पग लगणार माधव ॥ ३ ॥

देवास संस्थानच्या अधिपतींनी, इच्छा दर्शविली होती की,
 जन्माष्टमीचा उत्सव श्रीसंत गुलाबराव महाराजांचे उपस्थिती
 व्हावा, म्हणून महाराजांना श्रीमंतांनी पत्र पाठविले. त्याचे उत्तर
 महाराजांनी अभंगरूपात दिले त्या पत्रांतले कांही अभंग असे—

तान्हेपणा पासुनिया मी आंधळा । नाहीच लाभला माधवाप ॥
 नाही सद्गुरूची झाली अंगे सेवा । न पूजिले देवा स्नेहभावे ॥
 देह सक्तिस्तव प्रपादही होती । उंचवणी हाती घेत सेवा ॥
 ऐसे लाजिरवाणे परमार्थी जिणे । हित माझे जाणे ज्ञानराज ॥ १ ॥
 माझी स्थिती उनाड जन्माची । नेणें सामर्थ्याची मैत्री करूं ॥

न कळे श्रीमंता कैसा द्यावा मान । रामराम कोणपरी करूं ॥
उभे व्हावे कोठे कैसी कीजे स्तुती । न कळे निश्चितीं मज काही ॥
कृपें तुम्ही पाठवले आज्ञापत्र । परी त्या उत्तर काय देऊं ॥
अत्यंत दरिद्री नेणें धनसुख । मागतसे भीक व्रतासाठी ॥
व्रतासाठी देवें बोलविले माते । परी म्या दोषांते भाकविली ॥
म्हणोनिया माझा हरला उपाय । ज्ञानेश्वरमाय न क्षोभावी ॥ २ ॥

अशा तऱ्हेने महाराजांनी आपल्या ज्ञानयोगाच्या उपजत बुद्धि-
द्वारा कितीतरी भजने केलीत. ते एक अलौकिक सत, योगी पुरुष
होते. त्यांना शशतः प्रणाम.

□ □ □

१८. राम जोशी

मराठी संतकवी

(इ. स. १७५८-१८१३)

पंडित कवि आणि शाहीर कवि ह्याचे उत्कृष्ट मिश्रण म्हणजे रामजोशी. ह्याच्या काव्यात, श्लेष, अलंकार, शब्द चमत्कृती आणि अर्थ गांभीर्य भरपूर आहे. कवि मोरोपतांच्या सांगण्यावरून त्यांनी आपली वृत्ति शृंगारिक काव्यावरून आध्यात्मिक काव्याकडे वळविली असे म्हणतात.—

भज भज भव - जल । धिमाजी मनुना शिवाला ॥
घरिशिल दृढ चरण कमल । घडिभरि मन करुनि विमल ।
तरिच सकल पाप शमेल । त्यज रे भवाला ॥
सांडूनिया विषय वमन । झडकरि करि पडरिदमन ।
पूजिमन हे करुनि सुमन । गरिजाधवाला ॥
सावध हो करिसि काय । शंकर गुरू बापमाय ॥
चितुनि कवि राम पाय । हृदयी निवाला ॥ १ ॥

श्रीरंग गोपिकात्संग -

श्रीरंग गोपिकोत्संग धरुनि, करि रंग हरि हा बार्ई ।
कुंजात मातला वसंत, सांगु मि कार्ई ॥ धृ ॥
तो कंजरसाचा पुंज बांधिला, गुंज तशामाधि मुरली ।
अति मंजुळ हरिने, वंदनसरोजी धरिली ॥
थयि थयि नुपुरे (झणाणि) वाजती चरणी चमत्कृति भरली ।
त्या रसिक व्रजातील सुंदर तितुकी सरली ॥

अति मंद शीतल सुगंध, जाति निष्पंद मसत्कृति भरली ।
 ती शोभा नच वर्णवे, रमा अवतरली ॥
 रंगांत गोपिच्या, पडल्या किती उड्या ।
 किती रासमंडळी, जडल्या होत्या सड्या ॥
 किति श्रीहरिच्या, तोंडी देती विड्या ।
 या सार सुखा नाहि पार, काय संसार हरिच्या पायी ।
 या चित्तवृत्तिला, दुजें सुचेना कांही ॥ २ ॥

बोधपर लावणी १.

भला जन्म हा तुला लाधला, खुलास हृदयी बुधा ॥
 धरिसि तरि हरिचा सेवक सुधा ॥ धृ ॥
 चराचरीं गुरू तरावयाला, नरा शिरावरि हरि ॥
 नरा समज धरी अंतरी ॥
 हटातटाने जटा रंगवुनि, जरा धरिशी कां शिरी ॥
 मठाची उठाठेव कां करी ॥
 वनात अथवा जनांत, हो कां मनात भलत्या परी ॥
 हरिचे नांव भवाबुंधि तरी ॥
 काय गळ्यात घालुनि, तुळशीची लाकडें ॥
 ही काय भवाला, दुर करितिल माकडें ॥
 बाहेर मिरविशि, आंत हरिशी वाकडें ॥
 अशा भक्तिच्या रसा - रहित तू कसा म्हणविशी बुधा ।
 धरिशी तरी हरिचा, सेवक सुधा ॥
 जाळ गळ्यामधि माळ कशाला, व्याळ-काम कोपला ।
 आंतुनि बाहेर, म्हणविशि भला ॥
 चित्त पाहता पित्त येतसे, चित्त पाहिजे मला ॥

असे हरि म्हणतो, नुमजे तुला ॥
 तुं पोटासाठी करि, खटपट भलतिशि ॥
 परि भक्ति रमाविण, हरि भेटेल काय तुमी ॥
 टिळा-टोपीवर शिळा पडो, या त्रिळात करिशि जया ॥
 तथापि न होय, हरिची कृपा ॥
 दंड कमंडळु वंड माजविशी, मुंड मुंडशी तया ॥
 न सार्थक लटक्या, साज्या गया ॥
 ही बारबार तलवार, येईल काय पुन्हा ॥
 ह्या दुर्लभ नर-देहांत, ठेविशी कुन्हा ।
 भगवंत भुकेला, भक्तिचा पाहुणा ॥
 वर्म कळेना धर्म, घडेना कर्म चित न द्विधा ॥
 सदा हरि, कविरायावर फिदा ॥ ३ ॥

लावणी २.

नर जन्मामधि नरा रूकनि, वे नर नारायण गडी
 तरिच हे सार्थक, मानव कुडि ॥
 वा चौपांगी लक्ष-वेळ संसार पडला गळा ॥
 चिंतेचा पिकला मळा ॥
 दार-धनाचा लोभ टाकुनी । झडकर हो वेगळा ॥
 हा कसा उकलिसि पिळा । धनानिमित्ते जनापुढे ।
 तूं दाविसि नाना कळा । किती तुला मुलाचा लळा ॥
 तूं पडूं नको याचे भरी । तुझ्या हे खापर फुटते शिरी ।
 तुला मी गोष्ट सांगतो खरी । आता कर तातडी ।
 ही पुन्हा नये आ घडी । नर जन्मामधे ।
 निपट बावळ्या या विषयाच्या । मार्गे लागसि कसा ॥

का होसी बा वेडापिसा ।

वयोधनाचि किती चंचळ गति कां धरिशी भरवसा ।

हे सकळ मनाला पुमा । उदरासाठी दुर्धनिकांच्या पुढे ॥

पसरिशी पसा । किती उगाळशील कोळसा ॥

हे तुला शिकविले कुणी । दयाळु नरनारायण धणी ।

अश्रुमि तरी करी हो घोकणी । विषवल्लीची जडी ।

तु म्हणशील साखरखडी । नर जन्मामधि ।

नवस कामना करुनि मनामधी म्हणशील पुरुषोत्तमा । दे सतत
विमुल रमा ॥

विषय-वासना तुला तुटेना या संभ्रमा ।

काय पुढे बोलशील अधमा ॥ किती प्रपंचामधे ।

फिरुनिया पावसिल विफल श्रमा ॥ का न कारशी भ्रमा । पुरुषोत्तमा ।

हे कसे तुला भावले । करावी अचरा दारा मुले ॥

मिळेना पुढती हे बाहुले । कविरायाची घडी ।

दाविल भवार्णवाची थडी ॥ नर जन्मामधी नरा.....॥ ४ ॥

मराठीतील संत कवींची परंपरा प्रचंड आहे नुसते मुख्य मुख्य कवींचा ओझरता आढावा घ्यायचा म्हटले तरी ते बिकट काम आहे. प्रसिद्ध कवींपैकी मुक्तेश्वर, श्रीधर, रघुनाथ पंडित, सामराज, महिपति, मोरोपत, प्रभाकर, निळोबा, साहिरोबा आदी कवींचा उहापोह टाळला आहे. कारण त्यांची रचना मुख्यतः पुराण-कथावरील आखणाने असून बरीच संस्कृत-प्रचूर व कोट्या आणि श्लेष ह्यांनी परिपूर्ण आहे. तसेच सगळ्यांच्याच बुद्धीला पेलेल असे नाही. वामन पंडिताचा उल्लेख मात्र नीतीशतकाचे मराठी पद्यमय भाषांतर असल्यामुळे घेतले आहे. वामन पंडित हे तुकाराम आणि रामदासांचे समकालीन होते. काव्यात यमक आणि छंदांवर त्यांचा जास्त भर असल्यामुळे समर्थ रामदासांनी त्यांना “यमक्या वामन” असे सार्थ नांव दिले होते.

२०. होनाजी बाळा

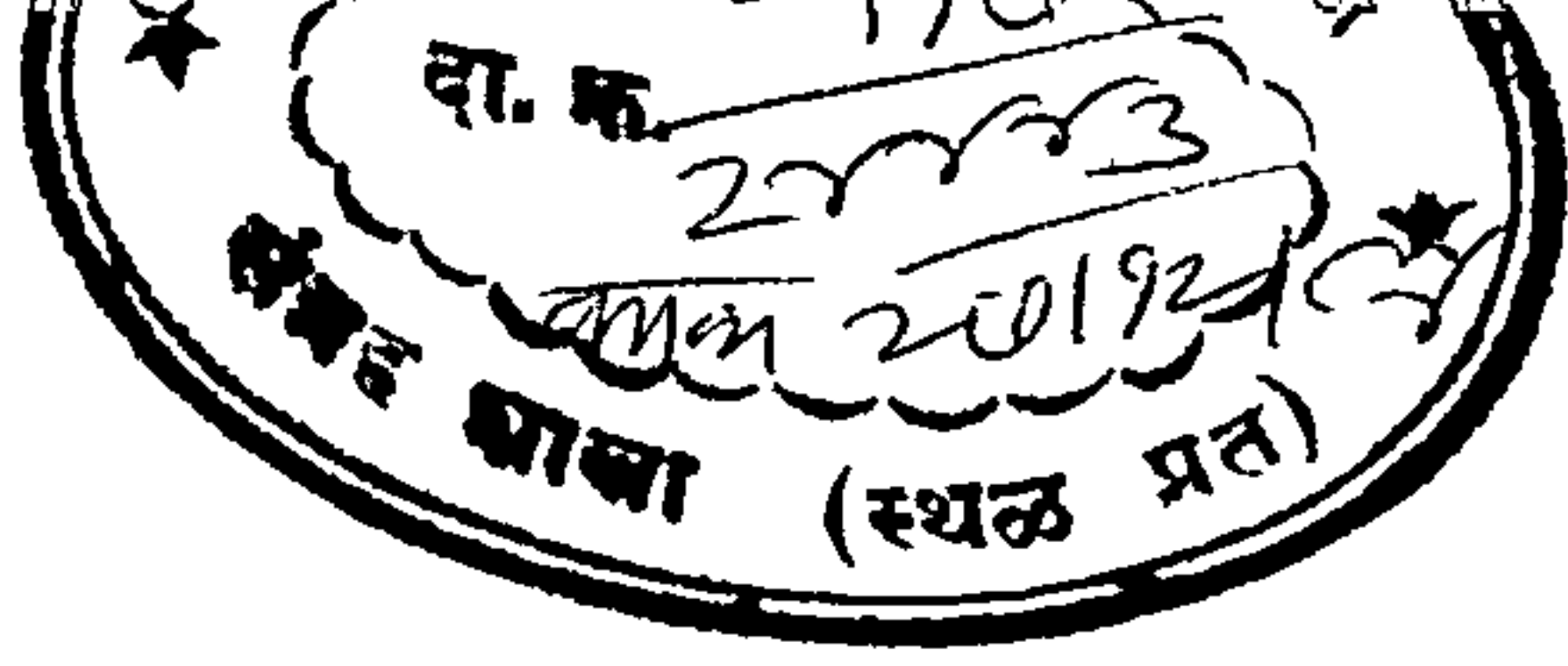
मराठी संतकवी

हा महाराष्ट्रातील सर्वात लोकप्रिय शाहीर, त्याच्या राग-दारी मुळे. पण त्याची खरी प्रसिद्धी त्याच्या लावण्या, भारूड ह्यापेक्षाही त्याच्या 'अमर भुपाळी' मूळेच आहे. ह्या भूपाळीची रचना अत्यंत मनोवेधक आणि लालित्यपूर्ण आहे. सगनभाऊ आणि प्रभाकर ह्या शाहीरांशी त्याचे वितुष्ट होते, आणि त्यातच त्याचा घात झाला असे म्हणतात.

घनश्याम सुंदरा श्रीधरा अरुगोदय झाला ।
उठि लवकरि वनमाळी । उदयाचळी मित्र आला ॥
सायंकाळी एके वेळी द्विजगण अवघे वृक्षी ।
अरुगोदय होताचि उडाले चरावया पक्षी ॥
अधमर्षणादि करूनि तापसि तपाचरण-दक्षी ।
प्रभातकाळी उठुनि कापडी तीर्थ पंथ लक्षी ।
करूनी सडासंमाजन गोपी कुंभ घेऊनि कुक्षी ।
यमुनाजळासी जाति मुकुंदा । दध्योदन भक्षी ॥
मुक्तता होऊं पाहे । कमळिणी पासूनिया भ्रमरा ।
पूर्व दिशे मुख धुतले । होतसे नाश तिमिरा ॥
उठि लवकरी गोविंदा । सावळ्या नंद कुमारा ।
मुख प्रक्षालन करी । अंगिकारी भास्कर काला ॥
प्रातःस्नानें करूनि गोपिका अलंकार नटती ।

कुदुमादि चर्चुनी मंथनालागी आरंभिती ॥
प्रेम भरित अंतरात वदनि नामावळि गाती ।
ऋषिगण आश्रमवासी । जे कां निरंजनी धाले ।
अरुगोदय होताचि । आपुले ध्यानि मग्न झाले ॥

□ □ □

२१. संत बहिणाबाई

मराठी संतकवी

(इ. स. १६२८-१७००)

वेरुळजवळच्या देवगावी बहिणाबाईचा जन्म झाला. तिच्या वडिलांचे नांव आऊजी कुळकर्णी. ती चार पाच वर्षांची असतांनाच तिचे शिऊरच्या तीस वर्षे वयाच्या बीजवरासी, रत्नाकर पाठकांशी लग्न झाले. वडील भाऊबंदकीच्या प्रकरणात 'आपली सगळी माया' गमावून बसले. जावयासह त्यांचा ध्येयरहित गावोगाव प्रवास सुरु झाला व हलाखीच्या परिस्थितीत बहिणाबाईचा संसार सुरु झाला. नंतर कोल्हापुरास जयरामस्वामी वडगावकरांच्या कीर्तनाचा बहिणाबाईना छंद लागला; व उपरती होऊ लागली. संत तुकारामांचा त्यांना वरचेवर दृष्टांत होऊ लागला, व ती तुकोबांना गुरु मानून भजू लागली. त्या काळान शूद्र संताला गुरु मानल्यावद्दल त्यांना कौटुंबिक आणि सामाजिक कलहाला फार तोंड द्यावे लागले. नवऱ्याने त्यांचा फारच छळ केला तसतशा त्या अधिकाधिक अंतर्मुख होऊन हरिभजनी लागल्या.

कैचा शुद्र तुका स्वप्निचे दर्शनी ।

विघडली पतिन काय करू ॥

कैचा जयराम ? कैचा पांडूरंग ।

माझा झाला भंग आश्रमाचा ॥

पाषाण विठ्ठल स्वप्नातील तुका ।

प्रत्यक्ष कां सुखा अंतरावे ॥ १ ॥

असा पतीचा त्यांना रोकठोक प्रश्न होता.

त्याच्या काव्यांत इतर तत्कालीन कवींच्या काव्याची छाया सतत दिसून येते. त्यामुळे कधी त्यांचे अभंग ज्ञानेश्वरांच्या भाषेशी

साम्य साधतात, तर कधी नामदेवाशी, तर कुठे जनाबाईशी, ही घाटणी आपल्याला दिसून येते -

विठ्ठ माझा लेकरवाळा । संगे लेकरांचा मेळा ।
तुका घेतो कडियेवरि । नामा करांगुळी धरी ॥
एकनाथ खांधावरि । कबीरातें हात धरी ।
गोरा कुंभार मांडीवरि । चोखा जिवा बरोबरी ॥
पुढे चाले ज्ञानेश्वर । मागे मुक्ताबाई सुंदर ।
बहिणी म्हणे बा गोपाळा । करितसे भक्तांचा सोहळा ॥ २ ॥

तसेच -

तूं माझी माऊली तुझे मी बालक । करिते कौतुक नामी तुझिया ।
तूं माझी माऊली मी तुझे वासरू । करिते हुंकारुं तुझे नामी ॥
तूं माझी कुरंगी मी तुझे पाडस । करी रात्रंदिवस ध्यान तुझे ।
तूं माझा चंद्रमा मी तुझे चकोर । उल्हास हा थोर देखोनिया ॥
तूं ची माझा मेघ मी तुझे चातक । सदा मज हरिक स्मरणी तुझे ।
बहिणी म्हण माझा तैसा प्राणसखा । तुकाराम देखा सर्व धनी ॥ ३ ॥

निशिंचिया भरी दिवस ना राती ।

प्रकाश न ज्योती कैसे मायें ॥

हे सुख जाणती जागते स्वभावे ।

पूर्ण कृपा देवें केली ज्यांसी ॥

बिंबी बिंब कैसे समावोनी ठेले ।

स्वरु कोंदले दशदिशा ॥

बहिणी म्हणे तंथे बोलावे ते काय ।

मज मीच पाहे हारपले ॥ ४ ॥

तुकारामाच्या 'निदकाचे घर असावे शेजारी' चा साम्यदर्शी बहिणाचा अभंग पहा.

निंदक तो उपकारी । काय वर्णू त्याची थोरी ।
 जो रजकाहुनि भला । परि सर्व गुणें आगळा ॥
 येथे मोल धुतो फुका । पाय वरच्यावरी देखा ।
 करितसे साधका । शुद्ध सरते तिही लोका ॥
 मुख संवदणी सांगाते । अवघे साटविले तेथे ।
 जिह्वा साबण निरुते । दोष काढी जन्माचे ॥ ५ ॥

निंबा कडूपण देत असे कोण । इक्षु गोडपण कोण करी ।
 बिजा ऐसे फळ गोडीचा निवाडा । हा अर्थ उघडा दिसतसे ॥
 इंद्रवनामुळी कोण घाली विष । अमृत आम्रास कोण देई ।
 वचनागा अंगी विष कोण लावी । सुगंधता द्यावी नलगे पुष्पा ॥
 बहिणी म्हणे बीजाऐसे येत फळ । उत्तम आंगळ परीक्षावें ॥ ६ ॥

शुकरा आणि श्वाना गर्दभासी जाणा । विष्टेच्या भक्षणा कोण सांगे ।
 ज्याचा तो संस्कार घेऊनिया उठे । लोकां दुःख वाटे कासयासी ॥
 गोधीड ढेकण हे रक्त भक्षिती । तथा हे सांगती लोक कायी ।
 बहिणी म्हणे पूर्व संस्कार जिवाचा । प्रवर्तवी साचा न सांगता ॥ ७ ॥

आणि बहिणावाईची सर्वश्रुत असलेली रचना जी सिने-संगीताने
 लोकप्रिय केली ती म्हणजे.—

अरे संसार संसार । जसा तवा चुलीवर ।
 आधी हाताला चटके । मग मिळते भाकर ॥
 अरे संसार संसार । खोटा कधी म्हणू नये ।
 राउळाच्या कळसाला । लोटा कधी म्हणू नये ॥
 अरे संसार संसार । त्याला कधी रडू नये ।
 गळ्यातल्या हाराला । लोढणे कधी म्हणू नये ॥

अरे संसार संसार । जरी वरतुनि काटे ।

आंत परंतु दिसतील । चिकने रे सागरगोटे ॥ ८ ॥

अशी ही बहिणाबाईची अमृतवाणी—

हाती नाही बळ दारि नाही आड । त्यानं फुलझाड लावू नये ॥

ह्या वचनात बहिणाबाई कुटुंब नियोजनाचा मंत्रही देऊन जातात.

बहिणाबाईची हिन्दी काव्यरचना सुद्धा मधूर आहे. त्यांच्या तिर्था-स्थानामधे उत्तरेकडे फिरतांना त्यांना हिंदीचा व्यासंग जडला असावा—

जमुना के तीर धेनु, चरावत है गोपाल री ।

गीत प्रबंध हास्य विनोद, नाचत है श्रीहरी ॥

धर कानोंमे कुंडललाल, सिरपर मोर पिखा नंदलाल ।

अबीर गुलाल सबको माला, हार सुवास पिन्हायो ॥

जाइ जूइ चम्पक कोमल, चंदन चोवा लाये ।

छंद धीमा धीमा सुनावत है, हरी बंध गयो है मेरे प्राण ॥

बहिनी कहे सो भूल गये, मेरा हरिसे लगा है मन ॥ १ ॥

अजब बात सुनाई भाई ॥

गरूड पंख हिरावे कागा लक्ष्मी चरण चुराई ।

ये सूरज की थीव अंधारे सोने चंबरकु भाग जलावे ॥

राहूके गिरहो भोगी कहा रे अमृत ले भर जावे ।

कुबेर सोवे धनके आस हनुमान नीर मँगावे ॥

वैसे सबही झुठा है निंदा की बात सुनावे ।

समिंदर तान्हो चरित कैसे साधू मांगत दान ।

बहिणी कहे जन निंदक है रे बाकों सांच न मान ॥ २ ॥

□ □ □

२२. राष्ट्रसंत तुकडोजी

मराठी संतकवी

(इ. स. १९०९-१९६८)

महान संतकवीच्या तेजस्वी मालिकेतील अगदी अलिकडच्या काळातील दैदिग्यमान हिर। म्हणून ह्या कवीचा उल्लेख करता येईल. एका अशिक्षित, गरीब घराण्यात त्यांचा जन्म झाला त्यांचे गांव अमरावती जिल्ह्यातील यावली नांवाचे. त्यांचे मूळ नांव 'माणिक. वडिलांचे नांव बंडोजी ठाकूर व आईचे नांव मंजुळा वडील शिवण-काम करीत व आई दळणकांडण करून चरितार्थ चालवीत. वडिलांचे घरी पंढरीची वारी व मामाचे घरा माहूरची वारी नित्य-नेमाने चालत आलेली. त्यांना प्राथमिक शिक्षण कसेतरी पूर्ण करता आले वरखेड येथील विदेही संत आडकोजी महाराज ह्यांनी ह्या बालकाला पदरात घेतले व ईश्वरनिष्ठा त्यांच्यात निर्माण केली. पण त्याला बळकट पाया होता समाज संवेचा. लहानपणापासून त्यांची एकतारी व त्यांचे जन्मभराचे साधन खंजरी (लहान डफ) ह्यांच्या माध्यमातून भजन कीर्तनाचा त्यांना छंद लागला १९२१ साली त्यांचे शतापुषी गुरु समाधिस्त झाले व लहान माणिकला ऐहिकाचा वीट येऊन त्यांनी रामटेक, ताडोबा आणि रानीवनी भटकून एकातसाधना सुरु केली. अनेक मंत्र तंत्र जप अभ्यास करून अनेक वर्षे त्यांनी विजनवासात काढली. योगाभ्यास केल्याने त्यांची बुद्धी अति प्रखर झाली व त्यांनी मराठी, हिंदी या भाषांमधून रसाळ काव्यरचना व भजन कीर्तनांचा सपाटा सुरु केला सामान्य माणसाला त्यांच्या हजारो वर्षांच्या गुलामगिरीच्या, आर्थिक परावलंबी खाइतून बाहेर काढण्यासाठी त्यांनी त्यांच्या भाषेत सोपा मार्ग सांगितला भार-ताला कुठलेही तत्व फक्त धार्मिक माध्यमातूनच पचन होते हे त्यांनी हेरले. समाज उद्धाराचो प्रखर तळमळ त्यांच्या ठिकाणी बसत होती १९२५ साली त्यांच्या अनुया-

यांनी त्यांना आग्रह करून विदर्भात परत आणले आधुनिक विचार, धार्मिक माध्यमातून देऊन ह्या धर्मभोळ्या देवभोळ्या समाजाला नवजीवन देण्याचे मडान व्रत ह्या थोर संनाने अगीकारले: गावेगावी भारती व भजनी मंडळे स्थापन केली त्यांनी शारीरिक शिक्षण, मानसिक शिस्त, धार्मिक रुढींमध्ये सुधारणा. नवे विचार, स्वातंत्र्याविषयी तळमळ व सुसंघटित काय करण्यासाठी मोठे अदभुत वातावरण निर्माण केले १९३४ सालाचा चिमूर चातुर्मास्य आणि १९३५ सालचा सालबर्डीचा महायज्ञ त्यांच्या पुढील प्रसिद्धाला फार हातभार लावणारे ठरले. त्यांची राष्ट्रीय भजने घराघरातून गायली जाऊ लागली. १९३५ ते १९४७ चा काळ म्हणजे ज्यांनी महाराजांचे व्यक्तिमत्व पाहिले असेल ते लोक धन्य होत. तुकडोजी झंझावातासारखे अखंड भारतभर राष्ट्रजागृती करत फिरत होते. महात्मा गांधींनी त्यांचे महत्व ओळखून त्यांना १९३६ मध्ये एक महिनाभर आपल्याजवळ ठेवून घेतले, व विचारांची देवाणघेवाण त्यांच्यात तेव्हापासून तहहयात सुरु राहिली मुख्यतः विदर्भात जर देशप्रेमाची आणि चैतन्याची लाट त्या काळात कुणी आणली असेल तर ती संत तुकडोजींनी त्यांचा आजचा गुरुकुज मोझरी आश्रम त्यांनी १९३५ साली स्थापन केला. आजची श्री गुरुदेव सेवामंडळ ही अखिलभारतीय संस्था त्या काळात बालस्वरूपात जन्मली. धर्म शिक्षणवर्ग, उद्योग, व्यायाम, तरुण-संघटना, साहित्य प्रकाशन, प्रचारकार्य ह्याचा सपाटा ह्या संस्थेमार्फत त्यांनी सुरु केला. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ, भारत सेवादल इत्यादी संस्थेमध्येही जाऊन " जाग उठो बालवीरो, अब तुम्हारी बारी है " चे मंत्र दिले. एकाचा संदेश जागविला. १९४२ च्या आंदोलनात गुरुदेव सेवा मंडळाचे कार्यकर्ते सर्व ठिकाणी अग्रेसर होते. चिमूर आष्टीच्या स्वातंत्र्ययुद्धाबद्दल तुकडोजींना इंग्रजांनी रायपूर व नागपूर जेलमध्ये ४ महिने डांबून ठेवले. तसेच त्यांच्या अनेक स्फूर्तिप्रद भजनांवर बंदी घालण्यात आली होती. त्यांचे त्यावेळचे भजन 'आते है नाथ हमारे अब काहे को धूम मचाते हो, दुःखवाकर भारत सारे'—म्हणजे घराघरांतून स्वातंत्र्याचा स्फुल्लिंग होता. महात्माजीनंतर व गाडगे बाबा नंतर जर महाराष्ट्रीय जनतेने कुणाला डोक्यावर घेतले असेल तर

ते तुकडोजी महाराजांना! हे सगळे करताना महाराजांनी स्वतःला राजकारणापासून सतत अलिप्त ठेवले. नाहीतर एवढ्या अमाप लोकप्रियतेनंतर त्यांना काय अशक्य होते? १९४३ मध्ये त्यांनी "श्री. गुरुदेव" मासिक सुरु केले. जुन्या शाखांना पुनरुज्जीवीत केले. लाखांनी प्रचारक निर्माण केले. कुठल्याही अखिल भारतीय परिषदेमध्ये तुकडोजी महाराज आमंत्रित नाहीत, असे कधी व्हायचे नाही. खरे महाराजांचे समाजकार्य स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सुरु झाले. अनेक खुळचट जुन्या रुढींना बंदी घालण्याचे समाज शिक्षणाचे कार्य त्यांनी अंगावर घेतले. वलिदानबंदी, यात्राशुद्धी, मंदिरपरिसर स्वच्छता, हरिजन मंदिरप्रवेश, शिक्षणक्रम, आखाडा, संघटना, रझाकार विरोधी संघटना, व्यसन, -मुक्तीचे आवाहन, संतांना संघटित करून समाजोपयोगी कार्य करायला प्रवृत्त करणे, त्याकरिता अखिल भारतीय साधु समाजाची स्थापना, भूदान यज्ञ, भारत सेवा समाज कार्य, गांधीस्मृती म्हणून आदर्श ग्राम-निर्माण इत्यादी अनेक चळवळी महाराजांनी हातात घेतल्या. समाजाचे संवर्धन करण्याचे कुठलेही कार्य असे महाराजांनी निष्ठेने हातात घेतलेच म्हणून समजावे. श्री. समर्थ रामदासांनी ज्या पद्धतीने समाजजागृती केली त्याची तुलना आधुनिक काळात संत तुकडोजीच्या कार्याशीच करता येईल. आधुनिक प्रचार तंत्राचा उपयोग केल्यामुळे महाराजांचा मंत्र घराघरात पोहोचला. अखिल भारतीय पातळीवरील अग्रगण्य नेत्यांमध्ये शबटपर्यंत महाराज आपल्या तेजाने तळपत होते. महात्मा गांधी, राजेंद्र-प्रसाद, पं. नेहरू, मालविय, आचार्य कृपलानी, श्री गुलजारीलाल नंदा, श्री लालबहादुर शास्त्री, डॉ. राधाकृष्णन, जयप्रकाश, विनोबा आदी थोर नेते त्यांचा सल्ला वरचेवर घेत असत व त्यांच्या मताचा आदर राखित. जपानमधील सर्व धर्म परिषदेत त्यांनी भारताचे प्रतिनिधित्व केले; व त्यांची खंजरी त्या जगाच्या व्यासपीठावर दुमदुमविली. ते आंतरराष्ट्रीय समितीचे सल्लागारही होते. ह्या झंझावाती जीवनात अखंड भ्रमंती करून त्यांनी प्रचंड काव्यरचना केली जवळजवळ ५० च्यावर हिंदी मराठी गद्य-पद्य ग्रंथ त्यांनी आजवर लिहिले. १९५५ साली त्यांनी ग्रामगीता नावांचा अनुपमेय काव्यग्रंथ लिहिला. ग्रामउद्धाराचे हे क्रमिक पुस्तकच म्हणावे लागेल. महाराष्ट्रा-

तील यच्चयावत लेखकांनी व कवींनी ह्या ग्रंथाची थोरवी गाईली आहे. ह्यात ग्रामविकास तर आहेच पण आध्यात्मिक, सामाजिक, राजकीय, औद्योगिक, धार्मिक इत्यादी सर्व गोष्टींबद्दल मूलभूत प्रेमेये सांगितली आहेत. संत तुकडोजीसारखे व्यक्तिमत्व पुन्हा पाहण्यात येणार नाही. त्यांच्या पावन स्मृतीला शतवार वंदन.

संत तुकडोजींची मराठी आणि हिन्दी काव्ये आज महाराष्ट्राच्या गावोगावी भजनी मंडळींचा अविभाज्य घटक झाली आहेत. त्यांनी लोकरंजनाचे सर्वात प्रभावी साधन जे सिनेमा त्यांच्या चालीसुद्धा आपल्या नंतरच्या काव्यरचनेला देऊन ती प्रत्येकाच्या ओठावर नव्या अर्थाने घोळत राहतील ह्याची सोय केली आहे. म्हणूनच ते सामान्यांचे संत झाले.

त्यांच्या कांही निवडक रचना खाली देत आहोत.

स्वातंत्र्याचे वारे चालू असतांना—

“घाबरला का तरुण गड्यारे । तुझा पुढारी आला, पुढारी आला ।
धावत हो चल ये मैदानी । नीज कर्तव्याला जागोनि ।
उभाच बंसरीवाला, बंसरीवाला । घाबरला कां तरुण गड्यारे ॥ १ ॥

ही स्फूर्तिप्रद गीते ऐकली नसतील ते अभागीच!

ह्या भारतात बंधुभाव नित्य वसू दे । दे वरचि असा दे ।
नांदोत सुखे गरीब अमीर एकमताने ॥ २ ॥

हे त्यांचे उच्च तत्वज्ञान सोप्या आणि गोड भाषेत त्यांनी सांगितले.

“स्वतंत्रतेचा बैल खरा । पण गुलामगिरीचा थोर नको ॥
हक्काचा कोंबडा बरा । पण दुश्मनाचा मोर नको ॥ ३ ॥

तसेच

व्हा उभे धर्मरक्षणा, धैये हे कां सोडता?
गर्जू द्या वीर गर्जना, मार्ग हा कां मोडता ?

चमकु द्या रक्त वीरांचे,
उघडू द्या कर्ण शूरांचे,
फाडू द्या भंड क्रूरांचे,
द्या प्राण रणी खोवूनि, हात हे कां जोडता ? ॥ ४ ॥

तसेंच

हिंदभूच्या लेकरा, मुखचंद्र का सुकला असा ॥ ५ ॥

अशी एकाहून एक स्फूर्तिकाव्ये त्यांनी लिहिली.

अशा अनंत रचना आहेत, एकाहून एक सरस. आध्यात्म आहे. समाज सुधारणेचा हाक आहे अंधश्रद्धा बदलण्याची आर्तता आहे. त्यांच हिन्दी काव्यरचना मराठीपेक्षाही सरस. आहे.

उठो जवाने, करके बताओ । अब कहनेके दिन गये ॥ ६ ॥

तसेच—

प्यारा हिंदुस्थान है, गोपालोंकी शान है ।

वीरोंका मैदान है, उसमे भक्तोंके भगवान है ॥ ७ ॥

महामाजींच्या निधनावर त्यांनी लिहिलेले काव्य—

“दयामयी अवतार शान्तिका, भारत से खो गया ।

अंधेरा जिधर उधर छा गया ॥

मानवताका दिप एकदम झडप मार बुझ गया ।

अंधेरा जिधर उधर छा गया ॥ ८ ॥

त्यांचे दारुबदीवरील पोवडे मोठे अप्रतिम आहेत.—

“वाहवा रे दारुची नशा, झाली अवदशा, हुशारी गेली ।

अन्नान्न देश जाहला, गुलामी आली ॥ ९ ॥

धर्माच्या तत्वज्ञानाविषयी महाराजांनी स्पष्ट करतांना म्हटले आहे.—

पंथों से अलहिदा पंथ मेरा । जाने कोई दूसरा वर्म नहीं ॥
बतवैय्या ऐसा संत मेरा । जिसके अनुभव में मर्म नहीं ॥ १० ॥

है धर्म सच्चा शील में, है सत्यमें, अस्तेय में ।
है शौच, ब्रह्मश्चर्य में, अरु आत्म-रूप के स्नेह में ॥
यह तो कभी नहीं सोचता, करता फज्रुलों की गही ।
'बस' है यही मेरा धरम, मत भूल के कहना कहीं ॥ ११ ॥

राष्ट्रोद्धाराविषयी महाराजांनी कित्तीतरी भजने लिहिलीत
नागरिकांना उद्देशून ते म्हणतात—

आमदसे मत खर्चा कर, वे दिन मौत आये मत मर ।
अपना घर नेकीसे सम्हाले ॥
चार घडी की यार जवानी । फिर रोगोंकी खेती ।
लडके बच्चे खूब बढ़ाता । सबकीं काता माटी ।
कौन करेंगे पालन उनका । मत सिर बोझा ढाले ॥ १२ ॥

पुण्यप्राप्तिसाठी काशी, पंढरपूर आदि क्षेत्री, धर्मशाळा बांध-
णाऱ्या आणि अन्नसत्र करणाऱ्या श्रीमंतांना उद्देशून म्हणतात
अरे रिकामा कशाला फिरतो, तुझं गावच नाही का तिथे ।
गावी राहती गरीब उपारी, अन्न सत्र लावितोचि काशी ॥
हे दान नव्हे कां व्यर्थ ॥
तुझ्या गावांची शाळाही मोडली, धर्मशाळा तूं शहरी कां जोडली ।
ह्याने निघतो कां ? जीवनात अर्थ ॥
आपुल्या गावाची सेवा जो करतो, तोच किर्ती मानाने तरतो ॥
दास तुकड्या म्हणे स्वर्थ ॥ १३ ॥

महाराजांनी आपल्या भजनाद्वारे नीतीनियम सांगितले ते कित्ती
मार्मिक आहेत पहा—

नसावा लोभ दुष्टाचा, मित्र जरि जाहला आपुला ।
 असावा प्रेम थोंरांचा, वैरि जरि भासला अपुला ॥
 कुणी अति प्रेम दावोनी, कापताती गळा वेळी ।
 फसे हा जीव त्या योगे, नासतो जन्म हा अपुला ॥
 कुणी अति वैरही दावी, आपुले सार्थकासाठी ।
 परी तो वेळ साधोनी, कामि ये थोर तो आपुला ॥
 धरावा संग ऐशाचा, जिवासी सत्यता लाभे ।
 म्हणे तुकड्या हरी-भजने, सुसंगी मोक्ष हा अपुला ॥ १४ ॥
 कर्मनदीच्या धोपट मार्गी, न्याय-तराजू सोडु नको ।
 अन्यायाचा मित्र गोड परि, फोड उराशी जोडु नको ॥
 सन्मित्रावाचुनी आपुले, मर्म कुणाला सांगु नको ।
 कष्टावाचुनी त्रास घावया, भीक कुणाला मागु नको ॥
 दुर्जन शत्रु असेल त्याचे मर्म लपवुनी ठेवु नको ।
 रणांगणी मरणेच बरे ! पण पापी जना तू भिऊ नको ॥
 विश्वासाला अपात्र जों नर, कधी भरवसा ठेवु नको ।
 तुकड्यादास म्हणे बळ असुनी, निर्बल बाणा लेवु नको ॥ १५ ॥

भारतात साधूसंताचा सुळसुळाट चालू आहे. नाना पंथ आणि धर्माच्या शाखांमुळे भक्ति-मुक्तिचे सोंग वाढले आहे. त्याला दूर सारण्यास राष्ट्र जागृत करण्यासाठी महाराजांनी तरुणांना हाक दिली ती आजही संयुक्तिक कशी आहे ते पहा-

राष्ट्र जागवा, राष्ट्र जागवा, जागृत व्हा तरुणांनो ! आमुच्या ।
 वीर वृत्तिचा दिवा उजळवा, जागृत व्हा तरुणांनो ! ॥ धृ ॥
 धर्मनीति ही दालित दलपरी, भारतभूची झाली ।
 भक्ती मुक्तीचे सोंग वाढले, दुर्बलता करि आली ॥

तत्वज्ञान हे विसरुनी गेले, रूढिस मान मिळाला ।
 जिकडे तिकडे पंथ-मतांतर, गोंधळ हा धरि आला ॥
 सुळसुळाट हा साधुजनांचा, पोट भराया झाला ।
 यथार्थ कोणी सांगि ना कोणा, भ्याडपणा उरि आला ॥
 सत्यभक्तिचे विसरुनि पथ हे, पोक्रळ भाव निघाला ।
 देवावरती वाहि फुले परि, पाणि न दे गरिबाला ॥
 तुकड्यादास म्हणे ही कहाणी, सांगा हो ! जनतेला ।
 नाहि तरी मरणेच बरे हे, भुत परका धरि आला ॥ १६ ॥

महाराजांनी ईश भक्तीपर कितीतरी, श्लोक, ओव्या लिहिल्यात
 त्यापेक्षा त्यांनी राष्ट्रीय एकता आणि उद्धार व सुधारणेसाठी किती
 तरी भजने म्हटलीत, पैकी—

हिकमत-हिकमतसे काम करो, तबहि एकमत हो जाता है ।
 श्रद्धा-भक्तिसे प्रेम भरो, तब कामसे दिल जग जाता है ॥
 जरूरत है अब इन बातोंकी, क्योंकी सब मोती बिखर गये ।
 एक माल बनानी है उनकी, लगवा के देशका नाता है ॥
 कहते हो तुम किस जात के हो, किस पंथ के हो किस धर्मके हो ।
 पर आज सभी भूल जाओ जरा, करलो इन्सान सी बानाहै ॥
 नही तो अब देशके टुकडे है, हर प्रांत प्रांत लड जायेंगे ।
 कोई न किसीका मानेगा, यह मेरी नजर में आता है ॥
 अब सबही नेता एक करो, और आजादी आबाद करो ।
 कहे तुकड्या लो संदेश मेरा, यह नाव झकोला खाता है ॥ १७ ॥

□ □ □

हिंदी कवी

- * गोस्वामी तुलसीदास
- * संत कबीर
- * संत रहीम
- * सूरदास
- * वृन्द
- * संत मीराबाई
- * कवी बिहारी
- * गुरुनानक देव
- * कवी भूषण
- * संत रविदास
- * गुरु गोरखनाथ
- * स्वामी सुंदरदास

१. गोस्वामी तुलसीदास

हिन्दी संतकवी

(संवत् १५५४-१६८०)

हिन्दी काव्य-आकाशातील सर्वात तेजस्वी तारा म्हणजे 'गोस्वामी तुलसीदास'. ह्या कवीची हिंदी भाषिकावरील मोहिनी अगाध आहे. त्यांचा 'रामचरितमानस' हा ग्रंथ हिन्दी साहित्याचा मानदंड आहे. त्यात त्यांनी मानवी जीवनातले यच्चयावत सर्व पैलू हाताळले आहेत, आणि तेहि इतक्या रसाळ भाषेत की, गेली शेकडो वर्षे नंतरच्या अनेक कवींनी आणि साहित्यिकांनी त्याचे रसग्रहण करण्यात आणि पारायणे करण्यात आपले तन, मन, धन खर्च केले. ह्या ग्रंथात परमोच्च कोटीचे आदर्श गृहस्थ-जीवन आहे. भावा-भावाचे संबध विश्लेषित केलेले आहेत, आदर्श राजधर्म सांगितला आहे. स्त्री-पुरुष वालक-वृद्ध ह्यांसाठी सरल प्रभावी नीतिमय शिक्षणाची तरतूद आहे ह्या गुणांमुळे सदर ग्रंथ हा लहान-थोर, गरीब-श्रीमंत, सुशिक्षित तसेच अशिक्षित ह्या सगळ्यांच्या तोंडी रात्रंदिवस घोळत असतो भाविक लोक ह्याचे आदरपूर्वक पूजन करतात. सिद्ध लोक ह्याला मार्गदर्शक संदर्भ ग्रंथ म्हणून मानतात.

असा हा थोर कवि प्रयाग जवळील वांदा जिल्ह्यातील राजापूर नावाच्या एका खेड्यात संवत् १५५४ मध्ये जन्माला आला. संत म्हटले की त्याच्यावद्दल चमत्कार, दंतकथा ह्यांचे मोहोळ उठते आणि शेकडो वर्षे त्या कथा प्रसारित होतात. असे म्हणतात की ह्या वालकाने आपला गर्भवाप्त नऊ महिने न ठेवता वारा महिने ठेवला, शुकमुनींनी जसे मायेच्या जंजाळातून सुटण्यासाठी वारा वर्षे आईच्या पोटी काढले तसा. आईचे छत्र लहानपणीच नाहीसे झाल्या-मुळे ह्यांना पूर्वयुष्य अनाथासारखेच काढावे लागले. त्यांच्या गुरूने

ईश्वर प्रेरणेने त्यांचा शोध घेऊन त्यांना अयोध्येला नेऊन प्रशिक्षित केले. उपजतच कुशाग्र बुद्धीमुळे त्यांनी अल्पवयातच वेदवेदांगे मुखोदगत केलीत आणि अध्ययन पूर्ण केल्यानंतर गावोगावी फिरून रामकथा निरूपण आणि कीर्तन-प्रवचनाचा पेशा पत्करला. आपल्या रसाळ वाणीने त्यांनी चांगली कीर्ती संपादन केली. तदनंतर त्यांनी गृहस्थाश्रम पत्करला आणि सुखात संसार करू लागले. एकदा पत्नी भावाबरोबर माहेरी गेली. लगेच दुसरे दिवशी तुलसीदासांनी तडक सासर गाठले. आपल्या पतीचा हा बाईलवेडेपणा पाहून त्यांची पत्नी फार संतापली आणि "ह्या नश्वर हाडामांसांच्या देहाची एवढी आसक्ती करता, पण ह्याचे अर्धे लक्ष जर ईश्वर चिंतनात घालवलेत तर बेडा पार तरी होईल" या शब्दांत त्यांना ठणकावले-

लाज न लागत आपको, दौरे आये हौं साथ ।

धिक - धिक ऐसे प्रेम को, कहा कहौ मैं नाथ ॥

अस्थि - चर्ममय देह मय, तामें ऐसी प्रीति ।

तैसी जो श्रीराम महँ, होति, न तौ भवभीति ॥ १ ॥

झाले! गोस्वामी तडक तीर्थाटनाला निघाले आणि हरिभजन आणि सन्यस्त वृत्ति ह्या बळावर त्यांनी लोक-जागरणाचे व्रत सुरु केले. अनेक अमोल दोहे, भजने लिहिली आणि संवत १६३१ मध्ये त्यांनी 'रामचरित मानस' लिहायला घेतले एकूण दोन वर्षे सात महिने आणि सव्वीस दिवसात रचना पूर्ण केली. सुरुवातीला प्रस्थापित धर्ममार्तंडांनी त्यांना वाळीत टाकले. पण ह्या अमोल ग्रंथाचा प्रभाव अकुतोपाय असल्यामुळे एखाद्या वणव्याप्रमाणे त्याचा प्रसार झाला आणि हिंदीतील एक सर्वश्रेष्ठ ग्रंथ म्हणून राम चरितमानस आपल्यास लाभला.

संपूर्ण रामचरितमानसाची रचना छंदबद्ध, लयबद्ध आणि नाद-भधुर असल्यामुळे ते लक्षात राहायलाही अगदी सोपे आहे. बालकांडाच्या सुरुवातीला ते रामकथेची थोरवी आणि गोडी वर्णन करून, काव्य कसे असावे ह्याचे निरूपण करतात-

रामचरितं चिंतामणि चारू । संत सुमति तिय सुभग सिंगारू ।
जग मंगल गुनग्राम रामके । दानि मुकुति धन धरम धाम के

॥ २ ॥

मराठी- “श्रीरामचंद्राचे चरित्र म्हणजे सुंदर चिंतामणी होय. संतांच्या सुबुद्धीरूपी स्त्रीचा तो श्रृंगार आहे. श्रीरामाचा गुण-समूह जगकल्याणकारी, तसेच मुक्ती, धन, धर्म आणि परधाम देणारा आहे.”

सरल कवित कीरति बिमल सोइ आदरहि सुजान ।

सहज बयर बिसराई रिपु जो सुनि करही बखान ॥ ३ ॥

“ चतुर पुरुष अशाच कवितेचा आदर करतात की जी सरल आहे, आणि जिच्यात निर्मल चारित्र्य आहे. अशी कविता ऐकून शत्रुही आपले स्वाभाविक वैर सोडून तिची वाहवा करतात.”

साधु चरित सुभ चरित कपासू । निरस बिरस गुणमय फल
जासू ।

जो सहि दुख परछिद्र दुरावा ।

वंदनीय जे हि जग जस पावा ॥ ४ ॥

“ संतचरित्र हे कापसासारखे शुभ्र आणि धवल असते. जसे कापसाचे फळ निरस, शुद्ध पण गुणमय असते (कापसाची बोंडी नीरस म्हणजे (संतासारखी निरिच्छ) पण शुभ्र व स्वच्छ आणि अंधाररहित असते). कापूस जसा स्वतःच्या शरीराला पीळ देऊनही सुईचे छिद्र झाकतो आणि वंदनीय होतो, तसेच साधूंचेही सच्चरित्र असते.”

रामचरितमानस एहिनामा । सुनत श्रवन पाइअ विश्रामा ।

मन करि विषय अनल बन जरई । होई सुखी जौ एहि सर
परई ॥ ५ ॥

“ या ग्रंथाचे नाव आहे रामचरितमानस. याच्या श्रवणाने मनाला शांती मिळेल. मनरूपी हत्ती जो विषयरूपी दावानलात जळत

आहे, तो जर रामचरित रूपी सरोवरांत डुवकी घेईल, तर त्याला परमशांती प्राप्त होईल.”

छंद सोरठा सुंदर दोहा । सोई बहुरंग कमल कुल सोहा ॥

अरथ अनूप सुभाव सुभासा । सोई पराग मकरंद सुवासा

॥ ६ ॥

हा ग्रंथ सुंदर छंद, सोरठे आणि दोह्यांनी परिपूर्ण आहे. बहुरंगी कमळांनी सुशोभित आहे. अनुपम अर्थ, उच्चभाव आणि सुंदर भाषा हेच पुष्परस, पराग, मकरन्द आणि सुगंध आहेत.”

अरथ धरम कामादिक चारी । कहब ग्यान बिग्यान बिचारी ।

नवरस जपतप जोग बिरागा । ते सब जलचर चारू तडागा

॥ ७ ॥

“ धर्म, अर्थ, काम मोक्षादी चार पुरुषार्थांनी भरपूर, तसेच ज्ञान विज्ञानांनी परिपूर्ण नवरसांची खाण, आणि योग व वैराग्याचे प्रसंग हे सर्व या ग्रंथरूपी सरोवरातील जलचर आहेत”

नामु रामु को कल्पतरू कलि कल्पान निवासु ।

जो सुमिरत भयो मांग ते तुलसी तुलसीदासु ॥ ८ ॥

“ कलियुगात रामनाम हे कल्पतरू आणि सकल कल्याणाचे धाम आहे. ज्याच्या स्मरणमात्रेकरून निकृष्ट तुलसीदासालाही तुलसीचे पावित्र्य प्राप्त झाले.”

सीतेच्या सौंदर्याचे वर्णन गोस्वामी किती तल्लीनतेने करतात पहा-

सुन्दरता कहँ सुन्दर करई । छबीगृह दीपसिखा जनु बरई ।

सब उपमा कबी रहे जुठारी । केहि पटतरौ बिदेह कुमारी

॥ ९ ॥

‘ सीतेचे सौंदर्य हे सौंदर्यालाच सुंदर करणारे आहे. ज्याप्रमाणे सुंदरतारूपी घरात दिव्याची ज्योत तेवत रहावी तशी ती भासत

आहे. त्यामुळे अंधार पळून गेलेला आहे. सगळ्या उपमा अनंत कवींनी वापरून झाल्यामुळे मी सीतेला कोणती उपमा देऊ हेच सुचत नाही'

जो पटतरिअ तीय समसोया । जग असि जुबति कहाँ
कमनीया ॥

गिरा मुखर तन अरध भद्रानी । रति अति दूखित अतनु ॥
पतिजानी ॥

विष बारुनि बंधु प्रिय जेहि । कहिअ रमासम किमी वैदेही
॥ १० ॥

‘ कुण्या स्त्री वरोवर सीतेची तुलना करावी तर जगांत अशी कमनीय सुंदर युवती आहेच कुठे? पृथ्वीवरील स्त्रीया तर सोडाच पण स्वर्गातील देवता सुद्धा कुठे तुल्य आहेत.? सरस्वती ही जास्त बोलणारी आहे. पार्वतीला अर्धेच अंग आहे कामदेवाची स्त्री रति हिचा पती अनग आहे, त्यामुळे ती दुःखी आहे, तर लक्ष्मीला तिचे सहोदर मद्यासारखे रत्न आहे. (समुद्रोत्पन्न असल्यामुळे), तेव्हा सीतेशी तुलनाच कशी करावी?’

जो छबी सुधा पयोनिधि होई । परमरूपमय कच्छपु सोई ॥
सोभा रजु मंदरु सिंगारु । मथै पानि पंकज निज भारु ॥
एहि विधी उपजै लच्छि नब सुन्दरता सुख भूले ।
तदपि सकोप समेत कवि, कहहि सीथ समतूले ॥ ११ ॥

“जर हिच्या रुपाच्या तोडीचा समुद्र (स्वच्छ पाण्याचा) आणि सुंदर कूर्म आपल्या पाठीवर मेरु धारण करेल आणि अत्यंत सुंदर दोर तसेच शृंगार रस मेरु पर्वत होईल आणि स्वतः कामदेव आपल्या कोमल हाताने मंथन करून मग त्यातून सौंदर्यवती स्त्री निर्माण करील, तर तिची सीतेशी तुलना करता येईल. गोस्वामी हिंदीइतकीच सुंदर संस्कृत रचनाही करू जाणतात. प्रत्येक कांडाच्या सुरुवातीला त्यांनी संस्कृतात रचना-वंदना केली आहे. तीही फार सुंदर आहे. सुंदरकांडात हनुमानाची प्रार्थना आहे.

अतुलित बलधामं हेमशैलाभदेहं ।

दनुजवन कृशानु ज्ञानीनामग्रगण्यम् ॥

सकलगुण निधानं वानराणामधीशं ।

रघुपति प्रियभक्तं वातजातं नमामि ॥ १२ ॥

“अतुल शक्तीचे धाम, सोन्याच्या पर्वतासारखा ज्याचा देह कांतियुक्त, दैत्यरूपी वनाचा ध्वंस करणाऱ्या अग्नीसमान, ज्ञानियां-मध्ये सर्वश्रेष्ठ, सकल गुणनिधान, वानरांचा स्वामी, रघुपतीचा प्रिय भक्त अशा पवनपुत्र श्री हनुमंताला मी नमन करतो”

नील सरोरूह स्याम तरून अरून बारिज नयन ।

करट सो नय उर धाम सदा क्षीर सागर सयन ॥ १३ ॥

“नीलकमळासारखा ज्याचा शामवर्ण आहे, पूर्ण विकसित लाल कमळासारखे ज्याचे नेत्र आहेत आणि जो क्षीरसागरी शयन करतो, तो विष्णु माझे हृदयांत निवास करो.”

तेहि ते कहहि संत श्रुति टेरें । परम अकिंचन प्रिय हरि केरें

॥ १४ ॥

“ म्हणून संत आणि वेद सांगतात की सर्वथा अकिंचन (म्हणजे अहंकार, ममता, मानरहित) पुरुषच ईश्वराला प्रिय असतो.”

झूठहं लेना झूठई देना । झूठई भोजन झूठ चबेना ॥

बोलहि मधुर वचन जिमि मोरा । खाई महा अहि हृदय
कठोरा ॥ १५ ॥

“ ज्यांचा सगळा व्यवहार आणि वर्तन खोटे असते, ते मोरा-सारखे सुंदर शब्द बोलत असले, तरी महान विषारी सर्प खात असणाऱ्यासारखे असतात.”

परद्रोही परदाररत परधन पर अपवाद ।

ते नर पामर पापमय देह धरे मनु जाय ॥ १६ ॥

“ दुसऱ्यांचा द्रोह करणारे, परस्त्रीमध्ये रत, परधनाघर नजर ठेवणारे आणि परनिंदा करण्यात आसक्त असणारे असे पामर मनुष्य देह धारण करणारे राक्षसच होत” तुलसीदासांच्या अनेक व्यावहारिक उक्ती फार प्रचितीच्या आणि उद्बोधक आहेत.

कादर मन कहे एक अधारा । दैव दैव आलसी पुकारा ॥१७॥

‘ आळशी मनाचा एकच आधार असतो, तो म्हणजे सारखे दैवाला दोष देणे.

ससि सम्पन्न सोह महि कैसी । उपकारी कै संपत्ति जैसी ॥१८॥

“ भरल्या पिकाने सुशोभित भूमी कशी दिसते, जशी उपकारी पुरुषाची संपत्ती”

कविहि अरथ, आखर बलुसांचा ॥ १९ ॥

“ कवीचे खरे सामर्थ्य म्हणजे अक्षर आणि अर्थ”

कवि कोविद गावहिंस अस नीति ।

खलसन कलहु न भल नहिं प्रीति ॥ २० ॥

“ कवी आणि पंडीत अशी नीति सांगतात की दुष्टाशी वैर किंवा प्रेम दोन्हीही अनर्थकारकच.”

कौल काम बस कुपिन विमूढा । अति दरिद्र अज सी अति
बूढा ॥

सदा रोग बस संतत क्रोधी । विष्णु विमुख श्रुति संत
विरोधी ॥

तनु पोषक निंदक अध खानी । जीवत सब समचौदह प्राणी
॥ २१ ॥

“वाम मार्गी, कामी, कंजूस, अतिमूढ, अति दरिद्री, बदनाम, फार म्हातारा, सतत रोगी, सतत क्रोधी, विष्णु-विमुख, वेद आणि शास्त्रांचा विरोधी, फक्त स्वतःचे शरीर पोसणारा, परनिंदा करणारा व पापाची खाण असलेला असे चौदा प्राणी हे जिवंत मुडदेच होत”

आगे कह मृदु वचन बनाई । पाछे अनहित मन कुटिलाई ।
जाकर चित्र अहि गम सम भाई । अस कुमित्र परिहरेहि
भलाई ॥ २२ ॥

“ जो समोर खोटे प्रिय वचन बोलतो, परंतु पाठीमागे कुटील
तथा निंदाखोर वर्तन करतो अशा कुमित्राचा त्याग करणेच इष्ट”
सेवक सठ नृप कृपन कुनारी । कपटी मित्र सूल समचारी
॥ २३ ॥

‘ मूर्ख सेवक, कंजुष राजा, कुलटा स्त्री, कपटी मित्र हे चारही
फार पिडादायक होत.’

लोचन जल रह लोचनकोना । जैसे परम कृपन कर सोना
॥ २४ ॥

“ डोळ्यातले पाणी ज्याप्रमाणे डोळ्याच्या कोपऱ्यातच राहते,
तद्वतच कंजूस माणसाचे सोनेही एखाद्या कोपऱ्यातच दडून पडून
राहते ”

छुद्र नदी भरी चली सौराई । जस थोर हूँ धन खल उतराई
॥ २५ ॥

“ लहान नदी ज्याप्रमाणे किनाऱ्याला तुडवत जाते, त्याच-
प्रमाणे थोड्या धनाने माजलेले दुष्ट सुद्धा मस्तवाल होतात.”

बिनु गुरु होई किश्यान् ग्यान कि होई विराग बिनु ॥ २६ ॥

“ गुरु शिवाय ज्ञान कसे मिळणार आणि जानाशिवाय वैराग्य
कसे मिळेल?”

नारिनयन सर जाहि न लागी । घोर क्रोध तम निसी
जो जागी ।

लोभ पास जेहि गर न बंधाया । सो नर तुम्ह समान
रघुराया ॥ २७ ॥

“स्त्रीचे नयनदाण, घादाळ करीत नाहीत! क्रोधरूपी अंधाच्या रात्रीही जो जागृत राहतो आणि लोभरूपी फासाने ज्याचा गळा आवळला जात नाही.- हे रघुनाथ, असा माणूस आपल्या समानच थोर होय”

सोड मुनि ग्यान विधान मृग नयनी बिधु मुख निरखि ।
बिबस होई हरिजनि नारि विष्णु माया प्रगटी ॥ २८ ॥

“ज्ञानाचे भांडार असलेले ऋषिमुनी सुद्धा मृगनयनी स्त्रीचे चंद्र-मुख पाहून विवश होतात, जणुकाय साक्षात विष्णूची माया स्त्री रूपानेच प्रगट झाली आहे”.

काह न पावक जरि सक का न समुद्र समाई ।
का न करे अबला प्रबल कोहि जग कालु न खाई ॥ २९ ॥

“ आग कुणाला जाळू शकत नाही? समुद्रात काय सामावले जात नाही? अबला स्त्री सुद्धा काय करू शकत नाही? तसेच काळ कोणास ग्रासत नाही?”

पंडित सोई जो गाल बजावा ॥ ३० ॥

“कलियुगामध्ये जो डिंग हाकतो, तोच पंडित म्हणवतो”

पराधिन सपने हुं सुख नाही ॥ ३१ ॥

“ पराधीन माणसाला स्वप्नांत देखील सुख नसते”

सेवक सुख चह मानी भिखारी । व्यसनी धन सुभ गति
बिभिचारी ।

लोभी जसु चह चार गुमानी । नभ दुहि दूध चहत ए प्राणी
॥ ३२ ॥

“ सेवकाने सुखाची अपेक्षा करणे किंवा अभिमानी माणसाला चारी पुरुषार्थ मिळतील अशी अपेक्षा करणे हे आकाशाला पिळून दूध पिण्याची इच्छा करण्यासारखेच आहे.”

सौभागिनी विभूषण होना । बिधवन्ह के सिंगार नबीना

॥ ३३ ॥

“कलीयुगात सौभाग्यवतींना अलंकार मिळत नाहीत, उलट विधवा नित्य नूतन श्रृंगार करीत सुटतात”. पुढील दोह्यात तुलसी-दासांनी किती सुंदर श्लेष केला आहे ते पहा-

संतहृदय नवनीत समाना । कहा कविन्ह पद कहै न जाना ॥

निज परिताप द्रवई नवनीता । पर दूख द्रवहि संत सुपुनिता

॥ ३४ ॥

“ कविजन म्हणतात की संतांचे हृदय नवनीतासारखे असते, परंतु हे त्यांचे म्हणणे वरोबर नाही. कारण लोणी स्वतःला ताप झाला तरच द्रवते; पण हे पुण्यात्मे संत, इतरांना ताप झाला तरी द्रवतात’

समिटि समिटि जल भरहि तलावा । जिमि सदगुन

सज्जन पहिआवा ॥ ३५ ॥

“ पाणी अनेक ठिकाणांहून एकत्र होऊन मग त्याचा तलाव बनतो, तसेच अनेक सदगुण एकत्र होऊन संत निर्माण होतो”.

कठिण काल मल कोस धर्म न ग्यान न जोग तप ।

परिहरि सकल भरोस रामहि भजहि ते चतूर नर ॥ ३६ ॥

“ हा कठीण काळ म्हणजे पापांचा खजीना होय: यामध्ये धर्म-नाही, ज्ञान नाही, योग नाही वा जप नाही. परंतु त्यामध्ये जे लोक सगळे आधार सोडून श्रीरामाचे भजन करतात, तेच खरे चतूर”.

धनवंत कुलीन मलीन अपि । द्विज चिन्ह जनेऊ उधार तपी ॥

नहि मान पुरान न वेदहि जो । हरि सेवक संत वही कलिसो

॥ ३७ ॥

“ धनवान लोक मलीन असूनही कुलीन समजले जातात. ब्राम्हणाचे चिन्ह फक्त जानवेच तेवढे उरले आहे. तसेच नग्न शरीराने

राहणे हेच फक्त तपस्व्यांचे चिन्ह बनले आहे. जे वेद - पुराणांना जूमानत नाहीत, अशा ढोंग्यांनाही कलीयुगात हरिभक्त आणि संत म्हटले जाते.”

कलिजुग सम जुग, आन नही जो नर कर विश्वास ।

गाई राम गुणगन, बिमल भव तर बिनहि प्रयास ॥ ३८ ॥

“ मानव जर विश्वास करील तर खरोखरच कलियुगासारखे युग येणार नाही. कारण ह्या युगात नुसत्या श्रीरामाचे गुणगन केल्यानेच विनासायास माणूस भवसागर तरुन जाईल.”

जुबति शास्त्र, नृपति बस नाही ॥ ३९ ॥

“ युवति स्त्री, शास्त्र आणि राजा हे कुणाच्याच कह्यात राहात नाहीत”.

सोई सर्वग्य तग्य सोई पंडित । सोई गून गृह विज्ञान अखंडित ॥

दच्छ सकल लच्छन जुन सोई । जा के पदसरोज रति होई

॥ ४० ॥

“ खरा सर्वज्ञ, खरा तत्वज्ञ आणि खरा पंडित तोच की, जो गुणांचे आगर आणि अखंड विज्ञानी, चतूर व सर्व लक्षण संपन्न असून ज्याचे, हे प्रभु, आपल्या चरणी प्रेम आहे.”

राम मनुज कस के सठ बंगा । धन्वी कामु नदी पुनि गंगा ।

पसू सूरधेनु कल्पतरु रुखा । अन्नदान अरु रस पीयुषा ॥

वैनतेय खग अहि सहसानन । चिंतामनि पुनि उपल दसानन ।

सुनु मतिमंद लोक वैकुंठा । लाभ कि रघुपति भगति अकुंठा

॥ ४१ ॥

लंका कांडामध्ये अंगद रावणाला ठणकावती -

“ हे मूर्खा उद्दण्ड रावणा! रामचंद्रांना का तू मनुष्य समजतोस? कामदेव का धनुर्धारी असतो? कामधेनु का पशु गणली जाते? कल्पवृक्षाला काय झाड म्हणतात? गंगा काय नदी आहे? गरुड म्हणजे

पक्षी असतो काय? शेष म्हणजे सर्प समजायचा असतो? चिंतामणी म्हणजे काय दगड असतो? हे मूर्खा, वैकुंठ काय लोक आहे? श्रीरामाची भक्ति म्हणजे इतर लाभासारखाच लाभ आहे काय?

गोस्वामी तुलसिदासांची भजने म्हणजे आर्त काव्याचा सागरच आहे. मोठ्या भक्ति-भावाने ही भजने घरोघर गायली जातात.

१. रघुवर तुमको मेरी लाज ।

सदासदा मै शरन तिहारी । तुमही गरिब निवाज ॥

पतित-उधारन बिरद तिहारी । सवनन सुनी आवाज ॥

हौ तो पतित पुरातन कहिये । पार उतारो जहाज ॥

अघ-खंडन दूख-भंजन जनके । यही तिहारो काज ॥

तुलसिदास पर किरपा किजै । भक्तदान देहु आज ॥

अर्थ:-हे रघुवर! तुम्हीच माझी लाज राखा! मी तुम्हाला अगदी कायम शरण आहे, आणि तुम्ही तर गरिबांचे रक्षक म्हणून आम्ही ऐकत आलो आहोत. पाप्यांचा उद्धार हेच तुमचे ब्रीद! मी तर जूना पापी आहे. म्हणून हे प्रभो! माझे जहाज पैलतिराला न्या! तुम्ही दुष्टांचे खंडन व दुःख निवारक आहात व हेच तुमचे काम! तेव्हा ह्या गरीब तुलसीदासावर कृपा करा व त्याला अखंड भक्तीचे वरदान द्या.”

२. जाऊँ कहाँ तजि चरन तुम्हारे ।

काको नाम पतित-पावन जग ।

केही अति दीन पियारे ॥

कौन देव बराई बिरद-हित ।

हठि-हठि अधम उधारे ॥

खग, मृग, व्याघ, पषान, बिटप जड ।

जवन कवन सुर तारे ॥

देव, दनुस, मुनि, नाग, मनुज सब ।

माया-बिनस बिचारे ॥

तिनके हाथ 'दास तुलसी प्रभु' ।

कहाँ अपुनपौ हारे ॥

अर्थ: हे देवा! तुझे पाय सोडून मी कुठे जाणार! तुमचे नाच पतितपावन आहे, ते दिनांना प्रिय आहे. देवाचे ब्रिदच पाप्यांना तारणें आहे. पक्षी हरीण, पशु, दगडादी जड जिवाणूच काय पण देवांना सुद्धा नामाने तारले आहे. दानव, मुनि, नाग आणि मानव हे सारे मायेने विवश झाले आहेत व त्याच मायेच्या गोत्यात तुलसी-दास पोळतो आहे. हे देवा त्याला वाचव.

लय आणि लालित्य ह्यांचा हृदयंगम असा संगम असलेली त्यांची भजने मनाला तत्काल राममय करतात.

३. मुनि-मानस-पंकज भृंग भजे ।

रघुवीर महा-रन-धीर अजे ॥

तव नाम जपामि नमामि हरी ।

भव रोग महा गद मान हरी ॥

गुनसील कृपा परमायत ।

प्रनमामि निरंतर श्रीरमनं ॥

रघुकंद । निकंदय द्वंद्वघनं ।

महिपाल । विलोकय दीनजनं ॥

त्या तुलसीवाणीला अनंत प्रणाम!

अशी आहे गोस्वामीजीची सर्वस्पर्शी प्रतिमा. त्यांनी चरित-मानस व्यतिरिक्त अनेक काव्ये रचली आहेत. विनय पत्रिका, गीतावली, कृष्णगीतावली, दोहावली, सतसई बरवै रामायण, जानकी मंगल, पार्वती मंगल इत्यादी. तुलसीदासाचे दोहे म्हणजे हिन्दी

भाषेचा ठेवाच असून ते इतके लोकप्रिय झाले आहेत की, रोजच्या भाषेचा एक अविभाज्य घटक बनले आहेत.

दोह्यांची झलक पहायची तर ती अखंड आहे.-

राम-नाम मणी दीप धरू जहि-देहरो द्वार
तुलसी भीतर बाहिरो, जो चाहसि उजियार ॥ १ ॥

मुखिया मुख सो चाहिए, खान-पान को एक
पालै पोषै सकल अंग, तुलसि सहित विवेक ॥ २ ॥

दया धरम का मूल है, पाप मूल अभिमान
तुलसी दया न छोडिये, जब लग घटमे प्रान ॥ ३ ॥

परधन पत्थर मानिये, परस्त्री मात समान ।
इतनेसे हरि ना मिले, तुलसीदास जमान ॥ ४ ॥

जहाँ राम तहाँ काम नही, जहाँ काम नही राम ।
तुलसी कबहूँ न मिलिये, रबी रजनी इक ठाम ॥ ५ ॥

तुलसीदासांची भजने तर घराघरातून गायली जातात. त्यांची उपमा देण्याची हातोटी तर, मति वारंवार गुंग करते.-

कामिही नारि पिआरी जीमी, लोभीही प्रिय जीमी दाम ।
तीमी रघुनाथ निरंतर, प्रिय लगहू मोही राम ॥ ६ ॥

“गोस्वामी म्हणतात “हे रघुनाथा तू माझ्या मनाला अशी भूरळ घाल जशी कामी माणसाला नारीवद्दल आणि लोभी माणसाला पैशाबद्दल भुरळ असते.” किती ततोतंत मनोभावना आणि उत्कटतेचा दाखला दिला आहे की त्याला तोडच नाही. त्यांना शतशः प्रणाम! .

□ □ □

२. संत कबीर

हिन्दी संतकवी

(संवत् १३९९-१५१८)

“कबीराचा जन्म सन १३९९ मध्ये एका ब्राम्हण विधवेच्या पोटी झाला अशी दंतकथा आहे. लोकलज्जेस्तव त्या माऊलीने काशीच्या लहरातला तलावाजवळ त्याला सोडले. तेथून निरु व त्याची पत्नी निमा या जुलाहा दंपतीने त्याचे पालनपोषण करून त्याला लहानाचे मोठे केले. कबीरामध्ये लहानपणापासूनच विर-क्तीची लक्षणे होती. लग्न करून संसारी झाल्यावर सुद्धा ते उदासीनच राहायचे. त्यांच्या पत्नीचे नाव लोही. ती फार पती-परायण होती. त्यांना कमाल नावाचा मुलगा व कमाली नावाची मुलगी होती. मुलगा अत्यंत धनलोलूप व स्वार्थी निघाल्यामुळे, कबीर-त्यावर नाखुष असत. त्यावद्दल म्हण आहे. ‘वूडा वंश कबीरका, उपजे पूत कमाल’.

“स्वामी रामानंदाचे कबीर शिष्य होत, त्यांचे शिक्षण असे मुळीच झाले नव्हते, असे त्यांच्या म्हणण्यावरून दिसते, ‘मसी कागज छुओ नही, कलम गही नही हाथ’. ध्यानाच्या तंद्रीत त्यांच्या तोंडातून वाहेर पडलेले उत्कृष्ट बोल कविनेचे रूप धारण करीत त्यांनी खूप पर्यटन केले. सर्व प्रकारच्या लोकांमध्ये संचार केला. ते सिकंदर लोधीचे समकालीन होते. विहद्ध लोकांच्या भडकावण्यावरून शिकंदर लोधीने त्यांचा फार छळ केला. त्यांनी मोठ्या धिरोदात्त मनाने विचलीत न होता त्याचा सामना केला. कबीर गृहस्थी असूनही त्यागी, सदाचारी, सत्यवादी, स्पष्टवक्ते आणि खंबीर होते त्यांचे मन तेवढेच कोमल होते. गरीबाविषयीची कणव त्यांच्या शब्दा-शब्दात जाणवते.—

कबीरा कहे कमाल से दो बात सिख ले ।

कर साहब की बंदगी और भूखे को कुछ दे ॥१॥

संत कबीरांनी हिंदीची जेवढी सेवा केली तेवढी कोणीच केली नाही. त्यांची काव्यरचना जेवढी विपुल आहे, तेवढीच सर्वकश आणि परमोच्च कोटीची आहे. कबीराचा दोहा किंवा भजन न ऐकता क्वचितच कोणाचा दिवस जात असेल. अनुभवाचा प्रचंड साठा, सूक्ष्म निरीक्षण शक्ती आणि अप्रतिम वर्णनशैली व वरोबरच सहजता आणि साधेपणा हाही त्यांच्या काव्याचा विशेष गुण. शब्द-चमत्कृतिही त्यांना सहज साधली. त्यांनी रचलेल्या काव्याला बानी' म्हणतात. त्याचे मुख्य तीन भाग आहेत.

१. साखियाँ :- ज्यात मुख्यतः दोह्यांचा समावेश आहे.

२. सब्द :- ज्यामध्ये त्यांची पदे समाविष्ट आहेत.

३. रमैनिया :- यात दोहे-चौपाया यांचा समावेश आहे.

कबीर हे निर्गुण शाखेचे प्रवर्तक मानले जातात. त्यांनी हिंदू-मुसलमानांच्या प्रचालित रुढी, मिथ्याचार, अवडम्बर, यांची फार तीव्र शब्दात संभावना केली. त्यांचे 'कहन कबीरा' कुणालाही उपदेश करण्याचे शौक न झाले. सत तुकारामाच्या 'तुका म्हणे' इतकेच ते लोकप्रिय असून बोधप्रद तसेच प्रासंगिक आणि मार्मिक सुद्धा आहे. त्यांचे दोहे जसे अनुभूतीपूर्ण आहेत, तसेच त्यांची भजनेही फार रसाळ आणि पदलालित्य इत्यादी गुणांनी परिपूर्ण असून फारच भावनाप्रधान आहेत. हरिभजनाची तळमळ आणि एकनिष्ठ भक्ती यांचा मोठा सुरेख मंगम त्यांत आहे. त्यांच्या साखीचे कांही निवडक नमुने खाली देत आहोत

हँसा बगुआ एकसे । मान सरोवर माहिं ।

बगा ढढोरे माछरी । हंसा मोती खाही ॥२॥

कबीर म्हणतात—

“ बगळा आणि हंस एकाच मानसरोवरात राहत असतात, पण बगळा मात्र मासे शोधून खात असतो, तर हंस केवळ मोतीचेच सेवन करतो.”

कबीर लहर समुंद की, मोती बिखरे आई ।

बगुला मंझ न जाणई, हंस चुणे चुणे खाई ॥ ३ ॥

कबीर म्हणतात:- 'समुद्राची लहर, मोती पसरवित येते. पण वगळ्याला त्याचे काय? पण हंस मात्र आपले वेचून वेचून मोती खातो.'

एक अचम्भा देखिया । हीरा हाट बिकाई

परखण हारै बाहिरा । कौडी बदले जाई ॥ ४ ॥

कबीर म्हणतात "मी एक आश्चर्य पाहिले की हिरा बाजारात विक्रीला आणला; परंतु जाणकारांच्या अभावी त्याला काचेचा खडा समजून कौडीची किंमत आली."

माली आवत देखि करि । कलियन करि पुकारी ।

फूले फूले बीन लिये । काल्हि हमारी बारी ॥ ५ ॥

माळ्याला पाहून कळ्या सुस्कारे सोडतात, बाबारे आज तू फुले तोडतोस, पण उद्या आमची कळ्यांचीच पाळी.

पान झडन्ता यौ कहे । सुनि तरवर बनराई ।

अबके बिछुडे ना मिलै । दुरि पडेंगे जाई ॥ ६ ॥

झाडावरून झडणारे पान हे काय म्हणते, की हे वृक्ष वन-रायांनो माझा निरोप ध्या. कारण आता मी तुटल्यावर कुठे तरी दूर उडून जाईल; तेव्हा तुमची भेट होईल की नाही याची शाश्वती नाही.'

चलती चक्की देखिके । दिया कबीरा रोइ ।

दो पाटन के बिच मे । साबित बचा न कोई ॥ ७ ॥

भरडणारे चालू असलेले जातें पाहून कबीराला रडू कोसळले. कारण ह्या जात्याच्या दोन पाट्यांतून प्रत्येकालाच भरडून निघाव-याचे आहे. यातून कोण वाचला आहे.?

चलती को गाडी कहे । बने दूध को खोया ।

रंगी को नारंगी कहे । दिया कबीरा रोया ॥ ७ ॥

ह्या जगातील विरोधाभास पाहून कबीराला रडू येते. कारण चालणाऱ्या वस्तूला गाडी म्हणतात. (गाडी म्हणजे गाडलेली अर्थात

पक्की) तर दिसणाऱ्या दुधाला खोया (म्हणजे हरवलेलं) तसेच नारंगीला तर चक्क रंग आहे.”

साहेब तेरी साहिबी । सब घट रहि समाय ।

जों मेहंदी के पात मे । लाली लखी न जाय ॥ ९ ॥

“कबीर म्हणतात हे ईश्वरा! तुझे ईश्वरपण घटांघटांत समावलेले आहे. पण अज्ञानी लोकांना ते दिसत नाही; ज्याप्रमाणे मेहंदी हिरवी दिसते, त्यात जी लाली असते ती संस्कारानंतर उमटते”

जा को राखो साईयाँ, । मार न सककै कोय ।

बाल न बाँका करि सकै, । जो जगु ब्रैरी होय ॥ १० ॥

“देव तारी त्याला कोण मारी. सगळं जग जरी वैरी झाले तरी त्याच्या केसालाही धक्का लागू शकत नाही.”

“ तेरा साई तुझमे, । ज्यो पुहुपन में बांस ।

कस्तूरीका मिरग, । ज्यों फिर फिर दुंढे घास ॥ ११ ॥

“कबीर म्हणतात, तुझा देव तुझ्यातच आहे; पण ज्याप्रमाणे कस्तुरीमृग वास घेत जंगलात वणवण फिरत असतो, तसेच माणसाचे आहे.”

दुख मे सब सुमरिन करे, । सुख मे करै न कोय ।

जो सुखमे सुमरिन करे, । तो दुख काहे कोहोय ॥ १२ ॥

“दुख झाले की सर्वांनाच देव आठवतो; पण सुखांत आपण त्याला विसरतो कबीर म्हणतात, जर तुला सुखात असतांनाच देव आठवला, तर दुःखच होणार नाही.”

जोगी गोरख गोरख करै । हिन्दू राम नाम उच्चरै ।

मुसलमान कहै एक खुदाई । कबीर को स्वामी घटि घटि रह्यो
समाई ॥ १३ ॥

योगी ‘गोरख’ नांवाचा जप करतात, हिंदु रामनामाचा जप करतात. मुसलमान आपल्या अल्लाला आळवतात, कबीराचा स्वामी तर घटाघटात समावला आहे.

माला तो करमे फिरे । जीभ फिरै मुख माहि ।

सनवा तो दहु दिसी फिरे । यह तो सुमिरन नाहि ॥ १४ ॥

“हातात माळ फिरते, जीभ मुखान फिरते आणि उद्दाम मन दाहीं दिशा फिरतेच आहे त्याला नामस्मरण म्हणत नाहीत.

माला बनाई काठकी । बीचमे डाला सूत ।

माला बिचारी कथां करी । जपने वाला कपूत ॥ १५ ॥

“लाकडाची माळ वनविली, मध्ये सूत ओवले; पण जपणाराच निर्मळ नाही, माळेचा काय दोष?”

साधू गांठि न बांधई । उदर समाता लेय ।

आगे पीछे हरि खडे । जब मांगे तब देय ॥ १६ ॥

“साधूने संचय करू नये; पोटापुरतेच ध्यावे. सर्व ठिकाणी ईश्वर आहे, तेव्हा गरज असेल तेथेच माग; मिळेल!”

गुरु गोविंद दोऊ खडे । काकें लागू पाय ।

बलिहारी गुरु आपने । गोविन्द दियो बताय ॥ १७ ॥

“कबीर म्हणतात, गुरु आणि गोविन्द दोन्हीही मिळाले एकाच वेळी, कुणाच्या आधी पाया पडावे? पण हे सद्गुरु तुम्ही धन्य आहात! तुमच्यामुळेच गोविन्दाचे दर्शन झाले.”

सब धरती कागज करुं, लेखनि सब बनराय ।

सात समुंदर की मसि करुं । गुरु गुन लिखा न जाय ॥ १८ ॥

“सर्व पृथ्वीचा कागद केला, सगळ्या वनराईची लेखणी केली व सात समुद्रांची दौत केली; तरी सद्गुरुचे गुणवर्णन करता येणे अशक्य आहे.”

बृच्छ कबहु नहि फल भखै । नदी न संचै नीर ।

परमारथके कारने । साधुन धरा सरीर ॥ १९ ॥

“वृक्ष कधी स्वतःचे फळ चाखतो काय, की, नदी स्वतःचे पाणी साठवते? कधीच नाही. तसेच साधूसंत हे परमार्थासाठीच शरीर धारण करतात.”

जात न पुछिये साधुकी । पुछ लिजिये ग्यान ।

मोल करो तलवार का । पडा रहने दो म्यान ॥ २० ॥

अर्थ सांगायची गरज नाही इतका सरळ आहे.

मूरख को समझावत बैठो । गया गांठका ग्यान ।

मोल करो तलवार का । पडा रहने दो म्यान ॥ २१ ॥

अर्थ सांगण्याची गरज नाही.

मन गया तो जाने दे । मत जाने दे शरिर ।

न खिंची कमान तो । कहाँ लगेगा तीर ॥ २२

“कबीर म्हणतात, एखादे वेळी मनाला मोह पडला, तर पडू दे; पण शरीराला मात्र त्याचे अनुकरण करू देऊ नकोस. जर धनुष्य ओढलेच नाही, तर तीर लागणार कुठे ?”

बडा बढाई ना करे । बडी न बोली बोल ।

हीरा मुखसे ना कहे । लाख हमारा मोल ॥ २६ ॥

अर्थ सरळ आहे.

कागा काको धन हरो । कोयल काको देत ।

मिठे बोल सुनायके । जग अपना कर लेत ॥ २४ ॥

“कावळा कोणाचे धन हरण करतो काय? किंवा कोकिळ कुणाला धन देतो काय? पण कोकीळ मात्र आपल्या गोड शब्दाने जगाला आपलेसे करतो, हा फरक आहे दोघांत.”

जैसा अनजल खाईये । तैसा ही मन होय ।

जैसा पानी पीजिये । तैसी बानी होय ॥ २५ ॥

‘ कबीर म्हणतात, आपल्या मनाची धारणा आपण जे अन्नपाणी घेतो त्यावरच असते. जसे पाणी मिळेल (संस्कार होतील) तशीच वाणी निघेल ’

मधुर वचन हँ औषधि । कटूक वचन हँ तीर ।

स्त्रवनद्वार व्है संचरै । सालै सकल शरीर ॥ २६ ॥

“मधूर बोलणे हे महान औषधी होय, पण कटू वचन तीरासारखे कानांतून शिरून संपूर्ण शरीर सोलून काढतात.”

बडा हुआ तो क्या हुआ । जैसे पेड खजूर ।

पंछी को तो छाया नहीं । फल लागे अति दूर ॥ २७ ॥

“कबीर म्हणतात, तू मोठा होऊन काय साधलेस? तू खजुराचे झाडाप्रमाणे उंच झालास; ना पक्षांना छाया देऊ शकतोस, नां तुझ्या फळापर्यंत कोणाचा हात पोहचणार.”

कबीरा लोहा एक है । घडने से है फेर ।

ताहीका बख्तर बना । ताहिकी समशेर ॥ २८ ॥

“सगळीकडे एकच तत्व विराजमान आहे, पण आपल्या अज्ञानामुळे आपल्याला भिन्न वाटते. जसे एकाच पोलादापासून तलवार होते व त्याचपासून ढाल होते; पण दोघांचे कार्य किती भिन्न.”

सज्जनसे मिले । होवे दो दो बात ।

गधेसे गध्या मिले । होवे दो दो लात ॥ २९ ॥

अर्थ सरळ आहे. तो सांगण्याची गरज नाही.

जीन खोया तीन षाईया । गहरे पानी पैठ ।

मै बौरी खोजन चली । गई किनारे बैठ ॥ ३० ॥

“खोलात शिरून ज्यांनी शोध घेतला, त्यांना तत्त्व गवसले; पण मी शोधायला निघाले आणि किनाऱ्यावरच बसले.”

सूरतसे किरत बडी । बिना पंख उड जाय ।

सूरत तो जाती रही । किरत कभी न जाय ॥ ३१ ॥

चेह-यापेक्षां किर्ती श्रेष्ठ होय. कारण चेहरा नष्ट होणारा आहे, तर किर्ती चिरस्थायी असते.

आया है सो जायेगा । राजा रंक फकीर ।

कित्ते सिंहासन चढ बैठे । कित्तोने पहनी जंजीर ॥ ३२ ॥

अर्थ सरळ आहे. जो येतो त्याला जावेच लागते; मग तो राजा असो, की रंक, की फकीर येथे किती तरी सिंहासनावर बसले आणि कितीतरी जणांना जेरबंद व्हावे लागले शेवटी गत सारखीच.

परनारी प्रसन्न भयो । दे न सके कुछ और ।

मूत्र पात्र आगे धरे । यही नरकका घर ॥ ३३ ॥

किती सरळ शब्दात आणि अश्लिलता न आणता किर्ती सूचक पणे कबीर बालतात.

पत्थर पूजेसे हर मिले । मैं पूजूं एक पहाड ॥ ३४ ॥

“दगडाच्या पूजनानेच जर देव मिळतो, तर कबीर म्हणतात, मी अख्खा पर्वतच पूजीन.”

शब्द चमत्कृतीचे कांही उत्कृष्ट नमुने कबीरांनी पेश केले आहेत. ते एकदा ऐकून माणूस विसरुच शकत नाही.

सोना कहे सुनार को । उंची मेरी जात ।

काली मुखकी गुंज योरा । तोलो मेरे साथ ।

गुंज कहे सुनारको । लालोलाल मेरा अंग ।

मुख मेरा काला हुआ । जबसे तोलु सोने संग ॥ ३५ ॥

“सोने सोनाराला म्हणते, अरे माझी जात किती उच्च, पण तु मला त्या काळतोंड्या गुंजेसोबत तोलतोस! मग गुंज सोनाराला म्हणते,” माझे अंग पहा कसे लाललाल आहे, पण ह्या सोन्यावरोबर माझे वजन व्हायला लागल्यापासूनच माझे तोंड कसे काळे पडले.”

माटी कहे कुम्हारसे । तु क्यों रोंदे मोहे ।

एक दिन ऐसा आयेगा । मैं रौंदुंगी तोहे ॥ ३६ ॥

“नश्वरतेचा कित्ती उत्कृष्ठ दाखला कबीर देतात, पहा-माती कुंभाराला म्हणते, “अरे आज तू मला तुडवतोस, पण लक्षात ठेव एक दिवस असा येईल की मीही तुला तुडवणार आहे.”

दंत कहे जीभको । हम है बत्तीस तु है अकेली माय ।
 इकबार चबा जाय तो । फिर्यादी कहाँ जाय ॥
 जीभ कहे दंत को । तुम हो बत्तीस मैं हूँ अकेली माय ।
 इक बार टेढी चलु । बत्तीसी गीर जाय ॥ ३७ ॥

“दांत जिभेला म्हणतात, अग! आम्ही बत्तीस आहोत, तर तू अबला एकटी, सर्वांनी मिळून तुला चावलं तर फिर्याद कुठे जाणार? मग जीभ म्हणते, खंर आहे, तुम्ही बत्तीस मी एकटी, पण लक्षात ठेवा मी जर वाकडी चालेन, तर तत्काळ बत्तीशी वाहेर येईल.”

संत कबीरांच्या काव्यगुणांत गुढरम्यता तर आहेच, पण परमोच्च योग्यांनाच आकलन होणारा गूढार्थही खच्चून भरला आहे. त्यांची काही अप्रतिम पदे मोठी मननीय आहेत.

कबीरांच्या काव्याचे काव्यगूणावद्दलचे आणि अर्थ संगति वद्दल विद्वानांचे अनेक विचारप्रवाह आहेत. त्यांच्या धर्मातीत विचारसरणी वद्दलही प्रवाद आहेत. त्यांच्या चरित्रात अनेक चमत्कारही सांगितले जातात. आपल्याला ह्या वादांशी काही कर्तव्य नाही. आपल्याला गूंगून टाकतो तो त्यांचा स्पष्ट, सोपा आणि सामान्याला मार्गदर्शक असा जीवनाचा व्यवहारवाद. त्यांची भजने आपण घरोघर ऐकत आलोत त्यांच्या अर्थगंभीराने ही भजने सनातन सत्याचे रूप धारण करतात म्हणून ती अमर आहेत—

जल मे कुंभ, कुंभ मे जल है,
 बाहर-भीतर पानी ।
 फूट कुंभ जल जलहि समाना,
 यह तथ कहो गियानी ॥
 आदे गगना अन्तै गगना,
 मध्ये गगना भाई ॥ १ ॥

“मडकप्रात पाणी आणि पाण्यात मडके आहे. तेव्हा आत बाहेर पाणीच पाणी. मडके फुटणे की पाण्यात पाणी सामावणार! याचे तथ्य फक्त ज्ञानीच जाणतात आदी. अंत आणि मध्ये आकाशच आहे प्राण्या.”

झीनी झीनी बीनी चदरिया ।

काहे कै ताना काहे कै भरनी, कौन तारसे बीनी चदरिया ।
 इंगला-पिंगला ताना भरनी, सुसमन तार से बीनी चदरिया ॥
 आठ कँवल दल चरखा डोलै, पाँच तत्व गुन तिनी चदरिया ।
 साई को सियत मास दस लागै, ठोक ठोक के बीनी चदरिया ॥
 सो चादर सुर नर मुनि ओढिन, ओढि को मैली कीनी
 चदरिया ।

दास कबीर जतन से ओढिन, ज्यो के त्यों धर दीनी
 चदरिया ॥ २ ॥

कबीराची मोठी अर्थपूर्ण रचना आहे ही.

कबीर म्हणतात, “हे शरीर एका चादरीसारखे आहे. त्याला विणायला लागणारे ताने आणि भरणी कशाची असते. इंगला पिंगला (योगाच्या गहन श्वसनक्रिया) ह्यांचे ताने भरणी आहेत. नामस्मरणाची तार वापरली आहे. ही चादर आठ कमलांचा चरखा फिरून तयार होते. आणि पांच तत्वे (पंचभूते) ह्यात वापरली आहेत. विणणारा ही तयार करायला जवळजवळ दहा महीने ठोकून ठोकून विणतो. ही अदभुत चादर देव, मानव मुनि, वापरतात, ही पांघरून मळते. दास कबीराने मात्र ही इतकी जपून ठेवली की ती जशीची तशीच राहिली आहे.”

पढि पढि के पत्थर भया, लिखी लिखि भया जुईट ।

कहै कबीरा प्रेम की, लगी न एकौ छोट ॥

पोथी पढि पढि जग मुआ, पंडित भया न कोई ।

ढाई अक्षर प्रेम का, पढै सौ पंडित होइ ॥ ३ ॥

“शिकून शिकून दगड झाला आणि लिहून लिहून चोर झाला; परंतु त्याला प्रेमाचा स्पर्श झालाच नाही. पोथी वाचून वाचून पंडित झालाच नाही, तो झाला खविट. ज्याला ही प्रेमाची अडीच अक्षरे गवसली तोच खरा पंडित.”

मोरी चुनरी में परि गयी दाग पिया ।

पाँच तत्व की बनी चुनरियाँ, सोलह सै बंद लागे जिया ॥

यह चुनरी मेरे मैके से आई, ससुरा मे मनुआँ खोय दिया ।

मलि मलि धोई दाग न छुटें, ग्यान को साबुन लाय पिया ।

कहै कबीर दाग न छुटि है, जब साहेब अपनाय लिया ॥४॥

‘हे प्रियतमा! माझ्या वस्त्राला डाग लागलाय हे वस्त्र पांच तत्वांचे विणले आहे आणि सोळाव्या वर्षी मी हे माहेराहून घेऊन आले. सासरी माझे मन रमले आणि विसर पडला. मलिन झाल्यावर धूवून हा डाग जात नाही. हे प्रियतम! मला ज्ञानरूपी सावण आणून द्या. जोपर्यंत साक्षात्कार होत नाही, तोपर्यंत हा डाग कांही जाणार नाही.’

हम वासी उस देश के, जहाँ बारह मास विलास ।

प्रेम झरै विकसै कँवल, तेजपुंज परकास ॥

हम वासी उस देशके, जहँवा नही मास वसन्त ।

नीर्झर झरै महा अमी, भीजत है सब संत ॥

हम वासी उस देशके, जहाँ जाति-बरन-कुल नहि ।

शद्ध मिलावा होय रहा, देह मिलावा नहि ॥

हम वासी उस देश के, जहाँ पर ब्रम्ह का खेल ।

दीपक जरै अगम्यका, बिन-बाती बिन-तेल ॥ ५ ॥

“आम्ही अशा देशाचे निवासी आहोत की, जिथे बाराही महिने विलास चालतो, प्रेमझरा सतत वाहतो, कमळे फुलतात आणि ज्ञानाचे तेज लखलखते. आम्ही अशा देशात राहतो जेथे वसन्त ऋतु नाहीच. निर्झराचा, शांतीचा झरा वाहतो, आणि सर्व सन्त त्यात

डुंवतात. आमच्या देशात जाती, वर्ण, कूळ ह्याला थाराच नाही. देहाचे मिलन क्षुद्र आहे, तिथे शब्द शांतीचे मिलन आहे. आमच्या देशात परब्रम्हाचा खेळ चालतो. अगम्याचा दिवा जळतो; त्याला वात, तेल लागत नाही.

मन मस्त हुआ तब क्यों बोले ॥

हीरा पायो गाँठ गठियायो, बार बार वाकों क्यों खोले ।

हलकी थी तब चढी तराजू, पूरी भई तब क्यों तोले ।

सुरत कलारी भई मतवारी, मदवा पी गयी बिन तोले ॥

हंसा पाये मानसरोवर, ताल तलैया क्यों डोले ।

तेरा साहब है घर माहीं, बाहर नैना क्यों खोले ॥

कहै कबीर सुनो भाई साधु, साहब मिल गये तिल ओले ॥६॥

मन मस्त झाल्यावर बोलायचे कशाला!

“हिरा मिळाल्यावर व गाठी मारल्यावर वारंवार त्याला कां चाचपायचे? तराजू हलकी असेल तरच वर जाईल, पूर्ण भरल्यावर तोलायचे तरी कशाला? मदमस्त धूंदफुंद एरवीच झाल्यावर इतर मद्यांचे काय काम.? हंसाला मानसरोवर मिळाल्यावर तो कशाला डबक्यात आणि तलावात तरेल? तुझा ईश्वर तर आतच आहे. बाहेर डोळे फाडून काय पाहातोस? कबीर म्हणतात, हे साधो, ईश्वर शोधल्यावर मिळतोच, इतर गोष्टी सोड.”

पानी बिच मिन पियासी ।

मोंही सुनसुन आवै हाँसी ॥

घर में वस्तु नजर नही आवत ।

बन बन फिरत उदासी ॥

आतमज्ञान बिना जग झूठा ।

क्या मथुरा क्या कासी ॥ ७ ॥

पाण्यात राहून मासळी तहानलेली आहे, हे पाहून मला हंसू येते. घरी इष्ट वस्तू असून दिसत नाही. उगाच रानावनांत फिरतोस? अरे आत्मज्ञानाशिवाय सगळे झूठ आहे. कसली मथूरा आणि कसली काशी पाहातोस.?

पिले प्याला ओ मतवाला ।

प्याला जाम अमिरस का रे ॥

कहत कबीर सुनो भाई साधो ।

नख सिख पूर रहा विष कारे ॥ ८ ॥

“ईश्वर नामाच्या रसाचा प्याला पिऊन मस्त होऊन कबीर म्हणतात. नखशिखांत धुंदीचा पूर वाहू दे.”

समुझ देख मन मीत पियरवा,

आसिक होकर सोना क्या रे ।

जब अँखियन मे नोंद घनेरी,

तकीया और बिछौना क्या रे ।

कहे कबीर प्रेम का मारग,

सिर देना तो रोना क्या रे ॥ ९ ॥

“हे माझ्या प्रिय मना, आशीक झाल्यावर झोपायचे काय? आणि डोळ्यांत खूप झोप असेल, तर बिछाना आणि उशी पाहिजेच कशाला? कबीर म्हणतात, प्रमाच्या मार्गात प्राणाची बाजी लावल्यावर रडायचे कशाला?”

नववधूला प्रियकराच्या घरी जायचे आहे.—

दुलहिनी तोहि पियके घर जाना ।

काहे रोवो काहे गावो, काहे करत बहाना ॥

काहे पहिरयौ हरि हरि चुरियाँ पहिरयौ प्रेम कै बाना ।

कहैं कबीर सुनो भाई साधो, बिन पिया नाहिं ठिकाना ॥१०॥

साधो देखो, जग बौराना ।

साँची कहौ तौ मारन धावै, झुठें जग पतियाना ।

हिंदू कहत है राम हमारा, मुसलमान रहमाना ।

आपस मै दोऊ बडे मरतु है, मरम कोई नहि जाना ॥

बहुत मिले मोहिं नेमी धर्मी, प्रात करे असनाना ।

आतम-छोडि पषाने पूजैं, तिनका थोथा ज्ञाना ।

आसन मारि डिंभ धरि बैठे, मन मे बहुत गुमाना ॥ ११ ॥

‘हे साधो ! हे जग पागल आहे -

खरे बोलले तर मारायला धावते व खोट्यात याचे पतन होते. हिंदू म्हणतो माझा राम खरा, तर मुसलमान आपला रहमान खरा मानतात. दोघेही आपसात भांडून मरतात. पण याचे वर्म कुणालाच समजले नाही. ह्या जगांत मला पुष्कळ नेमी, धर्मी, कर्मी, सकाळी स्नान करणारे भेटलेत. आत्मा सोडून दगडाला पूजणाऱ्याचे ज्ञान पोकळ आहे. आसन मांडून नाकपुड्या दावून बसणारे आणि मनात गर्व करणारेही पुष्कळ पाहीलेत.”

कबीरा प्याला प्रेम का, अंतर दिया लगाय ।

रोम रोम में रमि रह्या, और अमल क्या खाय ॥ १ ॥

राता-माता नाम का, प्रीया प्रेम अघाय ।

मतवाला दीदार का, मांगे मुक्ती बलाय ॥ १२ ॥

“हे कबीर! प्रेमाचा दिवा आत लाव, रोमरोमात राम भिनल्या-वर आणखी काय नशा पिण्याची गरज आहे! नामाचा जागर आणि प्रियकराचा ध्यास असा हा मतवाला, त्याच्या ठायी मुक्तीशिवाय काय मागणार.?”

सोच-समझ अभिमानी, चादर भई है बहुत पुरानी ।

टुकडे टुकडे जोडी जगत-सों, सी के अँग लिपटानी ।

कर डारी मैली पापंन-सों, लाभ- मोह मे सानी ।

ना यही लग्यो ज्ञान कै साबुन, ना धोई भल पानी ।
 सारी उमरि ओढते बीती, भली बुरी नही जानी ।
 संका मान जाय जिय अपने, यह है चीज बिरानी ।
 कहत कबीर धरि राखु जतन से, फेर हाथ नही आनी
 ॥ १३ ॥

“हे अभिमान्या! जरा विचार कर. ही तुझी चादर जुनी झाली आहे, तुकडे, तुकडे, ठिगळं लावून लपेटली आहेस. लोभ, पापांनी ती मळली आहे. ज्ञानाचा सावण लावला नाहीस; की, भलेपणाच्या पाण्याने ती धूतली नाहीस. जन्मभर वापरलीस, पण भल्याबुऱ्यांचा विचार केला नाहीस. आपल्या मनात याचा विचार कर कारण ही वस्तु आता जीर्ण झाली आहे. कबीर म्हणतात ही योग्य जतन कर. वावा, ही पुन्हा हाती येणारी वस्तू नाही.”

कबीर आपल्या वैराग्याचे व आपल्या परमानंद अवस्थेचे मधुर वर्णन करतात.—

मन लागो मेरो यार फकीरीमे ।

जो सुख पाऊं राम भजनमे । सो सुख नहि अमीरीमे ॥

भला बुरा सबका सुन लिजै । कर गुजरान गरिबीमे ।

प्रेम नगरमे रहनि हमारी । भली बनी आई सबूरीमे ॥

हाथमे कुंडी बगलमे सोटा । चारोंसादि जागीरीमे ॥

आखीर ये तन खाक मिलेगा । कहा फिरत मगरूरीमे ।

कहत कबीरा सून भाई साधो । साहिब मिले सबूरीमे ॥

॥ १४ ॥

“मला फकीरीमध्ये खरा आनंद आहे. रामभजनाने जे सुख मिळते ते श्रीमंतीच्या दिवाळांत नाही. जगात सगळ्यांचे भले बुरे शब्द निमूटपणे ऐकून घ्यावे आणि गरिबीतच गुजराण करावी. प्रेम-नगरीतच आमचे राहणे आहे. सबूरीनेच आम्हाला सर्व कांही मिळते. हातात कुंडी आणि बगलेत सोटा आणि चारी दिशांना आमची

डुंबतात. आमच्या देशात जाती, वर्ण, कूळ ह्याला थाराच नाही. देहाचे मिलन क्षुद्र आहे, तिथे शब्द शांतीचे मिलन आहे. आमच्या देशात परब्रम्हाचा खेळ चालतो. अगम्याचा दिवा जळतो; त्याला वात, तेल लागत नाही.

मन मस्त हुआ तब क्यों बोले ॥

हीरा पायो गाँठ गठियायो, बार बार वाकों क्यों खोले ।

हलकी थी तब चढी तराजू, पूरी भई तब क्यों तोले ।

सुरत कलारी भई मतवारी, मदवा पी गयी बिन तोले ॥

हंसा पाये मानसरोवर, ताल तलैया क्यों डोले ।

तेरा साहब है घर माहीं, बाहर नैना क्यों खोले ॥

कहै कबीर सुनो भाई साधु, साहब मिल गये तिल ओले ॥६॥

मन मस्त झाल्यावर बोलायचे कशाला!

“हिरा मिळाल्यावर व गाठी मारल्यावर वारंवार त्याला कां चाचपायचे? तराजू हलकी असेल तरच वर जाईल, पूर्ण भरल्यावर तोलायचे तरी कशाला? मदमस्त धूंदफुंद एरवीच झाल्यावर इतर मद्यांचे काय काम.? हंसाला मानसरोवर मिळाल्यावर तो कशाला डबक्यात आणि तलावात तरेल? तुझा ईश्वर तर आतच आहे. बाहेर डोळे फाडून काय पाहातोस? कबीर म्हणतात, हे साधो, ईश्वर शोधल्यावर मिळतोच, इतर गोष्टी सोड.”

पानी बिच मिन पियासी ।

मोंही सुनसुन आवै हाँसी ॥

घर में वस्तु नजर नही आवत ।

बन बन फिरत उदासी ॥

आत्मज्ञान बिना जग झूठा ।

क्या मथुरा क्या कासी ॥ ७ ॥

पाण्यात राहून मासळी तहानलेली आहे, हे पाहून मला हंसू येते. घरी इष्ट वस्तू असून दिसत नाही. उगाच रानावनांत फिरतोस? अरे आत्मज्ञानाशिवाय सगळे झूठ आहे. कसली मथूरा आणि कसली काशी पाहातोस.?

पिले प्याला ओ मतवाला ।

प्याला जाम अमिरस का रे ॥

कहत कबीर सुनो भाई साधो ।

नख सिख पूर रहा विष कारे ॥ ८ ॥

“ईश्वर नामाच्या रसाचा प्याला पिऊन मस्त होऊन कबीर म्हणतात. नखशिखांत धुंदीचा पूर वाहू दे.”

समुझ देख मन मीत पियरवा,

आसिक होकर सोना क्या रे ।

जब अँखियन मे नींद घनेरी,

तकीया और बिछौना क्या रे ।

कहे कबीर प्रेम का मारग,

सिर देना तो रोना क्या रे ॥ ९ ॥

“हे माझ्या प्रिय मना, आशीक झाल्यावर झोपायचे काय? आणि डोळ्यांत खूप झोप असेल, तर बिछाना आणि उशी पाहिजेच कशाला? कबीर म्हणतात, प्रमाच्या मार्गात प्राणाची बाजी लावल्यावर रडायचे कशाला?”

नववधूला प्रियकराच्या घरी जायचे आहे.-

दुलहिनी तोहि पियके घर जाना ।

काहे रोवो काहे गावो, काहे करत बहाना ॥

काहे पहिरयौ हरि हरि चुरियाँ पहिरयौ प्रेम कै बाना ।

कहैं कबीर सुनो भाई साधो, बिन पिया नाहिं ठिकाना ॥१०॥

साधो देखो, जग बौराना ।

साँची कहौ तौ मारन धावै, झुंठें जग पतियाना ।

हिंदू कहत है राम हभारा, मुसलमान रहमाना ।

आपस मै दोऊ बडे मरतु है, सरम कोई नहिं जाना ॥

बहुत मिले मोहिं नेमी धर्मी, प्रात करे असनाना ।

आतम-छोडि पषाने पूजैं, तिनका थोथा ज्ञाना ।

आसन मारि डिंभ धरि बैठे, मन से बहुत गुमाना ॥ ११ ॥

‘ हे साधो ! हे जग पागल आहे -

खरे बोलले तर मारायला धावते व खोट्यात याचे पतन होते. हिंदू म्हणतो माझा राम खरा, तर मुसलमान आपला रहमान खरा मानतात. दोघेही आपसात भांडून मरतात. पण याचे वर्म कुणालाच समजले नाही. ह्या जगांत मला पुष्कळ नेमी, धर्मी, कर्मी, सकाळी स्नान करणारे भेटलेत. आत्मा सोडून दगडाला पूजणाऱ्याचे ज्ञान पोकळ आहे. आसन मांडून नाकपुड्या दाबून बसणारे आणि मनात गर्व करणारेही पुष्कळ पाहीलेत.”

कबीरा प्याला प्रेम का, अंतर दिया लगाय ।

रोम रोम में रमि रह्या, और अमल क्या खाय ॥ १ ॥

राता-माता नाम का, प्रीया प्रेम अघाय ।

मतवाला दीदार का, मांगे मुक्ती बलाय ॥ १२ ॥

“हे कबीर! प्रेमाचा दिवा आत लाव, रोमरोमात राम भिनल्या-वर आणखी काय नशा पिण्याची गरज आहे! नामाचा जागर आणि प्रियकराचा ध्यास असा हा मतवाला, त्याच्या ठायी मुक्तीशिवाय काय मागणार.?”

सोच-समझ अभिमानी, चादर भई है बहुत पुरानी ।

टुकडे टुकडे जोडी जगत-सों, सी के अँग लिपटानी ।

कर डारी मैली पापंन-सों, लाभ- मोह से सानी ।

ना यही लग्यो ज्ञान कै साबुन, ना धोई भल पानी ।
 सारी उमरि ओढते बीती, भली बुरी नही जानी ।
 संका मान जाय जिय अपने, यह है चीज बिरानी ।
 कहत कबीर धरि राखु जतन से, फेर हाथ नही आनी

॥ १३ ॥

“हे अभिमान्या! जरा विचार कर. ही तुझी चादर जुनी झाली आहे, तुकडे, तुकडे, ठिगळं लावून लपेटली आहेस. लोभ, पापांनी ती मळली आहे. ज्ञानाचा सावण लावला नाहीस; की, भलेपणाच्या पाण्याने ती धूतली नाहीस, जन्मभर वापरलीस, पण भल्याबुऱ्यांचा विचार केला नाहीस. आपल्या मनात याचा विचार कर. कारण ही वस्तु आता जीर्ण झाली आहे. कबीर म्हणतात ही योग्य जतन कर. वावा, ही पुन्हा हाती येणारी वस्तू नाही.”

कबीर आपल्या वैराग्याचे व आपल्या परमानंद अवस्थेचे मधुर वर्णन करतात.—

मन लागो मेरो यार फकीरीमे ।

जो सुख पाऊं राम भजनमे । सो सुख नहि अमीरीमे ॥

भला बुरा सबका सुन लिजै । कर गुजरान गरिबीमे ।

प्रेम नगरमे रहनि हमारी । भली बनी आई सबूरीमे ॥

हाथमे कुंडी बगलमे सोटा । चारोंसादि जागीरीमे ॥

आखीर ये तन खाक मिलेगा । कहा फिरत मगरूरीमे ।

कहत कबीरा सून भाई साधो । साहब मिले सबूरीमे ॥

॥ १४ ॥

“मला फकीरीमध्ये खरा आनंद आहे. रामभजनाने जे सुख मिळते ते श्रीमंतीच्या दिवाळांत नाही. जगात सगळ्यांचे भले बुरे शब्द निमूटपणे ऐकून घ्यावे आणि गरिबीतच गुजराण करावी. प्रेम-नगरीतच आमचे राहणे आहे. सबूरीनेच आम्हाला सर्व कांही मिळते. हातात कुंडी आणि बगलेत सोटा आणि चारी दिशांना आमची

जहागिरी शेवटी हे शरीर मातीत जाणार! मग कुठे मगूरी करत फिरतोस. कबीर म्हणतो, ऐका-सज्जनानो ईश्वर तुम्हाला सबूरीतच मिळेल.

तोकी पीया मिलेंगे, घूँघट के पट खोल रे ॥

घट-घट में वही साई रमता, कटुक बचन, मत बोल रे ॥

धन जोवन को गरीब न कीजै, झूठा पचरंग चोल रे ॥

सुन्न महल में दियना बारीले, आसन सो मत डोल रे ॥

जाग जुगुत सो सो रंग-महलमे पिय पायो अनमोल रे ॥

कहत कबीर आनंद भयो है । बाजत अनहत ढोल रे ॥ १५ ॥

हे अज्ञानी माणसा पडदा दूर कर, तुला प्रियतमाचे दर्शन होईल. घटाघटात तो ईश्वर सामावला आहे. म्हणून तू कटू वचन बोलू-नकोस. धन आणि यौवनाचा गर्व करू नकोस. हे रंगविरंगे जग सगळे खोटे आहे. त्या रिकाम्या मन महालात ज्ञानाचा दिवा पेटव, उगीच आशेवर कशाला डोलतोस.?

लिखी लिखी की है नही; देखा देखी बात ।

दुलहा दुलहिनि मिलि गये, फिकी परी बरात ॥ १ ॥

कागद लिखै सो कागदी, की व्यवहारी जीव ।

आत्म दृष्टि कहा लिखै, जित देखै तित पीव ॥ २ ॥

आम्ही लिहिले वाचलेले सांगतच नाही, अनुभवलेले सांगतो. नवरी नवरा भेटल्यावर वरातीला काय अर्थ आहे.? कागदावर लिहून व्यवहारी जीव आपला सौदा करतात; पण आत्मदृष्टि कुठे लिहिणार? ती तर जिथे तिथे प्रियतमाचे दर्शनात गुंग आहे.

कहनाथा सो कह दिया, अब कछु कहा ना जाय ।

एक राहा दूजा गया, दरिया लहर समाय ॥ १ ॥

उनमुनी हों मन लगिया, गगनहि पहुँचा आय ।

चाँद-बिहूना चाँदनी, अलख निरंजन राय ॥ २ ॥

गगन गरजि बरसै अमि, बादल गाहिर गँभीर ।

चहुँ दिसि दमकै दामिनी, भींजे दास कबीर ॥ ३ ॥

कबीरांच्या किती किती रचना द्याव्यात.? प्रचंड सागर आहे तो! एकापेक्षा एक सरस, अर्थपूर्ण, एवढ्या की जेवढा विचार कराल तेवढ्या त्या गंभीर वाटतात. स्वरमाधुर्य, श्लेष, अलंकार यांचा तर नुसता पाउस पडतो! जितके त्याचे रसग्रहण करावे, तितके त्याचे गुण वाढतात. तेव्हां आपण नम्र होऊन त्यांच्या चरणी लीन व्हावेसे वाटते. धन्य ती कबीर वाणी.!

□ □ □

३. संत रहीम

हिन्दी संतकवी

(संवत् १५५७-१६२७)

हे अकबराच्या नवरत्नापैकी एक होते. ह्यांचे नांव अब्दुरहिम खान खाना. प्रसिद्ध बैरामखांचा हा मुलगा. ह्यांचे शिक्षण अकबराने स्वतःच्या देखरेखीखाली करविले. राजा तोडरमल, वीरवल कवि गंग अशा विद्वानांच्या संगतीत यांची प्रतिभा प्रफुल्लित झाली. ह्यांनी संस्कृत, फारशी, आणि हिंदी व उर्दूचा विशेष अभ्यास केला. सर्वसमावेशक दृष्टीकोन आत्मसात केला, आणि हिंदी साहित्यांत स्वतःचे अमर स्थान निर्माण केले. ह्यांचे सांसारिक जीवन फार दुःखात गेले. त्यांच्या तरुण आणि तेजस्वी मुलाचा मृत्यु डोळ्यासमोर पाहण्याचे दूर्दैव त्यांना पाहावे लागले. सर्व जीवन राजकारण, युद्ध, आणि प्रशासकीय जबाबदाऱ्या ह्यांच्या धकाधकीतूनही त्यांनी आपली प्रतिमा उत्साहित ठेवली हे विशेष. जेवढे वैभव पाहिले, तेवढेच उत्तर काळात राजकूपेला पारखे झाल्यामुळे, दुःख दैन्यालाही त्यांना तोंड द्यावे लागले. सम्राट अकबर, आणि जहांगीराचा सेनापती म्हणून सर्वोच्च वैभव पाहिलेल्या रहिमांना पदच्युत झाल्यावर खडतर तपश्चर्या करूनच गूजराण करावी लागली. त्यांच्या मृत्यु १६२७ मध्ये वयाच्या ७२ व्या वर्षी झाला. ते सूरदास आणि तुलसीदास यांचे समकालिन असल्यामुळे त्यांच्या हिंदीवर ब्रज भाषेचा, तद्वतच अवधी भाषेचाही प्रभाव पडलेला दिसून येतो. परंपरागत मुसलमान असूनही 'संत रहिम' हिंदू देवी देवतांचे उत्कट स्मरण पदोपदी करतात. त्यांनी खऱ्या अर्थाने सर्व धर्म समावेशक दृष्टिकोण स्वतःच्या उदाहरणाने दाखवून दिला. त्यांच्या संस्कृत 'श्लोक' त्यांची प्रतिभा संस्कृतमध्येही सहज सुलभ होती हे दाखवितो.

रत्नाकरोस्ति सदनं गृहणीच पद्मा ।

किं देवमस्तु भवते जगदीश्वराय ॥

राधा गृहीत मनसे मनसेच लुभ्यं ।

दत्तं मया निज मनस्तद गृहाण ॥ १ ॥

हे जगदीश्वर! रत्नाकर आपला निवास आहे. लक्ष्मी आपली प्रिया आहे. तेव्हा देण्यासारखी कोणती वस्तु राहिली आहे ! हो पण, राधेने मात्र आपले हृदय चोरले आहे. आपण माझे मनोगत ग्रहण करा, आणि त्याचा अभाव पूर्ण करा.

बिगरी बात बनै नही, लाख करौ किन कोय. ।

रहिमन फाटे दूध की, मथे न साखन होय. ॥ २ ॥

“रहिम म्हणतात; की, एकदा बिधडलेली गोष्ट दूरुस्त होणे कठीणच. जसे फाटलेल्या दुधाला घुसळून काही लोणी मिळत नसते.”

रहिमन लाखमलि करो, अगुनो अगुन न जाय ।

राग सुनत पय पियत हूँ, साँप सहज धरी खाय ॥ ३ ॥

“हे रहिम, लाख भले करून दुष्ट आपला गुण सोडत नसतो. जसे संगीत राग ऐकून किंवा दूध पिऊनही साप आपले विषारीपण सोडत नाही.”

रहिमन देखि बडे न को, लधु न दिजीये टारी ।

जहाँ काम आवे सुई, कहाँ करै तरवा ॥ ४ ॥

“हे रहिम मोठ्यांच्याकडे पाहून लहान लोकांना तू टाळत जाऊ नकास! अरे, जितके काम सुई करील तेवढी तलवार उपयोगी पडत नसते.”

रहिमन ओछे नरन सो, बैर भलो न प्रिती ।

काटे चाटे स्वानके होऊ भांति विपरीती ॥ ५ ॥

“हे रहिम! दुष्टांच्या बरोबर न वैर चांगले, न प्रीती चांगली.
जसे कुत्र्याने चाटले तरी क्लेश आणि चावले तरी वाईटच.”

कमला थिर न रहिम कहि, यह जाना सब कोय, ।

पुरुष पुरातन की बधु, क्यो न चंचला होय ॥ ६ ॥

“रहिम म्हणतात लक्ष्मी कशी स्थिर राहू शकेल? कारण ती
पुरातन पुरुष विष्णूंची पत्नी! म्हातान्याची तरुण वायको चंचल
असणारच.”

रहिमन प्रीती सराहिये, मिले होत रंग दून ।

ज्यो जरही हरदी तजै, तजै सफेदी चून ॥ ७ ॥

“रहिम, त्याच प्रेमाचे कौतुक करावे, की ज्या प्रेमाच्या मीलनाने
त्याचा रंग दुणावतो. जसे हळदी आणि चूना हे दोघे मिळून
आपला रंग सोडून गर्द लाली धारण करतात.”

मथत मथत माखन, रहै दही मही बिलगाय ।

रहिमन सारे मीत, है भँवर परे ठहराय ॥ ८ ॥

“जसे मथनाने दही आणि ताक अलग होऊन लोणी वेगळेच
निघते, तसेच हे रहिम, विपत्ति आल्यावरच मित्र व अमित्र ओळखू
येतात.”

जहाँ गाँठ तहै रस नहीं, यह रहीम जय जोय ।

मंडए तरकी गाँठ मे, गाँठ गाँठ रस होय ॥ ९ ॥

“जिथे गांठ असेल तिथे रस नसतो, असे मानतात; पण
मांडवात पडलेल्या गांठीत मात्र, गांठी-गांठीत रसच रस भरलेला
असतो.”

जो रहिम मन हाथ है, तो तन कहूँ किन जाही, ।

जलमे जो छाया परे, काया भीजति नाही ॥ १० ॥

“हे रहिम! मन जर हातात असेल, तर शरीर कुठे जाईल?
जसे पाण्यात पडलेल्या छायने काया भिजत नाही.”

टुटे सजन मनाइए, जो टुटे सौ बार ।

रहिमन फिरी फिरी, पोईये टुटे मुक्ताहार ॥ ११ ॥

“सज्जनांशी मतभेद झाले तरी ते, शतदां पुन्हापुन्हा जोडावे.
जसे तुटले की मात्यांचो माळ पुन्हा पुन्हा जोडावी लागते.”

यह नरहीम सराहिये, लेन देन कि प्रीति ।

प्रानन बाजी राखिये, हार होय के जीत ॥ १२ ॥

“हे रहिम, घेण्यादेण्याच्या प्रेमाची तू प्रशंसा करु नकोस! खऱ्या
प्रेमांत तर प्राणांची बाजी लावावी लागते; मग हार होवो की जीत.”

रहिमन तीरकी चोटते, चोट परे बचिजाय ।

नैनबान की चोटते, चोट पर मरिजाय ॥ १३ ॥

“हे रहिम! बाणाने घायाळ झालेला माणूस वचावतो. परंतु
नयन बाणाने विधित झालेला माणूस तर गतप्राणच समजावा.”

रौल बिगडे राज कूं, मौल बिगडे माल ।

सनै सनै सरदारकी, चुगल बिगाडे चाल ॥ १४ ॥

“आंदोलनाने राज्य बिघडते, जमीनीच्या दुरुपयोगाने संपत्ती
नष्ट होते. चुगलखोरांच्या कानफुसीने सरदारांची चाल हळुहळू
बिघडते.”

ज्यौ नाचत कठपुतली, करम नचावत गात ।

अपने हाथ रहिम ज्यो, नहि आपुने हाथ ॥ १५ ॥

“आपले कर्म आपल्याला कठपुतलीसारखे नाचवत असते.
‘रहिम’ ती दोरी आपल्या हातात नसून त्या परमेश्वराच्या हातातच
असते.”

अरजगरज माने नही, रहिमन ए जन चारि, ।

रिनिया राजा, मांगता काम आतूरी नारी ॥ १६ ॥

“हे रहिम ! उधार देणारा, “राजा, भिकारी, “कामातूर स्त्री,” हे आपले ईप्सित साध्य करायला कांहीही करू शकतात.”

बडे बडाई ना करे, बडे न बोले बोल ।

रहिमन हिरा कब कहै, लाख टका मेरी मोल ॥१७॥

“मोठे लोक स्वतः बढाया मारीत नाहीत, किंवा डांगोराही पिटीत नाहीत, हिरा स्वतःचे मोल कुणाला सांगत असतो कां?”

रहिमन याचकता गहे, बडे छोट है जात ।

नारायन हू को भयो, बावन आंगूर गास ॥ १८ ॥

“याचक झाल्याबरोबर माणसाला लहानपणा प्राप्त होतो; जसे ईश्वरालाही बळीराजाकडून दान मागतांना “वामन, बटूरुप” ध्यावे लागले.

खीरा के सिर काटे के, मालियत लौन लगाय ।

रहिमन करुपे मुखन की, चाहिये यही सजाय ॥ १९ ॥

“कारल्याचे वरचे तोंड कापून त्याला मीठ लावतात. रहिम म्हणतात, कडू तोंडाच्या लोकांना अशीच शिक्षा योग्य होय.”

सिखे कहाँ नबाबजूं, ऐसी दिने दैन ।

ज्यों ज्यों कर उँचो करो, त्यों त्यों नीचे नैन ॥२०॥

‘कवि गंगनी’ संत रहिमला सवाल टाकतो की,
नवाबजी, आपण ही लकब कोठून शिकलात! की, जसजसे तुमचे हात दान करायला वर उठतात, तशी तशी तुमची नजर खाली झुकते”

त्यावर रहिम् मोठे मार्मिक उत्तर देतात.

देनदार कोड और है, भेजत सो दिन रैन ।

लोग भरम हम पै, धरे याते नीचे नैन ॥ २१ ॥

“देणारा कोणी औरच आहे, की जो आम्हाला रात्रंदिवस पुरवतो; परंतु, दान देतांना लोकांना वाटते की, मीच दानी आहे. या लज्जेने माझी मान खाली झुकते.”

दूरदिन परे रहिम कहि, भूलत सब पहिचानी ।

सोच नही विल हानिको, जो न होय हिलहानी ॥२२॥

“हे रहिम! जेव्हा माणसाला दूरदिन प्राप्त होतात, तेव्हा सगळे ओळख विसरतात, याच गोष्टीचे दूःख होते. धनाची हानी झाली तर त्याचे एवढे दूःख होत नाही.”

रहिमन जो तुम कहत हो, संगली ही गुन होय ।

बीच उरवारी रसभरा, रस काहे ना होय ॥ २३ ॥

“हे रहिम ! तुम्ही म्हणता की संगतीने सगळे गुणदोष जातात. ! असे जर आहे, तर रसाच्या (ऊसांच्या) कांड्याच्या मध्ये असलेल्या गाठीत कां रस निर्माण होत नाही?”

रहिमन धरीया रहट, की त्यां ओछे की डीठ ।

रीतिहि सनमुख होत है, भरी दिखावे पींठ ॥ २४ ॥

“हे रहिम ! रहाटाचे डबडे रिकामे झाले तेव्हाच समोर येते, भरलेले असतांना ते आपल्याला पाठच दाखविते. तसेच, श्रीमंत माणूसही वैभव असेपर्यंत पाठच दाखवतो, आणि गरीब झाला की तोंड दाखवतो.”

खरच बडचो उद्यम घटचो, नृपति निष्ठूर मनकिन ।

कहू रहिम कैसे जिये थोर, जल की मीन ॥ २५ ॥

“हे रहिम ! खर्च वाढला आहे, धंदा बसला आहे, राजा निष्ठूर झाला आहे. अशावेळी जीवन जगणे दुर्धर झाले आहे, जसे थोड्यांशा पाण्यांत मासळी कशी जगेल!”

जैसी जाकी बुद्धी है, तैसी कहै जनाय ।

ताकी बुरा न मानिये, लैन कहाँ सुं आय ॥ २६ ॥

‘प्रत्येक जण आपापल्या बुद्धीप्रमाणे बनतो. त्याचे काय वाईट वाटून घ्यायचे? आपल्याला काय त्योचं?’

दोनो रहिमत एकसे, जौ लौ बोलत नाही ।

जान परत है काक पिक, ऋतु बसंत के माहि ॥२७॥

‘हे रहिम ! कावळा आणि कोकिळ दोन्ही दिसायला सारखेच असतात, पण, वसंत ऋतु आला की एकदम ओळवता येतात.’

रहीमत अंसुक नयनदरी, जिय दुःख प्रगट करे ।

जाहि निकारौ गेहते, कस न भेद कहि देई ॥ २८ ॥

‘हे रहिम ! डोळ्यांतील आंसू हे मनातले सगळे रहस्य उघड करतात. जसा घरातून काढलेला नोकर गृहच्छिद्रें सांगत सुटतो.’

रहिमत रहिवो वा भलो, जो लौ सील समूच ।

सील ढील सब देखिये, तूरंत कीजिए कूच ॥ २९ ॥

‘रहीम म्हणतात जोपर्यंतच सन्मान, आदर आहे, तोपर्यंत कुठेहि राहावे, संपल्याबरोबर कूच केलेले बरे,’

रहिमत पानी राखिये, बिन पानी सब सून ।

पानी गये न उबरे, मोती मानुस चून ॥ ३० ॥

‘हे रहिम! माणसाने आपले पाणी, स्वाभिमान राखावे, कारण पाणी नसलेला माणूस व्यर्थ! जसे पाणी गेलेला मोती हा चून्याचा खडाच होय.’

खैर खून खाँसी खुशी, वैर प्रीती मद्यपान ।

रहिमत दाबे ना दबै, जानत सकल जहान ॥ ३१ ॥

‘कुशलता, खून, खोकला आणि प्रसन्नता, तसेंच वैर, प्रेम आणि मद्यपान ही लपविल्याने लपत नाहीत.’

रहिमत राहि संसारमे, सब सों मिलीये धाअि ।

ना जानै कोहि रुपमें, नारायण मिल जाअि ॥ ३२ ॥

“हे रहिम ! ह्या जगांत सगळ्याशी अगत्याने वाग, कारण केव्हा कोणत्या रूपात नारायणाचे दर्शन होईल सांगता येत नाही.”

रहिमन सिसिको छांडिके, करौ गरीबी भेस ।

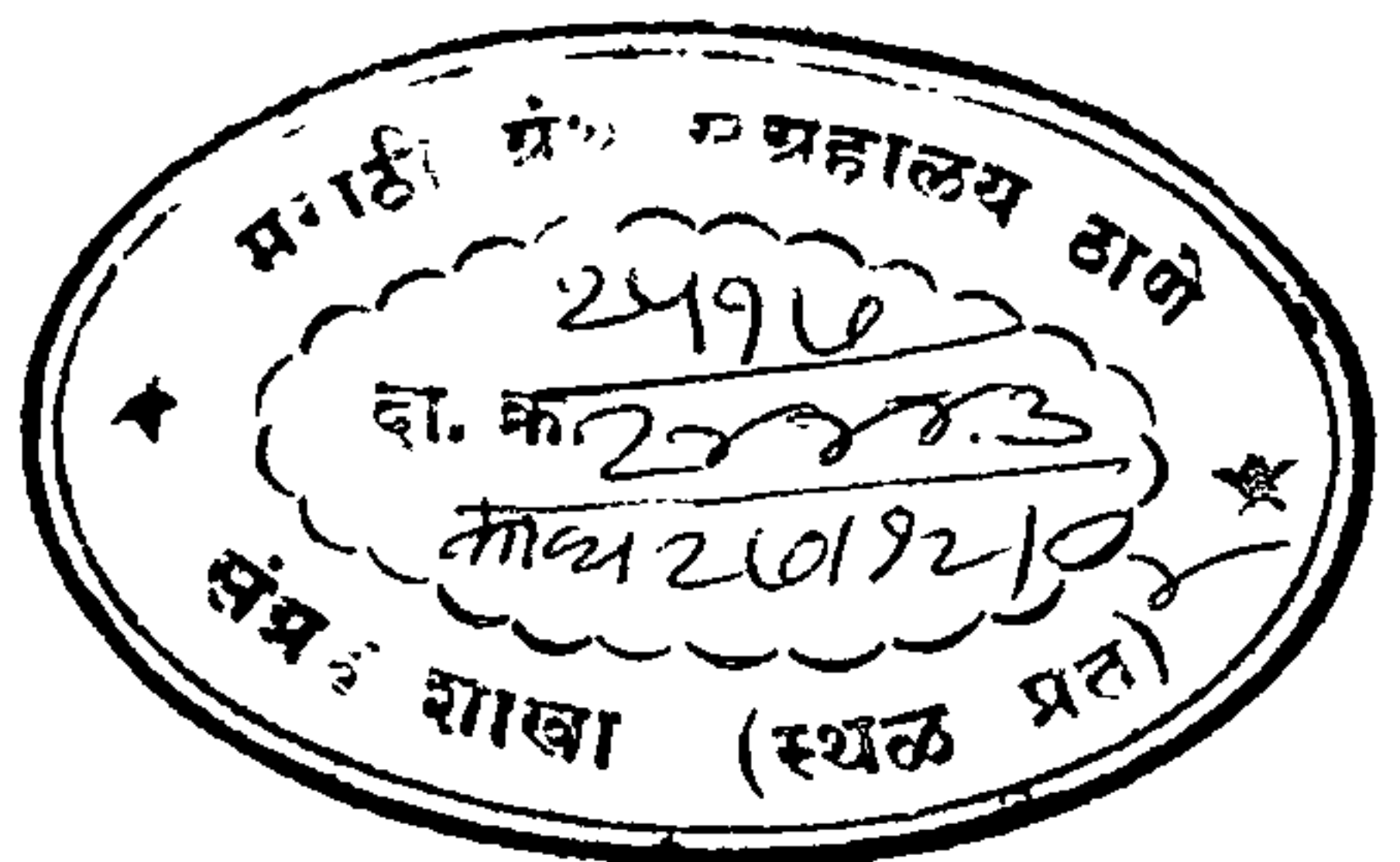
मीठा बोलो नै चलो, सर्व तुम्हारी देस ॥ ३३ ॥

“हे रहिम ! क्रोधाचा त्याग करून गरिवासारखे आचरण कर. सगळ्यांशी प्रेमळपणे बोल, मग पहा सगळे जग तुझे होईल.”

रहीमसारखा सहृदय, समजदार आणि विनोदी स्वभावाचा कवी अन्यत्र सापडणें कठिण! त्याच्या परधर्म सहिष्णुतेबद्दल तर बोलायलाच नका. त्यांना तुर्की, फारशी, अरबी भाषावरोवरच हिंदी, उर्दू तसेच संस्कृत भाषांचे उत्तम ज्ञान होते. हिंदीच्या ब्रज, अवधी व खडी बोली ह्या तिन्ही रूपांमध्ये त्यांनी काव्यरचना केली आहे. त्यावरून त्यांच्या बहुविध ज्ञानाची कल्पना येते. त्यांचे तीन ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.— रहिम दोहावली, बखै नायिका भेद, आणि नगर शोभा,

असा हा लोकोत्तर पुरुष सर्वार्थाने पूर्ण जीवन जगला, त्याने थोर शिकवण दिली, व्यवहार आणि चातुर्याच्या गोष्टी शिकविल्या, वाईट परिस्थितीतही मनाचा समतोल कसा राखावा, ह्याचे स्वतःवरून उदाहरण दाखवून दिले. रहिमसारखा लोकप्रिय कवि हिंदीत दुसरा सापडणार नाही.

□ □ □

४. सूरदास

हिन्दी संतकवी

(संवत् १४८३-१५६३)

सूरदासाचे नांव ऐकले नाही, असा भारतीय माणूस मिळणे कठीणच! हिंदीतील अग्रगण्य कवींच्या वैभवशाली काळात सूरदासांचा जन्म झाला. त्यांचे जन्मग्राम मथुरा-आग्रा रस्त्यावरचे रुकनता हे होय. त्यांचे गुरु महाप्रभु वल्लभाचार्य. सूरदास जन्मान्ध होते असे म्हणतात, पण त्यावद्दल विद्वानांत मतभेद आहेत. हिंदीमधील “अष्टभात्र कवि” ज्यांची प्रतिष्ठापणा वल्लभाचार्यांचे पुत्र गोस्वामी विठ्ठलदास यांनी केली होती, त्यापैकी सूरदास हे अग्रगण्य समजले जातात. आपल्या गुरुंच्या आदेशानुसार त्यांनी भागवताच्या आधारावर ‘सूरसागर’ ची रचना केली. त्याशिवाय ‘सूर-सुरावली’ व ‘साहित्य-लहरी’ ह्यांचीही रचना त्यांनी केली.

सूरदासाचे काव्य म्हणजे भक्ती, वात्सल्य, प्रेम आणि सौंदर्याची रेलचेल. वाळकृष्णाच्या बालसुलभ खोड्या आणि क्रीडा यांचे इतके रसभरित आणि मनोरम वर्णन करणारा सूरदासाशिवाय दुसरा कवीच झाला नाही. मातृहृदयाचे वास्तव वर्णनातील त्यांच्या उक्ती ह्या हिंदी भाषेचे मज्जेहर खजिना आहेत मनांतील सूक्ष्म भावना, प्रेम, उद्रेक तसेच प्रेम-शृंगारोच्चा इतका हृदयंगम अविष्कार त्यांनी साधला आहे की, मन तल्लीन होते. त्याला सूर आणि तालाची योग्य जोड त्यांनी दिली आहे त्यामुळे त्यांची भजनेही इतकी भाषाविह्वल असतात की, अनुरूप भावनांची तात्काळ निर्मिती होते. ते स्वतः उत्तम गायक होते. पेशा कीर्तनकाराचा आणि हृदय कवीचे. असा ही अजोड संगम असलेला सूरदास हिंदी काव्यात अमरत्व वाचला आहे!

मौसम कौन कुटिल, खल कामी ।

जाहि तन दियो ताहि, बिसरायो ऐसो निमकहरामी ॥१॥

अर्थ— 'सूरदास म्हणतात' मी कुटिल, दुष्ट, कामी आणि नीच निमकहराम आहे की, ज्याने हे शरीर दिले त्या ईश्वराला मी विसरलो.'

सूरदासाच्या काव्यात सतत भक्तिरस पाझरत असतो. पहा—

निसदिन बरसत नैन हमारे ।

काजल थीर न रहत आँखियन मे ।

कर कपोल भय कां-रे ॥ निसदिन ॥ १ ॥

सदा रहत पावत ऋतु हमपर ।

जबैते शाम सिधारे ॥ निसदिन ॥ २ ॥

अर्थ— रात्रंदिवस आमच्या डोळ्यांना पाझर फुटल्यामुळे डोळ्यांतील काजळ कसे टिकून राहणार! त्यामुळे हात आणि कपाळ काळे झाले आहेत. आमच्यावर सतत पावसाचा ऋतु सुरू झाला आहे जेव्हांपासून तो घनश्याम गोकुळ सोडून गेला आहे, तेव्हापासून ही अशी अवस्था झाली आहे.

चरण कमल बंदौ हरि राई ।

जाकी कृपा पंगु गिरी लंधे, अंधे को सब कछु दरसाई ॥

बहिरौ सुनै मूक पुनि बौले, रंक चलै सिर छत्र धराई ।

सूरदास स्वामी करुणामय, बार-बार बन्दौ तिहि पाई

॥ ३ ॥

अर्थ "हे हरिराया ! तुझ्या चरणकमळांना वंदन असो. ज्या चरणांच्या कृपेने पांगळा सुद्धा पर्वत चढून जाईल आणि आंधळ्याला सर्व दिसू लागेल. बहिरा सगळं ऐकू लागेल, मुक्याला वाचा फुटेल आणि त्यांच्या कृपाप्रसादाने रंक सुद्धा छत्रधारी होईल अशा सूरदासाच्या हे करुणामय स्वामी! त्या तुझ्या पुनीत चरणांना वारंवार वंदन असो."

सोई रसना, जो हरिगुन गावै ।

नैननकी छबि यहै, चतुरता जो मुकुन्द मकरन्द हि ध्यावै ॥
निरमल चित सौ सोई साँचौ, कृष्ण बिना जिहि और न भावै ।
श्रवणनकी जु यहै अधिकाई, सुनि हरिकथा सुधारस पावै ॥
कर तेई जे स्यामहि सेवें, चरनि चलि वृन्दावन जावै ।
सूरदास जैसे बलि बाकी, जो हरिजूसौं प्रीति बढावै ॥ ४ ॥

अर्थ— “जो हरीचे गुण गाईल, तीच खरी जिह्वा. हरीच्या नयनांची छवी ज्यावर ठसेल तेच खरे डोळे. तसेच, मुकुंदाच्या मकरन्दाचे सतत ध्यान हीच खरी चतुरता. कृष्णाशिवाय ज्याला कांही सुचत नाही, तेच निर्मळ मन! जे सतत हरिकथा श्रवण करतात, तेच खरे कान. शामचरणांची सेवा हेच हातांचे खरे सार्थक! तेच पाय धन्य, जे वृन्दावनाच्या वाटेला लागले! जे हरीच्या ठिकाणी प्रीती वाढवतात तेच खरे सुरदासाचे आप्त-इष्ट.”

— कृष्ण, यशोदा मातेला विचारतो—

मैया कबहि बढैगी चोटी?

कितो बार मोहिं दूध पियत भई, यह अजहूँ है छोटी ।

तू जो कहसी बल की बेनी, ज्यों है है लांबी मोटी ।

काढत-गुहत न्हावत ओंछत, नागिनि-सी भुइ लोटी ॥

काचौ दूध पियावति पचि-पचि, देति न माखन रोटी ।

‘सूर’ स्याम चिरजीवौ दोऊ भैया, हरि-हलधर की जोटी

॥ ५ ॥

अर्थ— “हे आई! माझी शेंडी कधी वाढेल ग तू एवढी मला दूध पाजतेस तरीही ही अजून लहानच आहे. बलराम दादाची वध कशी लांब लांब झाली आहे! ती विचरताना न्हातांना कशी नागीणी-साखी भुईवर लोळते तू मला नुसतं पचपच दूध देतेस, मखन रोट्या देतच नाहीस सूरदास म्हणतात, मी मात्र ह्या दोन्ही भावांच्या शेंड्यांचे पवित्र स्मरण करूनच धन्य झालो.

कहचौ कान्ह, सुनु जसुमति मैया ।

आवाहिगे दिन चारि पाँचमें, हम हलधर दोऊ भैया ॥

मुरली बेनु बिसान देखिथौं, सिंगी बेर- सबरौ ।

लै जनि जाई चुराइ राधिका, कछुक खिलौना मेरौ ॥६॥

अर्थ— ‘कान्हा म्हणतो, हे यशोदा मैय्या! चार पांच दिवसा पूर्वी मी आणि बलराम दादा जेव्हा सकाळच्या वेळेला गाई चारायला कुंज-वनात गेलो तेव्हा, तेथे गोपिकांचा घोळका आला होता, आणि त्या राधेने माझी कांही खेळणी पळवून नेली, बघ गं!

— कृष्णाच्या मथुरा गमनानंतर सगळ्यांची विरह-व्याकुळ-अवस्था सूरदासांनी मोठी मार्मिकपणे टिपली आहे.—

जा दिनतैं हम बिछुरे तुम सौं, काहु न कहचो कन्हैया ।

भोरहि नाहिं कलऊ कीन्हौ साँझ न पय पियो धैया ॥

कहा कहाँ कछु कहत न आवै, जननी जो दुख पायौ ।

अब हम सौं वसुदेव देवकी, कहत आपुनौं जायो ॥

कहिये कहा नन्दा बाबा सौं, बहुत निष्ठुर मन कीन्हौ ।

सूर हमहि पहुँचाई मधुपुरी, बहुरौ सोध न लिन्हो ॥ ७ ॥

अर्थ— ‘हे कन्हैया, ज्या दिवसांपासून आम्ही तुला अंतरलो त्या दिवसापासून आम्ही काहीच बोलत नाही. सकाळचं तांबडं केव्हा फुटतं, तेही कळत नाही, किंवा संध्याकाळचा तुझ्या दूध पिण्याचा सोहळाही होत नाही. कांही बोलायलाच होत नाही; आणि आईचे दुःख तर तुला काय सांगाव? आपण वसुदेव देवकीला भेटायला जायचं म्हटल्यावर आम्ही काय बोलणार? नन्द बाबाच ठीक आहे की त्यांनी आपलं मन निष्ठुर केलं. सूरदास म्हणतात-आम्हीच कृष्णाला मधुपुरीला पाठवलं तेव्हा शोध तरी कसा घेणार! एकंदरीत मोठीच केविलवाणी परिस्थिती आमची झाली आहे.’

— कृष्णाला गोकुळाची सतत आठवण कशी येते हे उद्धवाकडून गोपीची वार्ता समजल्यावर कृष्ण उद्धवाला सांगतात —

ऊधौ सोहिं ब्रज बिसरत नाहिं ।

हंस सुताकी सुन्दर कगरी, अरू कुंजनकी छाँही ॥

वै सुरभी वै बच्छ, दोहनी खरिक कुहावन जाहीं ।

ग्वाल बाल सब करत कोलाहल, नाचत गहि-गहि बांही ॥

यह मथुरा कंचन की नगरी, मनि मुक्ताहल जाहीं ।

जबहि सुरति आवत वा सुख की, जिय उमगत तन माहीं ॥

अनगिन भाँती धरी हठ केती, जसुदा नन्द निबाहीं ।

सूरदास प्रभु रहे मौन है, यह कहि-कहि पछिताहीं ॥ ८ ॥

अर्थ— “हे उद्धवा! मला गोकुळ विसरताच येत नाही त्या यमुनेचा मनोरम किनारा, त्या कुंज वेलींच्या सुखद छाया, त्या माझ्या प्रिय गाई, त्यांची वासरे आणि त्यांचे दूध काढायला गायी वाड्यात जाणं, सर्व गोपाळांचा तो कोलाहल. आणि हातात हात गळ्यांत गळे घालून ते नाचणं, ह्या मथुरेच्या सुवर्ण नगरीपेक्षा माझ्या मनाला गोकुळच जास्त मोहून टाकतं. त्या सुखाची नुसती आठवण सुद्धा मनाला उद्विग्न करून टाकते. माझे हजार प्रकारचे हट्ट यशोदा माता व नन्द बावा कसे पुरवीत हे आठवून आठवून सूरदास म्हणतात, भगवान कृष्ण सारखे पश्चात्ताप पावून मौन धारण करीत होते.”

जागिये ब्रजराज कुँवर, कँवल कुसुम फूले ।

कुमुद-वृन्द सकुचित, नये भृंग लता भूले ॥

तमचूर खग रोर, सुनहु बोलत बनराई ।

राँभति गौँ खरिकन में, में बछरा हित धाई ॥

विधु मलीन, रवि प्रकास, गावत नर नारी ।

‘सूर’ स्याम! प्रात उठौँ, अंबुज कर-धारी ॥ ९ ॥

अर्थ— “हे ब्रजकुमार जागे व्हा! बागेत फुले उमलली आहेत. लतावेली संकुचित होऊन भुंग्याच्या आवाजाने त्यांना भुरळ पडली आहे. पक्षांचा किलबिलाट सुह होऊन सगळ्या वनराई जाग्या झाल्या आहेत. गोशाळेतील गाई हंबरताहेत व वासरांना पाजण्यास अधीर झाल्या आहेत. चंद्र मलीन व सूर्य प्रकाशमान होत आहे. नरनारी भूपाळ्या गात आहेत. सूरदासांचे शाम प्रभु उठा आणि आपल्या करकमळांनी सगळ्या जगाला स्फूर्ती द्या.”

चोरी करत कांन्ह धरि पाये ।

निसी बासर मोही बहुत सतायो, अब हरि हाथहि आये ॥

माखन-दधि मेरो सब खायो, बहुत अचगरी किन्ही ।

अब तो फंद परे हौ लालन, तुम्हें भले मैं चीन्ही ॥

दोऊ भुज पकरी कह्यो, कित जैहो, माखन लेऊँ मँगाई ।

तेरी सौ मैं नेकु न चाख्यौ, सखा गये सब खाई ॥

मुख तन चितौ बिहँसि हँसि, दीनो रिस तब गई बुझाई ।

लियो डर लाई ग्वालिनी, हरि को 'सूरदास' बलि जाई

॥ १० ॥

अर्थ— “चोरी करतांना कृष्ण पकडले, आता कसे? ह्याच्या वांसरीने आम्हाला फार सतावलं. आता कसा हाती सापडला? माझे दही लोणी सगळं खाऊन टाकलं, आणि वर शिरजोरी पण केली. आता बरा पकडला गेलास, आता मात्र सोडणार नाही. असे दोन्ही हात धरल्या-वर कुठे जातील. टाक माझे लोणी. त्यावर कृष्ण गोपिकांना म्हणतात मी तर चाखलेच नाही. सगळ्या मित्रांनीच खाल्लं, असं केविलवाणं मुख करुण कृष्ण हांसले. तेव्हा मात्र गौळीणींचा राग पार पळाला आणि गौळगी त्यांना घराकडे घेऊन आल्यात म्हणतात अशा सूरदास, हरीवर मी मुग्ध झालो म्हणतात.”

मैया! मैं नहीं दधि खाया ।

ख्याल परे ये सखा, सबै मिली मेरे मुख लपटायो ॥

देखि तुही सींके पर भाजन, उँचे धरि लटकायौ ।
 तुही निरखि नान्हे कर, अपने मैं कैसे करि पायौ ॥
 मुख दधि पोंछि कहत नंद नंदन, दोना पीठा दुरायौ ।
 डारि सांठि मुसकाई तबहिं, गहि सुत को गोद लगायौ ॥
 बाल-विनोद मोद मन मोहयों, भगति-प्रताप दिखायौ ।
 'सूरदास' प्रभु जसुमति के सुख, सिव बिरंगी बैरायो

॥ ११ ॥

अर्थ- "हे आई! मी नाही दही खाल्लं. माझं लक्ष नसतांना माझ्या मित्रांनी माझ्या तोंडाला माखलं! तूच पहा बरं! ते शिकं किती उंच आहे माझा हात तरी पुरेल कां ? आणि माझे लहानसे हात! असे म्हणत कृष्ण हातने तोंड दही पुमताहेत. तेव्हा! रागावतांनाच आई, हंसली आणि तिने त्याला आपल्या पोटाशी घेतले. ह्या बालविनोदावर माझं मन मोहित झाले. त्यांतच भक्तीचा खरा पराक्रम आहे. सूरदास म्हणतात यशोदा मातेचं हे सुख! शिव ब्रम्हाला तरी सुलभ आहे कां?"

कर्मगतीबद्दल कृष्ण उद्धवाला सांगतात-

उधो, कर्मनकी गति न्यारी ॥ उधो ॥
 सब नदियां जल, भरि-भरि रहियां ।
 सागर केहि बिध खारी ॥ उधो ॥
 उज्जल पंख दिये बगुलाको ।
 कोयल केहि गुन कारी ॥
 सुंदर नयन मृगाको दीन्हे ।
 बन-बन फिरत उजारी ॥
 मूरख मूरख राजे कीन्हे ।
 पंडित फिरत भिखारी ॥

सूर श्याम मिलने की आशा ।

छीन छीन बीतत भारी ॥ उधो ॥ १२ ॥

अर्थ- हे उद्धवा! कर्माची गती मोठी न्यारी आहे. सगळ्या गोड पाण्यांनी भरभरून नद्या समुद्राला मिळतात. तरी तो समुद्र खाराच. पहा वरे वगळ्याला कसे पांढरे शुभ्र पंख देवाने दिलेत, आणि कोकिळेला कसे काळे केलेय. हरणाला इतके सुंदर डोळे दिलेत! पण विचारे वणवण भटकते रानावनांत. मूर्ख लोक राजे महाराजे होतात तर विज्ञान पंडित भिकाऱ्यासारखे दारोदार भटकतात! सूरदासाला शाम भेटण्याच्या आशेत पहा, एकएक पळ कसा युगा-सारखे भासतो आहे.

अशी आहे ही सूरदासांची गोड व्रजभाषा. त्यांच्या संगीताच्या जोडीनं पदाचं लालित्य फारच वाढलं. एका एका शब्दातून माधुर्य टपकत आहे. कृष्ण त्यांच्या रोमारोमांत भिनले होते. ऐहिकता, स्वार्थ, देहबुद्धिचा लोप झाल्यामुळे परतत्वाचा स्पर्श त्यांच्या काव्याला झालेला आपल्याला जाणवतो. त्यांनी वर्णिलेल्या कृष्णलीला हा त्यांचा अमर काव्याचा आत्मा आहे. आणि जो पर्यंत भारतीय भाषा जीवंत आहेत तोपर्यंत सूरदासांची मधुरावाणी आम्हांस सतत रिझवित राहिल.

□ □ □

५. वृन्द

हिन्दी संतकवी

(संवत् १७००-१७८०)

वृन्द कवीची सतसई हाही हिन्दी काव्याचा एक अलंकार आहे. औरंगजेबाने हयांना आपल्या नातवाला शिकवायला नेमले आणि त्यांना जहागोर पण दिली. त्यांनी आपली वृन्द सतसई कृष्णगढ येथेच लिहिली. ते एक अनुभवी कवी होते. वीर शृंगार आणि नीती ह्या तिन्ही विषयांत ते पारंगत होते. सोपी भाषा व्यवहारिक उदाहरणे ह्यांमुळे ते फारच लोकप्रिय झाले.-

सतसईतील दोहे.-

सीस मुकुट, कटि काछनी, कर मुरली उर माल ।

यहि बालक, मी मन सदा, बसो बिहारीलाल ॥ १ ॥

भाषा सरळ असल्यामुळे अर्थ देण्याची गरज नाही

या अनुरागी चित्त की, गति समुझै नहि कोय ।

ज्यो-ज्यो बूडै स्याम रँग, त्यों त्यों उज्जवल्नु होय ॥ २ ॥

कनककनक ते सौ गुनी, मादकता अधिकाय ।

उहि खाये बोरार्ई, जग इहि पाये बैरार्ई ॥ ३ ॥

सोने आणि धतुरा हे दोन्ही शतवार आपली मादकता वाढवतात. एकाला पावल्याने मद येतो; तर, दुसऱ्याला खाल्ल्याने मद चढतो.

ससुति के भंडार की, बडो अपूरब बात ।

जज्यौ खरचौ त्यौं त्यौं, बढै बिन खरचै घटि जात ॥ ४ ॥

सरस्वतीच्या भांडाराची एक मोठी अपूर्ण खुबी आहे. म्हणजेच विद्येची किंवा ज्ञानाची, ती अशी की त्या भांडारातील वस्तूचा लाभ

व विद्येचा जितका जास्त खर्च होईल तितक्या त्या वाढत जातात, पण त्या वस्तू खर्च न केल्यास घटत (कमी कमी होत) जातात.

जो पावे अति उच्च पद ता को पतन निदान ।

ज्यों तपि-तपि मध्यान्ह लौ अस्त होत है भान ॥ ५ ॥

अर्थ— ज्याला उच्च पद मिळते, त्याचे पतन होणारच. जसे की माध्यान्ह काळी डोक्यावर तळपणारा सूर्य (थोड्या वेळाने) अस्ताला जातो.

अति परिचय ते होत है अरुचि अनादर भाय ।

मलयागिरि की मीलनी, चंदन देत जराय ॥ ६ ॥

अर्थ— जास्त परिचयाने प्रेम कमी होते आणि अनादर होतो. जसे मलय पर्वतावरच्या भिल्लिणी चंदनाला इंधन म्हणून वापरतात.

कुल सपूत जान्यौ परै लखै सुभ लच्छन गात ।

होनहार बिरवान के होत चीकने पात ॥ ७ ॥

अर्थ - “कुलभूषण मुलगा आपल्या शुभ लक्षणाने चटकन लक्षात येतो. मुलाचे पाय पाळण्यातच दिसतात.

विद्याधन उद्यम बिना, कहो जु पावै कौन ।

बिना डुलाये ना मिलै, ज्यो पंखा की पौन ॥ ८ ॥

अर्थ—पुरुषार्थांशिवाय विद्या किंवा धन कोणालाही मिळू शकत नाही. जसे, पंख्याला हलविल्याशिवाय हवा मिळत नाही.

भले बुरे सब एक से, जाँ लौ बोलत नाही ।

जान परतु है काक पिक, ऋतु वसन्त के माहि ॥ ९ ॥

अर्थ—चांगला कोण आणि वाईट कोण हे तोपर्यंत ओळखता येत नाही, जोपर्यंत ते बोलत नाहीत. वसंत महिन्यांत योग्य वेळ येताच

कावळा कोण आणि कोकीळ कोण हे ओळखू येते. (या दोह्यांत कवीने मधुर वाणीची महती गायिली आहे.)

दोषभरी न उचारिये, जदपि जथारथ बात ।

कहे अन्ध को आन्धरो, मान बुरो सतरात ॥ १० ॥

अर्थ.- 'दोष देणारे बोल खरे असले तरी, उच्चारू नयेत. जसे, आंध-
ळचाला आंधळा म्हटले तर वाईट वाटते व रागही येतो.

□ □ □

६. संत मीराबाई

हिन्दी संतकवी

(संवत् १४६८-१५४६)

संत मीराबाईचा परिचय करून देण्याची गरजच नाही, एवढे तिचे नांव भारतीय संस्कृतीशी निगडित झाले आहे. जोधपूरच्या राठोड रत्नसिंहाची ही मुलगी. उदयपूरचे प्रसिद्ध महाराणा सांगाचे पुत्र कुंवर भोजराज यांची ती पत्नी. लहानपणापासूनच कृष्णभक्तीचे वेड. भक्तीरसाच्या भजनांमुळे ह्या थोर स्त्रीला हिंदी साहित्यात अमरत्व प्राप्त झाले. मीराबाई वयाच्या पंचेविसाव्या वर्षीच विधवा झाल्यात (इ. स. १५२३). तसेच इ. स. १५२७ मध्ये बाबर आणि राणासंगा यांच्या युद्धात त्यांचे वडीलही मारले गेले. लगेच राणा सांगाचाही अंत झाला. ह्या एकामागून एक आलेल्या संकटांमुळे मीराबाई हरीचरणी लीन झाल्या. थोर राजपूत कुळातील स्त्रीने पडदा सोडून साध्या माणसासारखे देवळात भजन करणे, भावविभोर होऊन नाचणे ह्या गोष्टी त्यांच्या पतीला व त्यानंतर त्यांच्या दीराला विलकूल खपल्या नाहीत. तिच्या उपासनेत विध्वत आणण्याचे त्यांनी अनेक प्रकार केलेत. विषप्रयोग देखील केला; पण मीराबाईची अढळ कृष्णभक्ति त्या सगळ्या गोष्टी पचवून अविचल राहिली. मीराबाई व संत तुलसीदास ह्यांच्यामध्ये पत्रव्यवहार झाल्याचे ऐतिहासिक दाखले आहेत. तसेच अकबर व तानसेन ह्यांनी गुप्तपणे मीराबाईचे भजन ऐकल्याच्याही दंतकथा आहेत. मीराबाई संत रविदासाची शिष्या होती, असाही एक प्रवाद आहे. वृन्दावनाला गेल्यावर तेथील प्रसिद्ध वैष्णव जीव गोस्वामी ह्यांची भेट घेण्याची मीराबाईंनी इच्छा व्यक्त केली. पण गोस्वामींनी आपण स्त्रीयांना भेटत नाही असा निरोप दिला. मीराबाईंनी त्यांना उत्तर पाठविले "आमची समजूत होती वृन्दावनात कृष्णच एकमात्र पुरुष आहे. आता कळले की, तेथे कुणी दुसराही पुरुष आहे." हे ऐकताच

गोस्वामीजी मीराबाईच्या दर्शनाला धावले व त्यांची माफी मागून आपले गौणत्व त्यांनी पत्करले. तिच्या पदांतील कोमलता आणि तल्लीनता दर्दभरी आहे. मीराबाईची भजने कितीतरी कवी, गायक, संगीतज्ञ ह्यांनी पिढ्यान्पिढ्या गायली आहेत. पण तरीही त्यांची गोडी कमी होत नाही.

मीराबाईच्या नांवावर पुढील ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत (१) राम गोविन्द (२) राग सोरठ (३) नरसाजीका मायरा (४) गीत गोविन्द की टीका—

मेरे तो गिरिधर गोपाल, दुसरो न कोई ।
जाके सिर मोर मुकुट, मेरो पति सोई ॥
तात मात भ्रात बन्धु, अपनो नहीं कोई ।
छाँड दइ कुल की आन, का करि है कोई ॥
सन्तन ढिग बैठी, बैठी लोकलाज खोई ॥
चुनरिके लिए टूक-टूक, ओढ लीन्ह लोई ।
मोती मूंगे उतार, बन माला पोई ॥
असुवन जल सींच,-सींच प्रेम बेल बोई ।
अब तो बेल फैल गयी, आनन्द फल होई ॥
दूध की मथनिया, बडे प्रेमसे बिलोई ।
माखन जब काढि लियो, छाछ पिये कोई ॥
आई मै भक्ति काज' जगत देख रोई ।
दासी मीरा लाल गिरधर, तारे अब मोही ॥ १ ॥

अर्थ: "गिरीधर गोपाळाशिवाय माझं दुसरं कोणी नाही. ज्याच्या शिरावर मोरमुकुट आहे तोच माझा पति आहे. माता, पिता, भाऊ हे माझे कुणी नव्हेत. कुलमर्यादा मी साडल्यावर मला त्यांचे काय! सन्ताच्या निवाऱ्याला बसल्यावर मला कसली लोकलाज! दागिने उतरून मी काष्ठमण्याची माळा घातली. अश्रूंचे सिंचन करून करून प्रेमाची वेल लावली. आता ती चांगलीच

पसरली आहे आणि आनंद हेच तिचे फळ ठरणार आहे. मंथन करून लोणी मिळाल्यावर ताक कोणी पिईल काय? भक्ती-प्रेमाने मी गातेय तर, जग रडते. हे गिरधारी दासी मीरेला आता तूच तार''

बसो मोरे नैननमें नँदलाल ॥ टेक

मोहनी मूरति साँवरी सूरति, नैना बने बिसाल ।

अधर सुधारस मुरली राजति, उर बैजंती माल ॥

छुद्र घंटिका कटि तटि सोभित, नूपुर शद्ध रसाल ॥

मीरा प्रभु सन्तन सुखदाई, भगत-बछल गोपाल ॥२॥

अर्थ: माझ्या डोळ्यात तो नंदलाल बसला आहे. मोहक सावळी मूर्ती विशाल असूनही माझ्या डोळ्यात समावली. त्याच्या ओठावर सुधारस पाझरवणारी मुरली असून गळ्यांत सुंदर वैजयंतीमाळ आहे. छोटीसी घंटिका कमरेला शोभते. आणि पायातली नूपुरे मंजूळ आवाज करतात." मीरा म्हणते, संतांना सुख देणारा भक्तवत्सल गोपालच माझ्या डोळ्यात बसला आहे.

पग घुंगरू बाँध मीरा नाची रे ॥ टेक ॥

मैं तो मेरे नारायण की, आपहि हो गयी दासी रे ।

लोग कहै मीरा भई बावरी, बाप कहै कुलनासी रे ॥

विषका प्याला राणाजी भेज्या, पीवत मीरा हासी रे ।

मीरा के प्रभु गिरधर नागर, सहज मिलै अविनासी रे ॥३॥

अर्थ: पायात घुंगरू बांधून मीरा दासी नाचते आहे. लोक म्हणतात ती वेडी झाली. बाप म्हणतो तिने कुळाचा नाश केला. राणाजीने मीराकडे विषाचा प्याला पाठवला, त्यातील विष मीरेने हसत हसत पिऊन टाकले. मीरा म्हणते मीराचा प्रभू अविनाशी असल्यावर असल्या गोष्टींची काय भिती?

मन रे परसि हरि के चरण ॥ टेक ॥

सुभग सीतल कँवल-कोमल त्रिविध ज्वाला हरण ।

जिण चरण प्रल्हाद परसे, इंद्र पदवि धरण ।
 जिण चरण ध्रुव अटल कीन्है, राखी अपनी सरण ॥
 जिण चरण ब्रम्हांड भेटचो, नख सिख सिरी धरण ।
 जिण चरण प्रभु परसि लिणी, तरी गौतम धरण ।
 जिण चरण धान्यौ गोवरधन, गरब मधवा हरण ॥
 दासी मीरा लाल गिरधर, अगम तारण चरण ॥ ४ ॥

अर्थ: हे मना! हरीचे चरण पहा बरे. ते भाग्यदाते शांत कमळासारखे कोमळ असून त्रिविध ताप हरणारे आहेत. ज्या चरणामुळे प्रल्हाद तरला, इंद्राला इंद्रपद मिळाले, ध्रुव बाळाला शरणागती व अढळपद मिळाले, ज्याच्या कृपेने ब्रम्हांड भेटेल त्याला शिरावर धारण कर, ज्या चरणाने गौतमाची अहिल्या तरली व ज्यांनी गोवर्धन धारण करून इंद्राचा गर्व हरण केला. मीरा-दासी त्या अगम्यतारक चरणाला शरण आहे.

हे री मैं तो प्रेम दिवानी, मेरा दरद न जाणै कोय ॥टेक॥
 सूली उपर सेज हमारी, किस विध सोना होय ॥
 गगन मंडल पै सेज पिया की, किस विध मिलना होय ।
 घायल की गत घायल जाने, जो कोई घायल होय ॥
 दरद की मारी बन-बन डोलूँ, बैद मिला नहिं कोय ।
 मीरा के प्रभु पीरमिटेगी, जब बैद साँवलिया होय ॥ ५ ॥

अर्थ: मी तर प्रेम-वेडी आहे. माझे दुःख कोण जाणेल. आमची शय्या सुळावरची. तेव्हा झोप कुठली. आणि, प्रियकराची शय्या गगन मंडळांत, तर भेट कशी होणार. घायल माणसाची व्यथा घायलच जाणू शकतो. दुःखाने मी कळबळत जंगला-जंगलात फिरत आहे, पण वैद्य भेटतच नाही. दुःख तेव्हाच मिटेल जेव्हा माझा शामसुंदर मला वैद्य भेटेल.

□ □ □

७. कवि बिहारी

हिन्दी संतकवी

(संवत् १६०३-१६६३)

बिहारींचा जन्म भ्वाल्हेर जवळील वसुवा गोविंदपूर ह्या गांवी १६०३ मध्ये झाला. त्यांच्या वडिलांचे नांव केशव. त्यांचे लग्न मथुरेला झाले व ते बरीच वर्षे घरजावई म्हणून तेथे राहिले. बिहारीलाल जयपुरच्या जयसिंह महाराजांचे दरबारी कवी होते. ते ज्यावेळी जयपुरला गेले, तेव्हा जयसिंह महाराजांचे नुकतेच लग्न झाले असल्यामुळे त्यांनी आपल्या राज्यकारभाराकडे अत्यंत दुर्लक्ष केले होते. त्यामुळे त्यांची थोरली राणी आणि इतर दरबारी फार क्षुब्ध होते. तेव्हा बिहारींनी एका माळिणीजवळ एक दोहा फुलांच्या करंडीत पाठविला. तो असा-

नहिं परागु नहिं मधुर मधु, नहिं विकास इहिं काल ।

अली-कली ही सो बंध्यौ, आगे कौन हवाल ॥ १ ॥

अर्थ: "पराग किंवा मधुबिंदुची मधुरताही संपली, विकास थांबला आहे. सगळ्यांचा कर्ताच जर असा बांधल्या गेला तर इतरांचा वाली कोण आहे?"

हा दोहा वाचून महाराजांनी कवीला भेटण्याची इच्छा व्यक्त केली, व बिहारींना लगेच राजकवी म्हणून नियुक्त केले. बिहारींनी तेथे असतांना सातशे दोहे लिहिले. त्याबद्दल महाराज त्यांना प्रत्येकी सोन्याची मोहर देत, आणि याच उपक्रमातून बिहारी सतसईचा जन्म झाला. बिहारींची ही एकमात्र रचना होय, पण तिने त्याचे हिंदी काव्यक्षेत्रातील स्थान अमर केले. 'बिहारी सतसई' हा अत्यंत श्रृंगार पूर्ण ग्रंथ आहे. भाव, भाषा, अलंकार ह्या दृष्टींनी तो बेजोड आहे. जीवनातील विविधता, खोली आणि सूक्ष्मता ह्यांचे जे अविष्कार बिहारींनी चित्रित केले, त्याला काव्य क्षेत्रातील चमत्कारच मानतात

बिहारी अनुरागाचे कवी होते. त्यामुळे त्यांच्या काव्यात भक्त-हृदयाची पावनता, कोमलता, दीनता, कारुण्य ह्या गोष्टी अभानेच दिसतात.

मेरी भवबाधा हरो, राधा नागरि सोइ ।

जा तन की झाँई परै, स्यामुहरित-दुति होइ ॥ २ ॥

“हा दोहा मोठा विलक्षण आहे. ह्यातून तीन प्रकारचे अर्थ निघतात—

जिच्या गौरवणाची छाया पडल्यामुळे शाम वर्णाचे कृष्ण हिरवे दिसू लागतात, अशा श्रृंगाररसाच्या अधिष्ठात्या देवतेला (राधेला) कवी आपली भवबाधा हरावी म्हणून प्रार्थना करतो. (२) कवी राधारानीला प्रार्थना करतो. जिच्या सौंदर्यसम्पन्न शरीराची झलक दिसल्यावर श्रृीकृष्ण प्रसन्नवदन होतात, अशा राधेला भवबाधा हरावी म्हणून प्रार्थना करतो (३) कवि त्या राधारानीची प्रार्थना करतो जिच्या स्वरूपाचे ध्यान केल्याने संपूर्ण कल्मष आणि पातक आपला वाईटपणा सोडून देतात. अशा प्रकारे कवीने मोठे चमत्कारीक श्लेष केले आहेत; व ह्या छोट्याशा दोह्यात अनेक अर्थ भरून भाषासौष्ठव दाखविले आहे.

लग्यौ सुसन व्हैहैं सफलु, आतप-रोसु निवारि ।

बारी बारी आपनी सीचि, सुहृदयता-वारि ॥ ३ ॥

ह्या मध्ये सखी वाटिकेमध्ये विहरणाऱ्या रुष्ट नायिकेला तिच्या इष्ट सख्याची गुप्त गोष्ट अशा खुबीने सांगते की, इतर सख्यांना वाटावे की माळयाशी बोलते; पण नायिकेला मात्र खुबी कळेल. सखी नायकाकडून समाचार घेऊन आलेली आहे. व ती नायक न आल्यामुळे रुष्ट झालेल्या नायिकेला म्हणते, की तुझे सुमन जे लागले आहे ते अवश्य सफल होईल. तू आपल्या वाडीला (पुष्पवाटिकेस) सहृदयतेने सिंचन करून आतली आग विझव. ह्याचे दोन अर्थ होतात. एक असा की त्या भोळ्या नायिकेला सांगितले जाते की, तुझे मन ज्याच्यावर लागले आहे, तो तुला अवश्य प्राप्त होईल. पण तू आपल्या पारीवर नायकाला सहृदयतेने प्रसन्न कर.

तसेच दुसरा अर्थ असा निघतो की, हे माळ्या, तुझ्या वाटिकेत जे फूल लागले आहे, ते अवश्य फलीत होईल. परंतु तुला आपली वाटिका अनुकूल जलाने सिंचित करून उष्णतेच्या प्रभावापासून त्याला वाचवावे लागेल.

कहत, नटत, रीझत, खिझत मिलत खिलत, लजियात ।

भरे भौन मौं करत है नैनन ही सब बात ॥ ५ ॥

अर्थ— ह्यामध्ये नायक आणि नायिका गुरुजनांमध्ये बसून आपल्या नेत्रपल्लवीने संपूर्ण हावभावाचा व्यवहार करीत आहेत. कवि म्हणतो 'या दोघांची हुषारी पहा, की गुरुजनांच्या समक्ष भवनात हे नुसत्या डोळ्यांनी सगळ्या अभिष्ट चर्चा चयन करीत आहेत, कधी काही बोलल्यासारखे, कधी नटून, कधी खिजून, कधी उन्मीलित होऊन, तर कधी लाजून सगळ्या नेत्रचेष्टांनी ह्यांच्या गुजगोष्टी चालल्या आहेत'

बिहारीच्या संबंदात कोणा एका कवीने खरेच म्हटले आहे की—
सतसैया के दोहरे ज्याँ नावक के तीर ।

देखन^३ में छोटे लगै, घाव करै गम्भीर ॥ ४ ॥

बिहारींची शब्दयोजना आणि काव्यचातुर्य हा हिंदी कवितेचा आणि काव्य रसिकांचा मानदंड होऊन बसला आहे.

□ □ □

८. गुरु नानक देव

हिंदी संतकवी

(संवत् १५२६-१५९९)

नानकदेवांचा जन्म लाहोरच्या दक्षिणेस ३० मैलावरील तलवंडी गांवात झाला. ह्या जागेला आता 'नानकाना साहेब' ह्या नांवाने ओळखतात. सिख लोकांचे हे प्रमुख तीर्थस्थान आहे. त्यांचे वडील कालूचंद तलवंडीचे पटवारी होते, ते शेतीवाडी करीत. नानक लहानपणापासूनच प्रतिभासंपन्न व शांत स्वभावाचे होते. त्यांच्या वडीलांनी त्यांना पंजाबी, हिंदी, संस्कृत आणि फारशी ह्या भाषांचे शिक्षण दिले. नानक नेहमी एकांत-सेवन, सत्संग आणि ईश्वर-चिंतनातच आपला काळ व्यतीत करीत. त्यांच्या पत्नीचे नांव सुलखनी होते. तिच्यापासून त्यांना श्रीचंद आणि लक्ष्मीचंद अशी दोन मुले होती. त्यापैकी श्रीचंद याने सन्यास धारण करून 'उदासी संप्रदाय' ग्रहण केला. नानकांनी कांही दिवस नोकरी केली, पण त्यांच्या उदासीन वृत्तीमुळे नोकरी फार दिवस टिकली नाही. शेतीवाडीही ते आपले मन लावून करू शकले नाहीत. व्यापारावद्दल ते वडिलांना म्हणाले, खोट्या व्यापारात तन मन सुद्धा खोटे होते., आणि ते रामनामाचे व्यापारी झाले.

काही कालानंतर त्यांनी घर सोडले व देश-विदेश भ्रमण करीत राहिले. अनेक तीर्थस्थानांना भेटो दिल्यात. हरिद्वारला एकदा, लोकांना पितरांना तर्पण करतांना पाहून नानक देवही पश्चिमेकडे हाताने पाणी फेकू लागले. लोकांनी सांगितले की, तर्पण पूर्वेकडे केले जाते, तर ते म्हणाले, 'मी पछाहचा राहणारा आहे. घरी हिरवे शेत सोडून आलो, त्याला पाणी द्यायला कुणी नाही. म्हणून मी येथून शेताला पाणी देतो आहे. तुम्ही जर लाखो कोस दूर राहणाऱ्या पितरांना तर्पण येथून पोहोचवू शकता, तर मी माझ्या शेताला पाणी कां वरे देऊ शकणार नाही?

हरिद्वारहून ते काशीला गेले. तेथून गया कामरूप जगन्नाथपूरी आदी पूर्व देशांची भ्रमंती केली. ते मुसलमानी फकिरांची कळंदर टोपी डोक्यावर घालायचे व कपाळावर हिंदूचे टिळागंध लावायचे. गळ्यांत माळाही घालायचे. दोहोंना सामान्य अशा वस्तूंचा ते वापर करीत.

पंजाबात परतल्यानंतर ते शेख फरिद यांना भेटायला अजोधनला उर्फ पाकपट्टनला गेले. दोघांची खूप अध्यात्मचर्चा झाली. अखंड ब्रम्ह-रसाचा पूर वाहीला.

नानक देवानी जन्मभर सत्य आणि ईश्वर ह्यांच्या उपासनेचा प्रचार केला. त्यांचे शिष्य हिंदू आणि मुसलमान ह्या दोन्ही धर्मांतून आले. त्यांची मधूर वाणी घराघरात पोहोचली. त्यांच्या विदेहीवृत्तीने त्यांनी सगळा उत्तर हिंदुस्थान पादाक्रांत केला. हिंदू मुसलमानांचे झगडे मिटवले. खऱ्या जीवनाचा मार्ग त्यांनी सांगितला. 'गुरु ग्रन्थ साहिब' मध्ये त्यांच्या अनेक, काव्यरचनांचे संकलन केले आहे, उत्तर आयुष्यात त्यांनी आपला परम शिष्य 'लहिणा' ज्याला नंतर गुरु अंगद ही उपाधी मिळाली, त्याला आपल्या जागी नियुक्त करून ते ब्रम्हलीन झाले. आपल्या सिक्ख मंडळींना त्यांनी सुरुवातीला सोहिला राग गायला सांगितला व जपुजी ह्या काव्यरचनेचा शेवटचा श्लोक म्हणून ते चिरनिद्रेला लागले.

'गुरु ग्रन्थसाहिब' किंवा 'आदिग्रंथ' ह्या शिख धर्माच्या प्रमुख ग्रंथामध्ये ६ गुरुंची वाणी संग्रहीत केली आहे. पाचवे गुरु अर्जुनदेव ह्यांनी आदिगुरु नानकदेवापासून सगळ्यांचे संकलन केले व गुरुमुखी ह्या लिपीमध्ये त्याचे लिखाण करून घेतले. सर्व गुरुंनी रचना 'नानक' ह्या नावानेच केल्यामुळे वेगवेगळ्या गुरुंच्या रचना ओळखण्यासाठी अर्जुनदेवांनी त्यांची वर्गवारी महला १, महला २ अशी केली. महला १ ची वाणी नानकदेवांची, महला २ ची गुरु अंगदची, महला ३ गुरु अमरहासची, महला ४ गुरु रामदासची, महला ५ ची गुरु अर्जुनदेवची, महला ९ ची वाणी गुरु तेगबहादूरची. मधल्या ६, ७, ८ व्या गुरुंनी काव्यरचना केली नाही. त्यांचा क्रम रागदारी नूसार लावला असून एकूण ३१ रागांमध्ये त्यांचे संकलन केले आहे.

त्यापैकी नानकरचित 'जपुजी' सो दरू 'सुणिवड्डा' आणि सोहिला ह्या रचनांना रागदारीमध्ये बद्ध करण्यात आले नाही. ह्या सहा गुरूंच्या व्यतिरिक्त गुरुग्रंथसहिबात कबीर, नामदेव, रविदास, त्रिलोचन, शेख फरिद इ. कांही भक्तांच्या काव्यांना सुद्धा स्थान देण्यात आलेले आहे.

नानक देवांची सगळ्यात प्रसिद्ध रचना 'जपुजी' ही त्यांची उत्कृष्ट रचना समजली जाते. आणि घराघरांतून भक्तिभावाने गाइली जाते. 'जपुजी' मध्ये अनेक विद्वानांच्या मते सर्वात उच्च कोटीचे ज्ञान विशद केले आहे. माणसाच्या जीवनातील वास्तव मनोरथ आणि त्यांना प्राप्त करण्याची साधने सांगितली आहेत. ही रचना सुत्रात्मक आहे. अगदी साध्या व मोजक्या शब्दांत इतके विस्तृत विचार अशा कौशल्याने सांगितले आहेत की, जसा घागरीत सागर सामावला आहे. पंजाबी भाषेकडून कूणीही इतके कठीण काम करून घेऊ शकले नाही. गुरू नानकांची नम्रता इतकी उदात्त आहे की, त्याला तोड नाही. ह्या शब्दसागरातून किती मोती वेचावेत आणि किती सोडावेत, ह्याबद्दल संभ्रम निर्माण होतो. इतक्या त्या एका-हून एक सरस आहेत. त्यांचे मोजके बोल खाली घेतले आहेत.—

सोचै सोचि न होवई, जे सोचि लखवार ॥

चुप्पै चुप्प न होवई, जे लाइ रहा लिवतार ॥

भुखिआ भुख न उत्तरी, जे वना पुरिआ भार ॥

सहसा सिआणवा लख होहि, त इक न चले नालि ॥१॥

अर्थ:- विचार चिंतन केल्यानेही सत्याचा साक्षात्कार होत नाही. लाखो वेळा विचार करूनही मी चिंतन करतच राहतो. मौन धारण करूनही मनातील शंकाकूशंका येतच राहतात. कीतीही एकाग्र चित्त केले तरी, उपाशी राहूनही, त्यांच्या मिलनाची उत्कंठा कमी होतच नाही. मी जगावर राज्य केले तरी, लाख वेळा शहाणपण आले तरी, त्या सत्याप्रत कूणीही जाऊ शकत नाही.

जे जुग चारे आरजा, होर दसूणी होई ॥
 नवा खंडा विचि जाणिए, नालि चले सभु कोइ ॥
 जे तिसु नदरि न आवई, त बात न पुच्छै केई ॥
 चंगा नाड रखाइ कै, जसु किरति जगि लेइ ॥
 कीटा अंदरि कीटु करि, दोसी दोसु धरे ॥
 नानक निरगुणि गुणुकरे, गुणवत्तिआ गुणु दे ॥
 तेहा कोई न सुझई, जितिसु गुणु कोई करे ॥ २ ॥

अर्थ:- 'माणूस जर चार युगे जगला, किंवा दहापट त्याचे आयुष्य वाढले, किंवा नऊ खंडात तो किती पावला, तर सर्व लोक त्याचेमागे जातात. सगळ्या जगातले लोक त्याला भला म्हणोत किंवा त्याची यशकिती गावोत, पण परमेश्वराने जर त्याच्यावर कृपा केली नाही, तर त्याला कोणीही विचारणार नाही. त्याची किंमत शून्य आहे.

धनु सु कागदु कलम, धनु धनु भांडा धनु मसु ।
 धनु लेखारी नानका जिनि, नामु लिखाइआ सचु ॥ ३ ॥

अर्थ:- "धन्य तो कागद धन्य ती लेखणी, धन्य ती दौत, धन्य ती शाई. धन्य तो लिहीणारा नानक! ज्याने सत्य नाम लिहीले आहे. त्यांचे शिष्य लहिणा उर्फ गुरु अंगद यांची वाणीही अत्यंत गोड आणि मोहक आहे.

जितु सेविए सुख पाईए, सो साहिबु सदा समालीए ॥
 जितु कीता पाईए आपणा, सा घाल बुरि किउ घालीए ॥
 मंदा मुलि न कीचई दे, लंभी नदरी निहालीए ॥
 जिऊ साहिब नालि न हारीए, तेवे हा पासा ढालीए ॥
 किछु लाहे उप्परी घालीए ॥ ४ ॥

जोधा नामक नानकाच्या शिष्यांच्या तोडून अंगदानी हे बोल ऐकून, ते फारच आकृष्ट झाले. व नानकांना अनन्यभावे शरण गेले.

ह्यांचा अर्थ: नेहमी आठवण कर त्या जगन्नीयत्याची, त्याच्या सेवेतच खरे सूख आहे. अशी वाईट कामे तू केलीसच कशाला, ज्यामुळे तुला ही दुखे भोगावी लागतात. वाईट कामे सोड व सत्कृत्य कर. असा फासा फेक की, तुला त्या मालकासमोर बाजी हारावी लागणार नाही; आणि तुला अक्षय लाभ होईल.

गुरू अंगद—

जिन वडिआई तेरे नाम की, यह रते मन माहि ॥

नानक अमृत एक है, दूजा अमृत नाहि ॥

नानक अमृत मनै माहि, पाइए गुर परसादि ॥

तिनी पीतारंग सिउ, जिन कउ लिखिआ आदि ॥ ५ ॥

अर्थ:- “हे गुरुदेव, तुमच्या नावाच्या थोरपणातच माझे मन रमले आहे. नानकच एकमेव अमृत होत, दुसरे अमृतच नाही. नानक ह्या अमृतांचे मनांवर सिंचन झाले, तोच गुरुप्रसाद होय. त्याच्या रंगाचे अमृत हेच आम्हाला आदीकाव्य आहे.”

□ □ □

९. कवि भूषण

हिंदी संतकवी

(संवत् जन्म १६१३)

ह्यांचा जन्म कानपूर जिल्ह्यात तिकवापुर येथे यमूनेच्या तीरी इ. स. १६१३ मध्ये झाला. ह्यांचे वडील रत्नाकर त्रिपाठी. हे कश्यप गोत्रीय कान्य कुब्ज होते. कवि भूषण सूरवातीपासून कांही अर्थाजिन करण्याच्या खटपटीत नसायचे. एकदा जेवतांना त्यांच्या भावजयीने त्यांनी मीठ मागितल्यावरून मार्मीक टोमणा दिला. तो घाव वर्मी लागताच, ते तडक ताटावरून उठले आणि त्यांनी काव्यशास्त्राच्या अभ्यासाला सूरवात केली. तदनंतर ते चित्रकूटचे सोलंकी राजा रुद्र ह्यांचे आश्रयास गेले. त्यांनी भूषणांच्या काव्य प्रतिभेवर खुष होऊन त्यांना 'कविभूषण' ही पदवी वहाल केली. रुद्रराजानंतर ते छत्रपती शिवाजी महाराजांना भेटण्याच्या उत्कंठेने रायगडास गेले. असे सांगतात की, शिवाजी महाराजांनी वेष पालटून त्यांची परीक्षा दरबार प्रवेशाच्या आधीच घेतली व नंतर त्यांची ५२ वेळा छंद रचना ऐकून त्यांना ५२ गावें ५२ हत्ती आणि ५२ लाख रुपयांचे इनाम दिले. कविभूषणांनी त्यातल्या एका हत्तीवर मिठाची गोदी लादून आपल्या भावजयीला नजराणा पाठविला होता. अशी कथा ऐकावयास मिळते. शिवाजी महाराजांनी 'राजकवि' म्हणून त्यांची नियुक्ती केली होती. शिवाजी महाराजांचे निर्वाणानंतर मात्र ते रायगड सोडून, पन्नाचे महाराज छत्रसाल ह्यांचेकडे गेलेत. त्या बुंदेल वीरराजाने ह्यांचे यथोचित स्वागत केले, व त्यांच्या जातेवेळी त्यांच्या पालखीला आपला खांदा दिला. तेव्हां कवि भूषण पालखीतून उडी मारून पायउतार झाले व छत्रसालच्या स्तुतीपर एक काव्य त्यांनी रचले. त्याच्या शेवटी ते म्हणाले 'शिवा कै सराहौ कै सवा हौ छत्रसाल को' शिवाजीची स्तुति करावी की छत्रसालची, कळेनासे झाले आहे,"

कविभूषण कुठल्याही राजाकडे प्रशस्तीसाठी किंवा इनामासाठी गेले नाहीत. त्यांची प्रतिभा पाहून राजे महाराजे त्यांच्यावर खैरात करायचे. असे सांगतात की कुमांऊचे नरेश ह्यांनी एक लाख रुपयांचा नजराणा पाठविला होता. तो त्यांनी साभार परत केला होता. काव्याच्या माध्यमातून त्यांना सहजच यश, सन्मान आणि संपत्ति बरीच मिळाल्यामुळे त्यांच्या ऐहिक इच्छांची परिपूर्तता झाली होती. कवि भूषणांचे तीन ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. (१) शिवराज भूषण (२) शिवा-बावनी (३) छत्रसालदशक. त्याशिवाय भूषण उल्लास, दूषण उल्लास आणि भूषण हजारा ह्यांचा उल्लेख ऐकायला मिळतो, पण हे ग्रंथ उपलब्ध झालेले नाहीत- त्यांचा मृत्यु इ. स. १७१५ मध्ये झाला. त्यांचे प्रमुख काव्य श्री. शिवाजी महाराजांवर रचित असल्यामुळे अनेक ऐतिहासिक घटनांचा त्यांतून इतिहासकारांना पुरावा मिळतो. त्यांचे काव्यांत उपमा आणि अलंकारांची खैरात असुनही त्यांचा वापर मोठा चातुर्याने आणि छंदयुक्त केला आहे. एका युगप्रवर्तक शूरवीराचे चरित्र गायन करण्यात त्यांनी अनेक रसांची उधळण केली आहे. त्यांनी शिवाजीची तुलना राम, कृष्ण, परशुराम, शिव, इंद्र, पवन, सिंह इत्यादीशी अनेकदा केली आहे.

महाराज शिवराज, चढत तुरंगपर ।

ग्रीवा जाति नै करि, गनीम अतिबल पर ॥

‘भूषण’ चलत सरजाकी, सैन भूमिपर ।

छाती दरकत है, खरी अखिल खल की ॥

कियो दौरी घाव, उमरावन अमीरन पै

गई कटि नाक सिगरेई, दिल्ली दल की ॥ १ ॥

अर्थ:-‘शिवाजी महाराज जेव्हा घोड्यावर स्वार होतात, तेव्हा शत्रूची कितीही ताठ मान असली तरी वाकडी होते. कविभूषण म्हणतो की शिवाजींची सेना जेव्हा पृथ्वीवर चालू लागते, तेव्हा दूष्ट शत्रूची छाती धडकते, आणि ते जेव्हा अमीर उमरावांवर घातक वार करतात तेव्हा दिल्लीपतीचे नाकच कापल्या जाते.’

इंद्र जिमि जंभपर, बाडव सुअंभपर ।
 रावन संदभपर रघुकुल राज है ॥
 पौन वारिवाह पर, संभु रति-नाह पर ।
 ज्यों सहस्त्रबहु पर, राम द्विजराज है ॥
 दावा द्रूमदंड पर, चीता मृग-झुंडपर ।
 भूषण वितुण्डपर, जैसे मृगराज है ॥
 तेज तम अंस पर, कान्ह जिमि कंसपर ।
 त्यों मलिच्छ वंस पर, सेर सिवराज है ॥ २ ॥

अर्थ—“इंद्र जसा जंभ, बाडव आणि सुअंभ राक्षसांचा काळ होय, जसा रघुकूल राजा राम, रावण आणि खंदभादी असूरांचा काळ आहे. वडवानलाला काळ पवन, रतिपति कामाचा काळ शंकर आहे किंवा, सहस्रबाहूला परशुराम आहे, जसे काष्ठांना अग्नि आहे, किंवा हरणांच्या कळपाला वाघ आहे; तसा कवि भूषण म्हणतो, वित्तुण्डावर मृगराज आहे; काळोखाला तेज आहे, किंवा कंसाला कृष्ण आहे, तसा म्लेंच्छांच्या वंशाला सिंह-रुप शिवाजीराजा हा कर्दनकाळ आहे.”

कवि भूषणांनी वीररसात्मक काव्यरचनेमध्ये आपल्या प्रतिभेने एक इतिहास निर्माण केला. शूरवीरांच्या गाथा भावी पिढ्यांना सुद्धा स्फूर्ती देत राहतात. ‘शूरमर्दाचा पोवाडा शूरमर्दांनी गावा’ तसा बाणा त्यांनी आजन्म ठेवला. शिवछत्रपती आणि छत्रसाल ह्यांच्या सारख्या तेजस्वी नवरत्नांवर लेखणी वाहिल्यावर इतर नगण्य राजांकडे ते संपत्तीच्या मोहाने गेले नाहीत; किंवा आपल्या लेखणीला त्यांनी विकले नाही.

त्यांनी वर्णन केले की, औरंगजेबाच्या क्रूर शासनाच्या जात्या-खाली सर्व राजे-महाराजे भरडले जात होते, ते आपले मांडलिकत्व स्विकारून औरंगजेबाला शरण गेले. पण एक शिवाजी राजा मात्र औरंगजेबाला सतत शह देत नामोहरम करीत राहिला, व मृत्यूनंतरही मराठेशाही टिकून राहिली. कविभूषण म्हणतात,—

कूरम कमल, कमधुज है कदंब फूल ।
 गौर है गुलाब, राना केतकी विराज है ॥
 पांडरि पवार, जूही सोहत है चंदावत ।
 बकुल बुंदेला, अरू हाडा हंसराज है ॥
 भूषन भवत मुचकुंद बडगूजर है ।
 बघेले वसंत सब, कुसूम समाज है ॥
 सबही कौरस लैके, बैढि न सकत आय ।
 अलि अवरंगजेब, चंपा शिवराज है ॥ ३ ॥

अर्थ: कछवा राजपूत हे कमल पूष्पासारखे होते, जोधपूर नरेश कदम्ब फूलासारखे होते, गौरवंशी राजा गुलाब फूलासारखे, तर उदय-पूरचे राणा केतकी फूल होते. परमार राजे पांडरिफूलासारखे, तर चंदावत जूईच्या फूलासमान. बुन्देलखंड नरेश मौलश्री फूल, तर हाडा नरेश हंसराज फूलासारखे होते, बडगूजर राजे मुच-कूंद फूलांसारखे, तर बधेलखण्डचे बघेले राजपूत, वसन्त-कालाच्या इतर फूलांसारखे, आणि या सर्व फूलांचा मकरंद औरंगजेवरूपी भ्रमर नित्य चाखत होता. पण शिवाजी महाराज मात्र चाफ्यांच्या फूलासारखे होते की, जेथे औरंगजेव रस चाखायला येऊ शकत नव्हता."

अशा तऱ्हेने कवि भूषणांनी अमर काव्य तर केलेच, पण एक प्रचंड ऐतिहासिक दस्तऐवज भावी पिढ्यांसाठी निर्माण करून दिला. धन्य त्यांची वीरगाथा आणि धन्य त्यांची मधूरावाणी, पिढ्यान् पिढ्यांना ती स्फूर्ति देण्यास समर्थ ठरली.

□ □ □

१०. संत रविदास (रैदास)

हिंदी संतकवी

संत रविदासांचा जन्मकाल निश्चित होऊ शकत नसला तरी ते कबीरकालीन संत होते, एवढी माहिती मिळते. त्यांचे जन्मस्थान काशी. त्यांच्या वडीलांचे नांव रघु व आईचे नांव घुरबिनिया होते. त्यांचे गुरु रामानंदच असल्यामुळे ते कबीरांचे गुरुबंधुही होते. ते चांभार जातीमध्ये जन्म पावले होते. हे त्यांच्या स्वतःच्या काव्यातही अनेकदा येते.

‘जाके कुटूम्ब सब ढोर ढोवंत, फिरहि अजहुं बनारसी

आसपासा ॥

आचार सहित विप्र करहि डंडउति, तिन तनै रैदास

दासानुदासा ॥

संत रविदास गृहस्थाश्रमी असूनही, उच्च कोटीचे विरक्त संत होते. जोडे शिवता, शिवता त्यांनी परमोच्च ब्रम्हज्ञानाची पायरी गांठली होती. चितोडच्या झाली नामक राणीने रविदासांकडून गुरु-मंत्र घेतला होता. संत मिराबाईना सुद्धा रविदासांची शिष्या म्हटली जाते व त्यांच्या काव्यातही तसा उल्लेख आहे.

मेरा मन लाग्यो गुरु सों, अब न रहंगी अटकी ।

गुरु मिलियो रैदासजी म्हाने, दीनी ग्यानकी गुटकी ॥

सतगुरु संत मिले रैदासा, दीनी सुरत सहदानी ॥

संत रविदासांच्या भक्तीचा लौकिक दूरवर पसरला होता. आजही त्यांचे शिष्य लाखोच्या संख्येत मिळतात. महाराष्ट्रांत त्यांना ‘रोहीदास’ नावाने ओळखतात. त्यांची भक्तिकाव्यरचना फारच रसाळ आणि आशयपूर्ण आहे.

नरहरि, चंचल है मति मेरी, कैसे भगति करूँ मैं तेरी ॥
 तूँ मोहि देखै हौं तोहि देखूँ, प्रिति परस्पर होई ॥
 तूँ मोहि देखै तोहि न देखूँ, यह मति सब बुधि खोई ॥
 सब घट अंतर रमसि निरंतर, मैं देखन नहि जाना ॥
 गुन सब तोर मोर सब औगुन, कृत उपकार न माना ॥
 मैं तै तोरि मोरि असमझिसौं, कैसे करि निस्तारा ॥
 कहि रैदास कृसन करुनामय, जै जै जगत अधारा ॥ १ ॥

अर्थ:- हे नरहरि, माझी मति चंचल असल्यामुळे माझ्याकडून तुझी
 भक्ति कशी होईल? तू मला सांभाळावे, मी तुला स्मरावे
 म्हणजे परस्पर प्रिति होईल.

तू तर मला पहातोसच पण मी मात्र अक्कल गमावल्यामुळे तुला
 स्मरत नाही. तू सगळ्या घटाघटांत समावला आहेस. पण मी कुठे
 तुला पाहू शकतो? तू गुणांची खाण आहे. आणि माझ्यात सगळे
 अवगुण! कारण तुझे उपकारही मी स्मरत नाही. तू आणि मी हा
 द्वैताचा निपटारा कसा वरे होईल? रैदास म्हणतो, हे करुणामय
 कृष्णा, हे जगताच्या आधारा तुझा जयजयकार असो.

थोथो जनि पछोरौ रे कोइ,
 सोइ रे पछोरौ जा मे निज कन होई ॥
 थोथी काया थोथी माया । थोथा हरि बिन जनम गंवाया ॥
 थोथा पंडित थोथी बानी । थोथी हरि बिन सबै कहानी ॥
 थोथा मंदिर भोग बिलासा । थोथी आन देव की आसा ॥
 सांचा सुमिरन नामा विसासा । मन वच कर्म कहै रैदासा
 ॥ २ ॥

अर्थ:-“हे माणसा हा शुष्क भुसा तू पाखडून टाक, पाखडल्यावर ज्यांनी
 खरे दाणे ओळखून ठेवले तेच धन्य. हे शरीर ही पोकळ,
 मायाही पोकळ आणि हरिभक्तीशिवाय गेलेला जन्मही फुकट.

त्याशिवाय पंडितही पोकळ आणि त्याची वाणीही पोकळ. हरि-
भक्तिबीना सारी कहानीही पोकळच. हे मंदीर, भोगविलास
सगळे झूट. खऱ्या देवाला सोडून भल्याची आसही व्यर्थच. खरे
फक्त नामस्मरण आणि दृढविश्वास. रैदास म्हणतो, काया
वाचा मनाने केलेली खरी भक्ती हीच शाश्वत आहे.”

आरती—

अब कैसे छुटै नाभरट रट लागी ।

प्रभुजी, तुम चंदन हम पानी । जाकी अंग अंग बास समानी ॥

प्रभुजी, तुम धनबन हम मोरा । जैसे चितवन चंद चकोरा ॥

प्रभुजी, तुम दीपक हम बाती । जाकी ज्योति बरै दिनराती ॥

प्रभुजी, तुम मोती हम धागा । जैसे सोनहि मिलत सुहागा ॥

प्रभुजी, तुम स्वामी हम दासा । ऐसी भक्ति करै रैदासा

॥ ३ ॥

अशी ही रविदासांची मधूर वाणी. जेवढे सेवन करावे तेवढी
तिची गोडी अधिकाधिक वाढतच जाणार.

□ □ □

११. गुरु गोरखनाथ

हिंदी संतकवी

गुरु गोरखनाथांबद्दल फारशी माहिती उपलब्ध नाही. पण एक गोष्ट निश्चित की, भारताच्या एका टोकांपासून ते दुसऱ्या टोकांपर्यंत, त्यांची किर्ती सगळ्यांना माहित आहे. ते महान योगी आणि सुप्रसिद्ध धर्मवेत्ते, आणि नाथ संप्रदायाचे प्रमुख प्रणेते होते. त्यांचे गुरु मच्छिंद्रनाथ, हे नाथ संप्रदायाचे प्रथम आचार्य होते. गोरखनाथ जालंधर नाथांचे गुरु बंधु होते. ह्यांच्या जन्मस्थानाबद्दलही अनेक मतभेद आहेत. कुणी म्हणतात, ते गोदावरी काठी जन्मले होते, तर कुणी म्हणतात बंगाल, तर कुणी पंजाब. त्यांच्या काव्यरचनेचा अभ्यास केला तर त्यांची मराठी घाटणी व बोल स्पष्ट उठून दिसतात. तसेच त्यांत पंजाबी घाटणी कुठेकुठे दिसते. पण अनेक पिढ्यांच्या अपभ्रंशाने काय काय फरक झाले असतील, सांगता येत नाही. भाषाशास्त्रज्ञांच्या मते त्यांचा काळ विक्रमसंवत् दहाव्या शतकाच्या शेवटी व अकराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात असावा. एवढे मात्र खरे की, नाथ संप्रदायाने एके काळी संपूर्ण भारतावर आपली छाप पाडली होती. त्यांच्या योगसाधनेवर आणि गूढतम तत्वज्ञानावर काळपरत्वे पटले चढून योग्य मार्गापासून अनुयायीही चळले असतील, किंवा परकीय आक्रमणाच्या ओघांत त्यांच्या तत्वज्ञानाला ग्लानी आली असेल. वामाचार, सहजयान, वज्रयान, नाथपंथ सगळ्यांचे कालपरत्वे अधःपतन झाले असावे, असे दिसते. गुरु गोरखनाथांचे चरित्र अनेक चमत्कार आणि दंतकथा ह्यांच्या फाफटपसान्यांत गोवलेले दिसून येते. पंजाबी व हिन्दी लोक तर अगम्य वर्तनाला सरळ 'गोरख धन्धा' म्हणून नांव देतात. परंतु गोरखनाथांचे नांव आजही भारताच्या कानाकोपऱ्यांत आदराने घेतले जाते. तत्वज्ञांच्या मते, आद्य शंकराचार्यानंतर एवढा प्रभावशाली व महिमान्वित

संत भारतात दूसरा झालाच नाही. भक्तिआंदोलनाच्या आधीच्या काळात सर्वात शक्तिशाली धार्मिक आंदोलन म्हणजे गोरखनाथांचा योगमार्गच होता. महाराष्ट्रांतील कवि जानेश्वर हे सूद्धा नाथपंथी होते हे सर्वश्रुतच आहे.

गोरखनाथांची काव्यरचना 'गोरखबानी' थोडीशीच आज उपलब्ध आहे. अनेक गहन विचारांना त्यांनी सोप्या भाषेत गुंफले आहे. त्यांच्या बाबतीत आणखी संशोधन होणे जरूर वाटते.—

हाँसिबा खेलिबा धरिबा ध्यानं । अहनिसी कथिबा

ब्रम्हगियानं ॥

हँसै बोले न करै मन भंग । ते निहचल सदा नाथ कै संग

॥ १ ॥

अर्थ: 'हंसता खेळता जो ध्यान करतो; रात्रंदिवस ब्रम्हज्ञानांचाच ध्यास धरतो, तसेंच कुठल्याही अवस्थेत मनस्थिती भंग होऊ देत नाही, तोच निश्चल ब्रम्हज्ञानी समजावा.

मरौ वे जोगी मरौ, मरौ मरन है मीठा ।

तिस मरणी मरौ, जिस मरणी गोरख मरि दीठा ॥ २ ॥

अर्थ 'हे योग्या, तू ऐहिक दृष्टीने मर, कारण हे मरण मोठे गोड आहे. असे मरण मर, जसा गोरख धीटपणे ह्या मरणाने मेला.

हबकि न बोलिबा, टबकि न चालिबा, धीरै धरिबा पावं ॥

गरब न करिबा, सहजै रहिबा, भणत गोरष रावं ॥ ३ ॥

अर्थ 'हबकत म्हणजे विचार न करता फटकून बोलू नकोस, पाय आपटत ठबकून चालू नकोस, तर धीम्या आणि हलक्या पायाने चाल. गर्व करू नकोस. सहजपणे जीवन जग असे गोरख सांगतो. पुढील रचना पहा आणि गोरखनाथांची मराठी घाटणी आहे की. नाही ते ठरवा.—

कैसे बोलौं पंडिता, देव कौनै ठाई ॥

निज तत निहारतां, अम्हे तुम्हे नही ॥ ४ ॥

पषाणची देवली, पषाणचा देव, पषाण पूजिला कैसे फिटील
सन्देह ॥

सरजीव तोडिला निरजीव पूजिला, पापाची करणी कैसे
दूतर तिरीला ॥

तीरथि तीरथि सनांन करीला, बाहर धोये कैसे भीतरी
भेदीला ॥

आदिनाथ नाती मर्चिछद्रनाथ पूता, निज तात निहारै गोरष
अवधूता ॥ ५ ॥

आता ह्यातला हिन्दी छपाई, अपभ्रंशाचा भाग सोडला, तर
ही शुद्ध मराठी गणली जाऊ शकते गोरखनाथांच्या साहित्यावर
भरपूर संशोधन होणे आवश्यक वाटते.

□ □ □

१२. स्वामी सुन्दरदास

हिंदी संतकवी

स्वामी सुंदरदासांचा जन्म घौसा येथे जयपुर राज्यांत झाला. हे दादू-पंथीय कवि होते. ह्या दादूपंथीयांचे अगाध काव्यसाहित्य आहे. हे लोक आपसात 'सत्तराम' म्हणून एकमेकाला अभिवादन करतात. ह्या संप्रदायाचे सहित्य शेकडों कवीनी लिहीले आहे. माधोदासांचे 'संतगुणसागर' जनगोपालांचे 'जन्म लिला' राघोदास ह्यांचे 'भक्तमाल' जग्गाजींचे 'भक्तमाल' आणि जयमलांचे 'भक्त-विरुदावली' हे दादूपंथीय-साहित्याचे प्रमुख ग्रंथ होत. हिंदी काव्य जगतांमध्ये कबीरांच्या तोडीचे निरलस काव्य दादू दयालांनी निर्माण केले. परंतु कबीराप्रमाणे ते रूढीवर कठोर प्रहार करीत नसत. हा त्यांच्यातील मुख्य फरक आहे. दादू दयाल, कबीरांना गुरुवत मानीत असत. ह्या दादूजीचा अत्यंत प्रिय आणि प्रतिभाशाली शिष्य म्हणून सुंदरदास ओळखले जातात. दादूजींनी सुंदरदासांना वयाच्या ६ ते ७ व्या वर्षीच आपल्या ताब्यांत घेऊन त्यांचे सुसंस्करण केले. सुंदरदास आपल्या बावनी ग्रंथात म्हणतात.

दादूजी जब घौसा आये । बालपने हम दर्सन पाये ॥

तिनके चरननी नायौ माथा । उनि दीयो मेरे सिर हाथा ॥

सुंदरदास अगदी लहान असल्यामुळे दादूजीचे सर्व शिष्य सुंदरदासावर खूप माया करीत. दादूजीचे प्रिय शिष्य जगजीवनजीवर ह्यांची विशेष जबाबदारी सोपविण्यात आली होती. अकराव्या वर्षी ते कांही गुरुबंधुवरोबर काशीला विद्याध्ययन करायला गेले. तेथे त्यांनी १८-१९ वर्षे संस्कृतचा सखोल अभ्यास केला. व्याकरण, काव्य, दर्शन आदी बरोबरच योग्यांभ्यासही प्रचंड केला काव्यरचना, ह्यांनी काशीला असतानांच सुरू केली. काशीनंतर ते फतेहपूर शेखावटीला

येऊन बरीच वर्षे राहिले, आणि खूप ग्रंथरचना केली. हेच स्थळ ह्यांचे साधनास्थान म्हणून प्रसिद्ध पावले. त्यांनी खूप पर्यटन केले. सर्व तीर्थयात्रा केल्यात, व आपल्या ग्रंथामध्ये त्यांचे सुंदर वर्णन केले. माळवा आणि उत्तरप्रदेश हे त्यांच्या विशेष आवडीचे. दादू दयालांचे पट्टशिष्य रज्जबजीशी ह्यांचा फार स्नेहसंबंध होता. त्यांना भेटायला ते वरचेवर सांगानेर येथे जात असत. तसेच दुसरे दादू- शिष्य वषनाजीही सुंदरदासावर खूप प्रेम करीत. त्यांची भेट म्हणजे काव्य आणि राग-रचनेची मेजवानी असे तसेच इतर दादूपंथी शिष्य गरीबदासजी, बाजिदजी, जनगोपालजी, जगजीवनजी, राघोदासजी, नारायणदासजी व मोहनदासजी हे सर्व सुंदरदासांचे समकालीन व परमस्नेही होते. सुंदरदास आजन्म वीतराग योगी होते. निर्मल आणि उच्च काव्यरचना त्यांनी केली. ते अत्यंत दयाळू, भक्तलीन आणि उच्च कोटीचे ज्ञानी होते. तसेच हरिभक्तही होते. ते शांतरसाचे महान आचार्य मानले जातात. ते खऱ्या अर्थाने निर्गुणपंथी होते. भाषा, भाव, छंद, अलंकार ध्वनि ह्या सर्वांचा काव्यात पूर्णतः उपयोग ते सहज लीलया करीत असत. त्यांच्या लहान मोठ्या ग्रंथात 'शानसमुद्र' तसेच 'सवैया' किंवा सुंदरविलास हे दोन ग्रंथ सर्वोत्कृष्ट आहेत. काही काव्यसमीक्षकांच्या मते वर्तमानकाळा पर्यंतच्या भाषासाहित्यात ज्ञानाचे सर्वोत्कृष्ट भांडार छंदोबद्ध व सर्वगुणलंकृत असा सुरम्य ग्रंथ दुसरा नाहीच.

विषयाची सरलता आणि चातुर्य याचा इतका सुंदर संगम कुठे इतरत्र पहावयास मिळत नाही. 'कबीराच्या उलट बासी याच्या तोडीचे सुंदरदासांचे 'विपर्यय' सुद्धा क्लिष्ट आणि गूढ आहे. चांगल्या काव्याचे सर्व गूण यांच्या रचनेत पहावयास मिळतात. त्यांची पद्यसंख्या ३७८८ आहे. ५२ प्रकारचे छंद तसेच चित्रकाव्याचे १४ छंद आणि २७ रागांमध्ये त्यांनी पदे रचली आहेत.—

छप्पय—

प्रथम बन्दि परब्रम्ह परम आनंद स्वरुपं ।

द्वितीय बन्दि गुरुदेव दियौ जिह ज्ञान अनूपं ॥

त्रितिय बंदि सब संत जोरि कर तिनके आगय ।

मन बच काय प्रणाम करत भय भ्रम सब भागय ॥ १ ॥

सोरठा—

ऐसे गुरु पहिं आइ, प्रश्न करै कर जोरिकै ।

शिष्य मुक्ति वहै जाइ, संशय कोऊ नां रहै ॥ २ ॥

चौपाई—

खोजत खोजत सदगुरु पाया । भूरिभाग्य जाग्यौ शिष आया ।

देखत दृष्टि भयो आनन्दा । यह तौ कृपा करि गोविन्दा

॥ ३ ॥

सोरठा—

सत्य सु दोइ प्रकार, एक सत्य जो बोलिये ।

मिथ्या सब संसार, दूसर सत्य सुब्रम्ह है ॥ ४ ॥

दोहा—

मेरी मेरी करत है, देखहु नर की भोल ।

फिरी पीछे पाछिताहुगे (सु) हरि बोलै हरि बोल ॥

किये रुपइचा एकठे, चौकुटे अरु गोल ।

रीते हाथिन पैगये (सु) हरि बोलौ हरि बोल ॥ ५ ॥

तेरो तेरे पास है अपनै माहि टटोल ।

राई घटै न तील बढै, (सु) हरि बोलौ हरि बोल ॥

सुन्दरदास पुकारिकै, कहत बजाये ढोल ।

चेति सकै तो चेतिले (सु) हरि बोलौ हरि बोल ॥ ६ ॥

सुंदर आसन मारिकै सधि रहे मुख मौन ।

तन कौ राखै पकरिकै मन पकरै कहि कौन ॥

तन कौ साधन होत है, मन कौ साधन नाही ।

सुंदर बाहर सब करै मन साधन मन माहि ॥
मन ही बडो कपूत है मन ही महा सपूत ।
सुंदर जौ मन थिर रहै, तौ मन ही अवधूत ॥ ७ ॥

मात पिता सबही मिलै, भइया बंधु प्रसंग ।
सुंदर सुत दारा मिलै, दूर्लभ है सतसंग ॥ ८ ॥
कहया कछु नाहि जात है, अनुभव आतम सुख ।
सुन्दर आवै कंठलौ, निकासित नाहिन मुख ॥
सुन्दर जाके बित्त है, सो वह राखै गोइ ।
कौडी फिरै उछालतौं, ज्यो टटपूज्यो होइ ॥ ९ ॥

अशी आहे स्वामी सुन्दरदासांची सर्वस्पर्शी प्रतिभा ते खऱ्या अर्थाने सुंदरतेचे दास होते, मर्मज्ञ, विद्वान होते, तसेच अंतर्बाह्य त्यागमूर्तिही होते. अशा निःस्वार्थी आणि त्यागमय जीवन योग्यांना शतदा प्रणाम.

□ □ □

संस्कृत सुभाषितमाला

संस्कृत साहित्याचे भांडार फारच समृद्ध आहे. त्या अनंत भांडारातून शक्य झाले तेवढी मौक्तिके यथामति घेऊन येथे संकलित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. पाश्चात्य साहित्याप्रमाणे आपल्याकडे साहित्याची वर्गवारी विभागणी, कालक्रमानुसार, ग्रंथकर्त्यानुसार, विषयवार किंवा शास्त्रशुद्ध केलेली पहायला मिळत नाही. त्यामुळे प्रत्येकाला निवडक साहित्य हाताशी येईलच याची शाश्वती नाही. तसेच संस्कृत काव्याचे दालन म्हणजे खऱ्या अर्थाने अलिबाबाची गुहा आहे. मराठी आणि हिन्दी विभागाप्रमाणे संस्कृत कवींचा परिचय किंवा संक्षिप्त जीवनी दिलेली नाही. याचे मुख्य कारण असे की, विश्वासाह अशी शास्त्रपरिक्षित माहिती उपलब्ध नाही. दुसरे म्हणजे स्थलसंकोचास्तव हा मोह आवरता घ्यावा लागला. प्रस्तुत संकलनाचे योग्य स्वागत झाले आणि तशी मागणी आली तर पुढील आवृत्तीत हा प्रयास करू. तसेच संस्कृत श्लोकांचे संकलन व पाठांतर हा माझा लहानपणापासूनचा छंद आहे. त्या अल्पवयांत अमूक श्लोकाचा कर्ता कोण आहे, हे लक्षात ठेवण्यापेक्षा त्याच्या अर्थ-ग्राह्यतेकडे जास्त लक्ष असे; त्यामुळे बऱ्याचशा श्लोकांचे कवि नंतरच्या काळात माहित झाले व काहींचे अजूनही समजले नाहीत. पण कांही रचना इतक्या सुंदर आहेत की, त्यांच्या कविपेक्षा अर्थ-माधुर्याकडेच लक्ष देण्याचा प्रयत्न केला आहे व म्हणून कवीचे नांव दिलेले नाही. पुढील आवृत्तीत ही चूक सुधारू.

संस्कृत सुभाषित म्हणजे लघुनिबंधच. एकाच श्लोकांत एकाहून अधिक दृष्टांत देऊन एखाद्या मुद्याचे विवरण केलेले असते. या सुभाषितांच्या पाठांतराने सामान्य माणसाची वाणी 'तेजस्वी' होते. त्याचा समयसूचकपणा वाढतो व बुद्धि तल्लख होते. व्याख्यान, प्रवचन, अध्यापन इत्यादि प्रसंगी श्रोतृवृंदांची हृदये जिंकण्यास सुभाषितांचा फार उपयोग होतो. तसेच सुसंस्कारनिर्मिती करण्याचे

व दुःखीकष्टी लोकांच्या मनाला नवचैतन्य देऊन सन्मार्गी लावण्याचे कार्यही ही सुभाषितें करू शकतात. अज्ञ लोकांना उपदेश व ज्ञानी लोकांना मनोरंजन या दृष्टीने ही सूक्तिरत्नें अत्यंत उपयोगी आहेत. भिन्न रुचि असणाऱ्या समाजाच्या हृदयाला स्वास्थ्य प्राप्त करून देणारे एकमेव संजीवन म्हणजे सुभाषित होय.

सुभाषिताची महती एका संस्कृत कवीने मोठ्या खुबीने गायली आहे.

द्राक्षा म्लानमुखी जाता शर्करा चाश्मतां गता ।

सुभाषितरसेनैव सुधा भीता दिवं गता ॥

“सुभाषितांची गोडी पाहून द्राक्षें मरगळून गेली (मनुका बनल्या), साखर दगडे बनली (खडीसाखर झाली) आणि अमृत भि ऊन स्वर्गात पळून गेले असे म्हणतात.” ह्या वचनमाला अनादिका-कालापासून सनातन सत्य सांगून गेल्यात त्यामुळे कुठल्याही काळांत त्यांचे महत्व कमी होणारे नाही. जग आणि त्यातील गुंतागुंत यांच्या सूक्ष्म अवलोकनाने उत्पन्न होणाऱ्या विचारांना ह्या तत्त्वज्ञानी काव्यबद्ध केले आहे, तेही मोजक्या आणि मार्मिक शब्दांत ! मूर्खचे मन वळवणे किती कठिण असते; लोक धनार्जनासाठी काय काय खटपटी लटपटी, लांगूलचालन करतात, ह्याचे उत्तम चित्र रेखाटले आहे. जगात कसे वागावे, कसे बोलावे, किती बोलावे व कुठे बोलूच नये, ह्यासंबंधीचे सनातन ठोकताळे आपणास येथे दिसून येतील. श्रेष्ठ भावना म्हणजे काय, मोठेपण कशात असते; वचनाला जागण्यासाठी लागणारे अलोट धैर्य, विद्वत्तेचे श्रेष्ठत्व, पराक्रम, कठिण प्रसंगी लागणारे मानसिक धैर्य, उदारता इत्यादि सद्गुणांची महती येथे गायलेली आपणास दिसून येईल. उद्योगाचे महत्व, सन्मित्राची लक्षणे, सज्जन आणि क्षुद्र, कपटी मानव ह्यांचे सूक्ष्म विवरण, येथे आपणास दिसेल. भाषेला कसे चपलतेने, समर्थपणे आणि सहजरित्या हाताळले आहे, ह्याचे मनोहर लालित्य दिसेल. जगात श्रेय काय आहे आणि प्रेय काय आहे ह्याचे काव्यमय वर्णन आपणास पहावयास मिळते. बहुतेक कविता सुस्पष्ट, एकात्म आणि अर्थगर्भ आहेत. तीत कुठे

कृत्रिमताही असेल; पण बहुतेक ठिकाणी ती सोपी, साधी आणि विशुद्ध आहे; इतकी की, संस्कृतचे सर्वसामान्य ज्ञान असणाऱ्यासही ती समजू शकेल. ज्यांना संस्कृतचे मुळीच ज्ञान नाही, त्यांना खाली दिलेल्या मराठी अर्थामुळे त्यांची अर्थगंभीरता समजायला मुळीच अडचण जाणार नाही. तेव्हा सगळ्यांचीच सोय आहे. म्हणूनच म्हटले आहे—

संसदि तदेव भूषणमुपकारकमवसरे धनं मुख्यम् ।
सूक्तं दधति सुवर्णं कल्याणमनर्घमिह धन्याः ॥

“सभेमधे अलंकाराप्रमाणे उपयोगी पडणारे, वेळेवर मुख्य धन म्हणून उपयुक्त असे सुभाषितरूपी मौल्यवान व हितप्रद असे सोने धन्य लोकच स्वतःजवळ बाळगतात.”

△ △ △

संस्कृत सुभाषितमाला

१. खरी व्यसने दोनच.

व्यसनान्यत्र बहूनि व्यसनद्वयमेवकेवलं व्यसनम्
विद्याभ्यासं व्यसनमथवा हरिपादसेवनम् व्यसनम्
(नारदपुराण)

अर्थ— या जगांत इतर व्यसने अनेक प्रकारची आहेत, पण खरी व्यसने केवळ दोनच, एक विद्याभ्यास आणि दुसरे हरिचरण सेवा.

२. कालव्यय शहाण्यांचा आणि मूर्खांचा.

काव्यशास्त्र विनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।
व्यसने च मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥

अर्थ— काव्य, शास्त्र आणि विनोदामध्ये बुद्धिमान लोकांचा काळ व्यतीत होतो. याउलट मूर्खांचा वेळ व्यसन, झोप किंवा भांडण ह्यामध्येच खर्च होतो.

३. विद्येचे महत्त्व.

विद्यानाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नं गुप्तं धनं,
विद्या भोगकरी यशः सुखकरी, विद्या गुरुणां गुरुं
विद्या बंधुजनो विदेश गमने, विद्या परं दैवतम्
विद्या राजसु पूज्यते न हि धनं, विद्याविहीनः पशुः

अर्थ— विद्या हेच खरे मनुष्याचे संचित कलेले धन आणि रूप आहे जीवनातील आनंद, सुख आणि यशप्राप्ती विद्येपासूनच मिळते. विद्या ही गुरूची गुरू असून, विदेश यात्रेत ती बंधुसमान आहे. विद्या ही सर्वोच्च देवता आहे. राजदरबारांत विद्येचीच पूजा केली जाते, धनाची नाही. विद्याविहीन मनुष्य पशु समानच आहे.

४. माणूस आणि पशुमध्ये फरक.

साहित्य संगीत कलाविहीनः साक्षात्पशुः पुच्छविषाण हीनः
तृणं न खादन्नपि जीवमानस्तद्भदाग्यंधेयं परमपशुनाम्

अर्थ— वाङ्मय, संगीत आणि इतर कला ज्या माणसाला माहित नाही, तो मनुष्य शेपटी आणि शिंग नसलेल्या पशु समान आहे; आणि असा पशु त्याचे अन्न असलेले गवत खात नाही; हे त्या पशुचे परमभाग्य समजावे.

५. स्वबळावरच सर्व—

उद्धरे दात्मनात्मानं नात्मानमव सादयेत्
आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः

अर्थ— साधना स्वतःच्या कल्याणार्थ आहे. मनुष्याने स्वतःच संसार समुद्रातून आपला उद्धार करावा. आत्मा अधोगतीला पोहचणार नाही ही काळजी घ्यावी. कारण हा जीवात्मा मित्र आहे, तसाच तो शत्रु देखील आहे.

६. माणूस आणि पशु.

आहार निद्राभय मैथुनानि
समानि चैतनि नृणां पशुनाम्
ज्ञानन्न राणा मधिको विशेषो
जानेन हीनाः पशुभिः समानाः

अर्थ— भोजन, निद्रा, भय आणि मैथुन ह्या गोष्टी मनुष्य आणि पशुमध्ये एकसमान जरी असल्या तरी; माणसांमध्ये विशेषगुण म्हणजे ज्ञान होय. जो मनुष्य ज्ञान रहित आहे तो पशु समान आहे.

७. आयत्या वेळेवर कामी येत नाही.

पुस्तकेषु च या विद्यां परहस्तेषु यद्धनम्
उत्पन्नेषु च कार्येषु न विद्या न सा तद्धनम्

अर्थ— कंठस्थ नसलेले पुस्तकी ज्ञान, आणि स्वतः कमाविलेले पण

परस्वाधीन केलेले धन, आपणास वेंळ पडली असल्यास कामात येत नसते.

८. बुद्धिहीन आणि आंधळे.

यस्यनास्ती स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोतिकिम् ।

लोचनाभ्यां विहिनस्य दर्पणः किकरिस्यति ॥

अर्थ— ज्या व्यक्तीला स्वतःची बुद्धि नाही, त्याला शास्त्र सांगून उपयोग नाही. ज्याप्रमाणे आंधळ्या मनुष्याला आरसा दाखवूनही त्याचा त्याला उपयोग नाही.

९. विद्या—

विद्या मित्रं प्रवासेच भार्या मित्रं ग्रहेषुच ।

रुग्णस्य भेषजं मित्रं मृतस्य सुकृतं तथा ॥

अर्थ— परदेशांत विद्वत्ताच कामी येते, तर स्त्री ही घरी मित्रासमान आहे. रोगग्रस्त माणसाला वैद्य हा मित्र आहे, तर मृत्यु पावलेल्या माणसाला धर्मच खरा मित्र होय.

१०. खरी रत्नें तीनच.

पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलमन्नम सुभाषितम् ।

मूढैः पाषाण खण्डेषु रत्न संज्ञा विधीयते ॥

अर्थ—पृथ्वीवर पाणी, अन्न आणि प्रिय वचन ही तीनच रत्ने आहेत. परंतु मूर्ख माणूस पाषाणांच्या तुकड्यांनाच रत्न समजून बसला.

११. मुलाला सुसंस्कृत करीत नाहीत, ते मातापिता.

माता शत्रुः पिता वैरी ये न बालो न पाठितः ।

न शोभते सभामध्ये हंस मध्ये बको यथा ॥

अर्थ—आपल्या मुलांना जे आईवडिल शिकवित नाही, ते शत्रु आहेत. कारण कि, ते आईवडिल अज्ञानी असल्यामुळे, सभेत शोभायमान दिसत नसतात, ज्याप्रमाणे हंसाच्या कळपात बगळा शोभून दिसत नसतो.

१२. दूमिळ वस्तू.

शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ।
साधवो नहि सर्वत्र चल्हनं न वने वने ॥

अर्थ—सर्वच पहाड, पर्वतावर माणिक मिळत नसतात सर्वच हत्तिच्या मस्तकातून मोती सापडत नाही. तसेच सर्वच ठिकाणी साधुसंत नसतात. चंदनाचे झाड देखील सर्वच जंगलात मिळणे दुर्लभ असते.

१३. कशाचे सौंदर्य कशात ?

कोकिलानां स्वरोरूपं नारी रूपं पतिव्रतम् ।
विद्या रूपं कुरूपाणां क्षमा रूपं तपस्विनाम् ॥

अर्थ—कोकिलेचे सौंदर्य म्हणजे तिचा आवाज, स्त्रीचे सौंदर्य पतिव्रत, कुरूप व्यक्तिचे सौंदर्य विद्या, तर तपस्वीचे सौंदर्य क्षमा होय.

१४. कशाने काय नाश पावते ?

उद्योगे नास्ति दारिद्र्यं जपतो नास्ति पातकम् ।
मौनेन कलहो नास्ति नास्ति जागरती भयम् ॥

अर्थ—उद्योगी राहिल्याने दारिद्र्यता नाश पावते. ईश्वराचे चिंतनाने पाप हरण होते. मौन राहिल्याने झगडे उत्पन्न होत नाहीत. तसेच जागृत अवस्थेत असल्याने भीति राहत नाही.

१५. सर्प आणि दुर्जन.

दुर्जनेषुच सर्पेषु वरं सर्पेन दुर्जनः ।
सर्पोदंशित काले तु दुर्जनस्तु पदे पदे ॥

अर्थ—दुष्ट व्यक्तिपेक्षा साप उत्तम, कारण काळ आल्यावरच एकाचाच साप चावतो, मात्र दुर्जन व्यक्ति वेळोवेळी चावा घेत असतो.

१६. अति तेथे माती.

अतिरूपेण वै सीता अति गर्वेण रावणः ।
अति दानात बलिर्बद्धो ह्यति सर्वत्र वर्जयेत् ॥

अर्थ—अति सुंदरतेमुळे सीतेचे हरण झाले, अति गर्वामुळे रावण मारल्या गेला. अति दानामुळे बलिचा वध झाला. त्यामुळे कोणत्याही क्षेत्रांत 'अति, हे वर्जित आहे.'

१७. कुणाला काय साध्य.

को हि भारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।
को विदेशो सुविद्यानां कः परय प्रियवादिनाम् ॥

अर्थ—बलवान व्यक्तीला कोणतीही वस्तू वजनदार वाटत नाही. व्यापाऱ्याला परदेश दूर नसतो, विद्वान व्यक्तीला स्वदेश, परदेश समान असतो. तर प्रेमी माणसाला कोणीही परका वाटत नाही.

१८. एकचि पुरे.

एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिताः ।
वासितेन दूनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥

अर्थ—एकच सुंदर फूल आणि वृक्षामुळे पूर्ण जंगल सुशोभित आणि सुगंधित होतो. तसेच सुपुत्रामुळे संपूर्ण कुळाचा लौकिक वाढतो.

१९. एकचि नासे.

एकेन शुष्कवृक्षेण दह्यमानेन वन्धनः ।
दह्यते तद्वनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥

अर्थ—वाळलेल्या वृक्षाला आग लागल्यास संपूर्ण जंगल जळून खाक होते तसेच वाईट पुत्रामुळे संपूर्ण खानदान बदनाम होते.

२०. पुत्राचे लालनपालन.

लालयेत्पंचवर्षाणि दशवर्षाणि ताडयेत् ।
प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥

अर्थ—मुलांचा पाच वर्षेपावेतो लाड करावा. नंतरची १० वर्षे त्याला अनुशासन मध्ये ठेऊन शिक्षित करावे. १६ वर्षांचा होताच त्याचेशी मित्रासारखा व्यवहार ठेवावा.

२१. विद्यामहती.

कामधेनु गुणा विद्या ह्यकाल फलदायिनी ।
प्रवासे सातृ सदृशो विद्या गुप्तं धनं स्मृतम् ॥

अर्थ— विद्या ही कामधेनु समान आहे. अवेळी देखील ती उपयोगी पडते. विदेशात गेल्यास ती आईसमान आहे. म्हणून विद्यारूपी गुप्त धनाचा संचय करायला पाहिजे.

२२. पुत्र वहावा एकचि मायपोटी.

एकोऽपि गुणवान पुत्रो निर्गुणैध शनैर्वरः ।
एकश्चंद्र तमो हन्ति न च तारा सहस्रशः ॥

अर्थ— ज्याप्रमाणे असंख्य तान्यांचा प्रकाश चंद्रासमोर नगण्य आहे, त्याच प्रमाणे गुणरहित असंख्य पुत्रापेक्षा एकच गुणवान पुत्र उत्तम.

२३. शून्यवत्

अपुत्रस्यगृहं शून्यं दिशः शून्यारत्व बान्धवा ।
मुखस्य हृदयं शून्यं सर्वशून्यं दरिद्रता ॥

अर्थ— पुत्र विना घर नाही. भावा शिवाय मार्ग नाही. मुख माणूस हृदयशून्य असतो; तर दरिद्री व्यक्तिला सर्वच शून्यमय असते.

२४. कामनाशून्य.

निस्पृहो नाधिकारी स्यान्नाकामी मण्डनप्रियः ।
नो विदग्धः प्रियंब्रुयात् स्पष्ट वक्तान वंचकः ॥

अर्थ— निस्पृह व्यक्ती कोणत्याही विषयाचा अधिकारी राहू शकत नाही, वासनाशून्य व्यक्तीला अलंकारिक वस्तुमध्ये रस नसतो. मूर्ख मनुष्य चांगले बोलू शकत नाही; तर साफ साफ बोलणाऱ्या माणसांच्या हृदयांत कपट राहू शकत नाही.

२५. काममोहक्रोध

नास्ति काम समो व्यधिर्नास्ति मोह समो रिपुः ।
नास्ति कोपसमो वन्हिनीस्ति ज्ञानात्परंसुखम् ॥

अर्थ— कामवासनेपेक्षा मोठी व्याधि दुसरी नाही. अज्ञानासारखा शत्रु नाही. क्रोध हा अग्नि समान आहे. तर ज्ञानापेक्षा दुसरे कोणतेच सुख नाही.

२६. सरळसोटपणा नडतो.

नात्यन्तं सरलैर्भाव्यं गत्वा पश्य वनस्थलीम् ।

छिद्यन्ते सरलास्तत्र कुब्जास्तिष्ठन्ति पादपाः ॥

अर्थ— अति साधा स्वभाव ठेवणेही बरोबर नाही. चांगल्या व्यक्तिला यातनाच असतात. ज्या प्रमाणे जंगलातील सरळ वृक्षांना पहले तोडल्या जाते, तेढे-मेढे तसेच उभे असतात.

२७. अधम, मध्यम आणि उत्तम पुरुष.

अधमा धनमिच्छन्ति धनं सानं मध्यमाः ।

उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हिमहतांधनम् ॥

अर्थ— धनाची लालसा अधम माणसालाच असते. धन आणि मान ह्यांचा मध्यबिन्दू उत्तम व्यक्तीजवळ असतो, तर महात्मा लोकांजवळ धनापेक्षा मानालाच किंमत असते.

२८. कशाने काय शोभते.

गुणो भूषयते रूपं शीलं भूषयते कुलम् ।

सिद्धीर्भूषयते विद्यां भोगो भूषयते धनम् ॥

अर्थ— सुंदरतेला गुण, कुळाला चारित्र्य, विद्येला साधना आणि धनाला ऐश्वर्य विभूषित करते.

२९. झोपलेल्यांना जागे करावे.

विद्यार्थी सेवकः पांथः क्षुधार्तो भयकातरः ।

भाण्डारी प्रतिहारीच सप्त सुप्तान् प्रबोधयेत् ॥

अर्थ— विद्यार्थी, सेवक, रस्त्याने चालणारा, भुखा, भीती बाळगणारा, भाण्डारी आणि द्वार रक्षक हे सात व्यक्त झोपत असल्यास त्यांना जागृत करावे.

३०. विद्या आणि सुख.

सुखार्थी चेत्यजे द्विद्यां विद्यार्थी चेत्यजेत्सुखम् ।

सुखार्थिनः कुतो विद्या कुतो विद्यार्थिनः सुखम् ॥

अर्थ— ज्याला सुख पाहिजे त्याने विद्येचा, ज्याला विद्या पाहिजे त्याने सुखाचा त्याग करावा. सुख पाहिजे म्हणणाऱ्याला विद्या आणि विद्यार्थ्याला सुख कसे मिळू शकेल.

३१. मृत्यूलोकातील पशू.

येषां न विद्या न तपो न दानं,

न चापि शीलं न गुणो न धर्मः ।

ते मृत्यु लोके भुति भारभूत,

मनुष्य रूपेण मृगाश्चरन्ति ॥

अर्थ— जो मनुष्य विद्या, तपश्चर्या, साधना, दान, चारित्र्य, गुण आणि धर्महीन आहे, तो पृथ्वीवर भाररूप असून मृगाप्रमाणे फिरत असतो.

३२. विद्यार्थ्याने वर्ज्य करावे.

कामक्रोधं तथा लोभं स्वादु शृंगार कौतुकम् ।

अतिनिद्राति सेवाच विद्यार्थी ह्यष्ट वर्जयेत् ॥

अर्थ— विद्यार्थ्याने काम, क्रोध, लोभ, स्वाद, शृंगार, खेळ, अधिक झोप आणि सेवा ह्या आठ गोष्टीपासून दूर राहणे हिताचे आहे.

३३. पूजनीय व्यक्ति.

दाक्षिण्यं स्वजने दया परजने शाठ्यं सदा दुर्जने

प्रीतिः साधुजनेस्मयः खलजनो विद्वज्जने चार्जवम्

शौर्यं शत्रुजने क्षमा गुरुजने नारीजने धूर्तता

इत्थंयेपुरुषाः कला सुकुशलास्तेवेष्व लोकस्थितिः

अर्थ— जो पुरुष आपल्या कुटुंबात उदारता, दुसऱ्यावर दया, दुर्जन व्यक्तीशी दुष्टता, तपस्वी साधुवर प्रेम, कपटशील व्यक्तीशी अभिमान,

विद्वान् पंडितांशी सरळ, शत्रुशी बहादुरीने, वरिष्ठ व्यक्तींशी क्षमा, स्त्रीयांशी काम पडल्यास धूर्ततेने व्यवहार करतो, अशाच व्यक्ती ह्या जगांत पूजनीय ठरतात.

३४. आजचा विचार महत्त्वाचा.

गते शोको न कर्तव्यो भविष्यं नैव चिन्तयेत्
वर्तमान कालेन प्रवर्तन्ते विचक्षणाः

अर्थ— घडलेल्या गोष्टीचा जरूर विचार करायला पाहिजे. भविष्याचा विचार समजदार व्यक्ती करीत नसतात, मात्र वर्तमान काळांत घडत असलेल्या बाबीचा ते जरूर विचार करतात.

३५. कुणाला ह्याने ग्रासले नाही.

कोऽर्थान्प्राप्य न गर्वितो विषयिणिः कस्यापदोऽस्तंगतः
स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुविमनः को नाम राज्यप्रियः
कः कालस्य न गो चरत्वमगतम् कोर्थगतो गौरवम् ।
को वादुर्जन दुर्गुणेषु पतितः क्षमेणयातप्रथि ॥

अर्थ— जगांत असा कोण आहे, ज्याला धन मिळाल्यावर गर्व झाला नाही, ज्याच्या मागच्या अडचणी दूर झाल्यात, ज्याच्या विचाराला स्त्री मोहाने खंडित केले नाही, राजाला कोण प्रिय होऊ शकला ? वेळ आल्यावर कोण कालवश झाला नाही; कोणत्या मागणाऱ्याला गौरव प्राप्त झाला; कोण असा आहे की, दुष्ट व्यवहार करून जीवनांत कुशल झाला; अर्थात कोणीच नाही.

३६. विषारी दुर्जन.

तक्षकस्य विषं दन्ते मक्षिकायां विषं मुखे ।
वृश्चिकस्य विषं पुच्छे सर्वांगे दुर्जने विषम् ॥

अर्थ— विष, सापाच्या दातांत, माशीच्या तोंडात आणि विचवाच्या शेपटींत (नांगींत) असते, परंतु दुर्जनाच्या सर्व शरीरातच विष भरलेले असते.

४०. मरण निश्चित आहे.

यथा फलानां पक्वानां नान्यत्र पतनाद्भयम् ।

एवं नरस्य जातस्य नान्यत्र मरणाद्भयम् ॥ २।१०५।१७

अर्थ— झाडावरच पक्व झालेल्या फळांना पडण्यावाचून ज्याप्रमाणे निश्चित भय दुसरे नाही, त्याचप्रमाणे जन्मास आलेल्या मनुष्याला मरणावाचून निश्चित भय दुसरे कोणतेही नाही.

४१. मित्र मिळविणे सोपे, टिकविणे कठिण.

सर्वथा सुकरं मित्रं दुष्करं प्रतिपालनम् ।

अनित्यत्वात् तु चित्तानां प्रीतिरल्पेऽपि भिद्यते ॥

४।३२।७

अर्थ—(सुग्रिव मंत्र्यांना सांगतो) मित्र मिळविणे सोपे आहे, पण त्याच्याशी मैत्री टिकविणे मात्र कठिण आहे. कारण मनाच्या चंचलतेमुळे थोड्या कारणानेदेखील परस्परांमधला स्नेह किंवा प्रेमभाव तुटला जातो.

४२. सर्व संग्रहाचा शेवट नाशात.

सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।

संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ॥

तस्मात् पुत्रेषु दारेषु मित्रेषु च धनेषु च ।

नातिप्रसंगः कर्तव्यो विप्रयोगो हि तैर्धृवम् ॥ ७।५२।१२

अर्थ—सर्व संग्रहाचा शेवट नाशांत होतो. उंच चढणारे शेवटी पडतात, संयोगाचा शेवट वियोगातच होतो आणि जीविताचा अंत मरणांत होतो. म्हणून पुत्र, स्त्री, मित्र, धन ह्यांच्या ठिकाणी अतिशय आसक्ति ठेवू नये. कारण त्यांचा वियोग निश्चित होणारा आहे.

४३. भेट व ताटातूट.

यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महौदधौ ।

समेत्य च व्यपेयातां तद्दत्त भूतसमागमः ॥ २।१०।२६

अर्थ—ज्याप्रमाणे महासागरांत वाहात जाणारी अनेक लाकडे एकत्र येऊन जुळावी व एकत्र आल्यावर पुन्हा अलग होऊन त्यांची ताटातूट व्हावी, त्याचप्रमाणे भार्या, पुत्र, जातभाई व धनें ही एकत्र येऊन एकमेकापासून दूर जातात, कारण त्यांचा वियोग ठरलेलाच.

४४. निर्लज्ज पंडित होतो.

जिव्हायां छेदनं नास्ती नास्ती तालूपतनाद्भयम् ।

निर्विशेषण वक्तव्यं निर्लज्जः को न पंडितः ॥

अर्थ—जेव्हा जीभ छाटली जात नाही, किंवा डोके मारले जात नाही, तेव्हा वाटेल ती बडबड करून पांडित्य दाखवायला काय हरकत आहे ? थोडक्यात निर्लज्ज माणसाला पंडित म्हणून मिरविणे सोपे आहे.

४५. संस्कृतातील शब्द चमत्कृति, द्वयर्थ, श्लेष आदी फार पुढारलेले आहेत.

उदाहरणार्थ पुढील श्लोक पहा, ह्यात तीन प्रश्न विचारले आहेत. त्यांच्या उत्तराचे एक सुभाषित तयार होते.

भोजनान्ते च किं पेयम् ?

जयन्तः कस्य वै सुतः ?

कथं विष्णूपदं प्रोक्तम् ?

तक्रं शक्रस्य दुर्लभम् ।

भोजनानंतर काय प्यावे ?

जयन्त हा कुणाचा मुलगा आहे ?

विष्णूपद कसे आहे ?

उत्तर— ताक, इंद्राचा, दुर्लभ — ह्याचे सुभाषित 'तक्रं शक्रस्य दुर्लभं' म्हणजे ताक इंद्राला दुर्लभ आहे असाही अर्थ होतो.

४६. अगम्य काय ?

नृपस्य चित्तं कृपणस्य वित्तम्

मनोरथं दुर्जन मानवाणाम्

स्त्रियश्चरित्र पुरुषस्य भाग्यम्

देवो न जानाति कुतो मनुष्यः ॥

अर्थ—राजाचे चित्त, कंजूस माणसाजवळील धन आणि दुर्जन माणसाचे मनोरथ, तसेच स्त्रिचे चरित्र आणि पुरुषाचे भाग्य — यांचा देवालाही थांग लागणार नाही तिथे माणसाचे काय होय ?

४७. आशेने माणूस धावत सुटतो

आशानाम् मनुष्याणाम् कश्चित् आश्चर्यं शृङ्खला ।

यः बद्धः प्रधावन्ति मुक्तातिष्ठन्ति पगुवत् ॥

आशा नावाची माणसाला बद्ध करणारी शृङ्खला मोठी आश्चर्य-जनक आहे. ह्या साखळीने बांधलेला माणूस सुसाट धावत सुटतो आणि ह्या आशेच्या बंधानातून मुक्त झालेला माणूस मात्र पंगूसारखा स्थिर होतो.

४८. विद्यार्थी लक्षण

काकदृष्टि बकध्यानं श्वाननिद्रा तथैव च ।

अल्पाहारी ब्रह्मचारी विद्यार्थी पंचलक्षणम् ॥

‘कावळ्यासारखी सावध नजर, बगळ्यासारखे सावध ध्यान आणि कुत्र्यासारखी जागृत निद्रा आणि अल्पाहार आणि ब्रह्मचर्य ही विद्यार्थ्यांची पाच लक्षणे आहेत.’

४९. सजातीयंचे गुरगुरणे

ब्रह्मणो गणको वेश्या सारमेयश्च कुक्कुटः

तुष्टेव न्येजु कुप्यन्ति नटो, मन्त्री च याचकः ॥

‘ब्राह्मण (भटजी), जोतिषि, वेश्या, कुत्रा, कोंबडा, नट, मंत्री व भिक्षेकरी हे सजातीयाला पाहाताच एकमेकांवर गुरगुरतात व जळफळात करतात.’

५०. कोठे काय शिकावे—

विनय राजपुत्रेभ्यः पण्डितेभ्यः सुभाषितम् ।

अनृतं द्यूतकारेभ्यः स्त्रीभ्यः शिक्षेत् कैवतम् ॥

अर्थ—राजपुत्रापासून विनय शिकावा, पंडितापासून सुभाषित शिकावे, जुव्वा खेळणारापासून खोटेपण शिकावे व स्त्री पासून ढोंगीपणा शिकावा.

५१. लबाड व धूर्त कोण.

नराणां नापितो धूर्तः पक्षिणां चैव वायसः ।
चतुष्पदा शृगालस्तु स्त्रीणां धूर्ता च मालिनी ॥

अर्थ—सर्व पुरुषांत धूर्त असतो न्हावी, पक्षांमध्ये कावळा, चार पायांच्या जनावरांमध्ये धूर्त कोल्हा, स्त्रीयांमध्ये मालिनी (म्हणजे विशिष्ट सौंदर्य लक्षणयुक्त स्त्री).

५२. कोण कुणाचा नाश करतो.

दुर्मती राज्यनाशाय ग्रामनाशाय कुंजरः ।
शालको गृहनाशाय सर्वनाशाय मातुलः ॥

अर्थ—वाईट मंत्री राज्याचा नाश करतो, मोक्यात हत्ती गावाचा विध्वंस करतो, बायकोचा भाऊ घराचा खेळखंडोवा करतो. तर मामा सर्वनाश करतो.

५३. दोन बायकांचा दादला.

बिलात् बहिर्विलस्यान्तः स्थितः मार्जार सर्पयोः ।
मध्ये चाखुरिवांभाति पत्निवदययुतो नरः ॥

अर्थ—बिळाच्या बाहेर मांजर टपून बसले आहे व बिळाच्या आत साप आहे अशा उंदराची जशी अवस्था होते तशीच अवस्था दोन बायकांच्या दादल्याची होत असते.

५४. खुर्चीचीच पूजा

आसनं पूज्यते नैव सेवानिवृत्तः पुरुषः ।
हिनोऽपि सेव्यते भूर्यैः नरो भान्नासनस्थितः ॥

अर्थ—लोक खुर्चीचीच पूजा करतात; नमून वागतात. खुर्ची सूटून

माणूस निवृत्त झाला की त्याला कोणी विचारत नाही. मानाच्या खुर्चीवर बसलेल्या नालायक पुरुषांसमोरसुद्धा लोक हांजीहांजी करत असतात.

५५. कोणी एक कवि एका विद्वान राजास विनोदाने
विचारतो.

कस्य मरौ दूरधिगमः
कमले कःकथम विरचितवासः ।
कैस्तुष्यति चामुण्डा
रिपवःते सांप्रतं कुतो नष्टाः ॥

अर्थ—हे राजन्, मारवाड देशात (मरौ) कशाची दुर्मिळता ?
कमळावर वसती केलेला कोण ?
चामुण्डादेवी कशाने प्रसन्न होते ?
हल्ली तुझे शत्रु कोठे नष्ट झालेत ?
त्यावर राजा उत्तर देतो, 'त्वत्पृच्छैव मदुत्तरम्'
म्हणजे, "तुझा प्रश्न हेच माझे उत्तर आहे."

कसे ते पहा—कसे ते पहा.

कस्य = पाण्याची. मारवाड देशांत पाण्याची दुर्मिळता असते.
कः = ब्रह्मदेव. ब्रह्मदेव कमळांत वसती करून असतो.
कैः = मुंडक्यांनी. चामुण्डादेवी मुंडक्यांनी संतुष्ट होते.
कुतः = पृथ्वीतून. माझे शत्रु पृथ्वीतून नाहीसे झाले.

५६. कटकटीचा परीणाम.

अत्तुं वांछति वाहने गणपतेः आखु क्षुधार्तः फणी
तं च ऋचपतेः शिखी च गिरिजा सिंहोऽपि नागाननम् ॥
गौरी जन्हु सुनाम सूयति कलानाथं कपालानलो
निविण्णःस पपौ कुटूंब कलहादीशोऽपि हालाहलम् ॥

अर्थ—"शंकराच्या गळ्यांतील नाग गणपतिच्या वाहनास (उंदरास)

खाऊ इच्छितो; त्या नागांस कार्तिकेयाचे वाहन मोर खाऊं इच्छितो; पार्वतीचा सिंह गणपतिच्या मुखाला हत्तीचे तोंड समजून त्यावर झडप घालू पहातो; पार्वती शंकराच्या डोक्यावर बसलेल्या गंगेचा द्वेष करते, तर तृतीय नेत्रातील अग्नि मस्तकावरील चंद्राचा द्वेष करतो. ह्या सगळ्या घराच्या कटकटींना कंटाळून आत्महत्या करण्याच्या इराद्यानेच शंकराने हलाहल विष प्राशन केले.”

५७. गंगास्तवनात कविने शब्दावर कसे गमतीदार श्लेष केले आहेत ते पहा—

गंगा गा ! गा गंगा ! गंगा ! गंगे ! ग ! गंगी गा गुंगा ।
गंगा गुंगी गुंगा ! गंगा गुंगी ग ! गाग गा गंगा ॥

अर्थ—“गं गणपतये नमः” यातील ‘ग’ म्हणजे गणपतीला गा; हे प्रारंभीचे गणेशस्तवन करित तू गंगेला गा! “हे गंगा!” “हे गंगे!” असे म्हणत गंगेत स्नान करित असता किंवा गंगेच्या काठी उभे राहून (दुसरी बडबड न करिता) गंगेला गा. गंगेच्या गुंगीत गुंग व्हा म्हणजे तिच्या ध्यानात मग्न व्हा. गंगेच्या गुंगीत गावेसेच वाटले तर गाऊन गंगेलाच हाक मारा (‘हर गंगे, हर गंगे’ असे म्हणा.)

५८. गंगामहात्म्य.

जलं हि गांगं त्यजतामिहागं
पुनर्नचागं यदि चापि चांगं
करे रथांगं शयने भुजंगं
याने विहंगं चरणे तु गांगम् ॥ (कस्याचित्)

अर्थ—विष्णुभक्त आणि शिवभक्त यांचा संवाद आहे. विष्णुभक्त गंगास्नानाला जातो तेव्हा शिवभक्त त्याला थांबवतो; “थांब पुढे जाऊ नकोस बुडशील.” विष्णुभक्त म्हणतो, “अरे बुडालो तर ठिकच झाले. हे गंगाजल आहे. मेल्यानंतर तरी माझ्या अस्थि इथे

येणारच. लोकांचे कष्ट वाचतील आणि मी जन्म मरणाच्या बंधनातून मुक्त होईन. मी चक्रधारी होईन” गरुड माझे वाहन होईल, गंगा माझे चरणी वास करेल, मी विष्णुरूप होईन. शिवभक्त म्हणतो, “मी असे करणार नाही, मला विष्णुत्व नको. शिवत्व पाहिजे. कारण शिवाच्या डोक्यावर गंगा आहे. मी गंगेला पायाखाली घालणार नाही.”

५९. जगाची रीतप्रीत

रौलम्बैर्न विलम्बितं विघटितं धूमाकुलैः कोकिलै-
मीयूरैश्चलितं पुरैव रभसात्कीरैर धीरैर्गतम् ।

एकेनापि सुपल्लवेन तरुणा दावानलोपप्लवः

सोढः को न विपत्सु मुंचति जनो मूर्ध्नापि यो लालितः ।■

—धर्मवर्धन

अर्थ—जगात माणसाचा स्वार्थ कसे कसे विचित्र रूप धारण करतो, याचे कवीने मोठे मार्मिक वर्णन केले आहे. एक वृक्ष होता फळा-फुलांनी लदबदलेला. सर्व तऱ्हेचे पक्षी त्याच्या आश्रयाला राहायचे आणि आपल्या सुस्वरांनी वातावरण मंजुळ करायचे. एकदा वणवा पेटला आणि तो वृक्षही आगीच्या भक्ष्यस्थानी पडला. आतापर्यंत त्याच्याशिवाय न राहणारे सगळे सहृद पक्षी भराभर त्याला सोडून गेले. या आशयाची लहानपणी चिपळूणकरांची अन्योक्तिकलाप नावाची कविता वाचायला मिळायची ती अशी—

दावाग्नि खवळोनिया तरुवरा जाळीतसे जै बळें ।

जातो सर्व पळोन कोकिल शिखी रावे तसे कावळें ॥

भक्षायस फळें चोहोंकडूनिया एकत्र जें जाहले ।

येता संकटकाळ होय जवळी ऐसा न कोणी मिळे ॥

६१. सज्जनांची एकवाक्यता.

धृष्टं धृष्टं पुनरपि पुनश्चंदनं चारुगंधं
छिन्नं छिन्नं पुनरपि पुनः स्वादु चैवेक्षुकांडम् ।
दग्धं दग्धं पुनरपि पुनः कांचनं कान्तवर्णम्
न प्राणान्ते प्रकृति विकृतिर्जायते चोत्तमानाम् ॥
(बाणभट्ट)

अर्थ- जसे चन्दनाला पुन्हा पुन्हा कितीही वेळ धासले तरी त्याचा सुगंध कायमच राहतो, उसाचे पेर कितीही तुकडे करा, सालपटे काढा पण आपला गोडपणा सोडणार नाही; सोन्याला कीतीही वेळा अग्नीत घाला, घासा पण त्याची कांती अधिकाधिक उज्जलच होत जाणारच; तसेच उत्तम पुरुषांचेही असते. कितीही संकटे येवोत किंवा कष्ट होवोत थोरपुरुष आपला सन्मार्ग सोडणारच नाहीत.

६२. आंतरिक आकर्षणच कारण.

व्यतिजति पदार्थान्तरः कोऽपिभावः
न खलु बहिरूपाधिन्प्रीतयः संश्रयन्ते ।
विकसति हिपतंगस्योदये पुण्डरिकं
द्रवति च हिमरश्माबुद्गते चन्द्रकान्तः ॥

(भवभूति)

अर्थ- 'सुर्याच्या उदयासरसी कमलिनी प्रफूलित, विकसित होते किंवा चंद्रउदयाबरोबर चंद्रकांत मणि विरघळू लागतो. हे कांही बाह्या-वडंबर म्हणून नव्हे तर त्या त्या इष्ट वस्तूंचे तसेच आंतरिक आकर्षण असते म्हणून.'

६३. धीरे धीरे रे मना.

शनैः पन्था शनैः कन्था शनैः पर्वतमस्तके ।
शनैर्विद्या शनैर्वित्तं पन्चैतानि शनैः शनैः ॥

(भल्लट)

अर्थ- मार्ग हळू हळूच आक्रमावा लागतो, रजाईमध्ये कापूसही हळूहळूच भरावा लागतो. पर्वतशिखरावर चढाईही हळूहळूच करावी लागते. विद्याही हळूहळूच ग्रहण करावी लागते. तसेच धनसंचयही हळूहळूच करावा लागतो. ह्या पांच वस्तू हळूहळूच केलेल्या चांगल्या.

६४. सेवनाने काय वाढते?

उद्योगः कलहः कण्डूर्धृतं मद्यं परस्त्रियः

आहारो मैथुनं निद्रा सेवनात्तु विवर्धते ॥

(माघ)

अर्थ- माघ कवींनी ह्या नऊ गोष्टी उदाः उद्योग, कलह, कण्डू, जुव्वा, मद्य, परस्त्री, आहार आणि निद्रा जितके जास्त सेवन कराल तेवढ्या वाढतच जातात, असे म्हटले आहे. त्याची लालसा आणखी आणखी वाढत जाते.

६५. वियोगिनीची वेदना.

किमिति कृशासि कृशोदरि ?

किं तव परकीय वृत्तान्तैः

कथाय तथपि मुदे मम?

याहि--पान्थ कथयिष्यतितव जाया ॥

(नरसिंह)

अर्थ- एक पांथस्थ मार्गावर उभ्या असलेल्या एका युवतीला प्रश्न करतो, हे कृशोदरि! तू इतकी रोड कां ?

युवती ताडकन म्हणते, "तुला दूसऱ्यांच्या तब्येतीची चौकशी कशाला? तू परकीय, जा आपल्या रस्त्याने,"

प्रवासी पुन्हा म्हणतो, "तुझा माझा कांही संबंध नाही, पण माझ्या कूतूहलास्तव उत्तर दे."

तेव्हा ती तरुणी म्हणते, "लवकर घरी जा आणि आपल्या पत्नीलाच विचार."

वियोगाने विव्हळ झालेल्या तरुणीची वेदना मोठ्या सूचकतेने कवीने दर्शविली आहे.

६६. मानवी मनोरथ.

रात्रीर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेश्यति हसिष्यति पंकजश्रीः ।
इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे
हा मूलतः कमलिनीं गज उज्जहार ॥

(नरसिंह)

अर्थ- मोठे रम्य मनोरथ बांधणाऱ्यावर दैवाची कुन्हाड कशी पडते, व सगळ्या स्वप्नांचा चक्काचूर कसा होतो, याचे मोठे बहारदार वर्णन नरसिंह कवीने या सुप्रसिद्ध काव्यात केले आहे. कमळाच्या कोशात मधूरस पीत पीत भ्रमर कल्पना करतो, की रात्र सपेल, पहाट होईल, सकाळचा सूर्य उगवेल, दिशा प्रकाशमान होतील आणि सूर्याच्या किरणांनी कमळाच्या पाकळ्या उघडतील. आणि भ्रमर ते सर्व पहात स्वच्छंद विहार करायला निघून जाईल. पण हाय ! हा विचार चालू असतांनाच एक मदोन्मत्त हत्ती येतो आणि कमळिणीला मूळापासून उखडून फेकून देतो. कसली सकाळ आणि कसले उमलणे!

६७. धिक्कार ह्या गृहस्थधर्माचा.

क्रोशन्तः शिशवः सवारि सदनं पंकावृत्तं चांगणं
शय्या दंशवती च रूक्षमशनं धूमेन पूर्णं गृहम् ।
भार्या निष्ठुरभाषिणी प्रभूरपि क्रोधेन पूर्णः सदा
स्नानं शीतेलावारिणा हि सततं धिग्धिगृहस्थाश्रमम् ॥

(माघ)

अर्थ- महाकवि माघाने गृहस्थाचे वर्णन केले आहे, 'मुलं रडताहेत, त्यांचा बंदोबस्त होत नाही; रहाण्याचे घर ओलसर झाले आहे, आंगणात चिखल पसरला आहे. घरातले विस्तरे, डांस आणि ठेकणांनी काविज केले आहेत. अन्नआहार रूक्ष (स्निग्ध पदार्थ

महागल्यामुळे) आणि घर धुराने भरले आहे; पत्नि चिडून निष्ठूर बोलणारी आहे; बाराही महिने थंडगार पाण्यानेच स्नान करावे लागते आहे. काय हा संसार ? धिक्कार! धिक्कार! असो या गृहस्थाश्रमाला.” काय हुबेहुब वर्णन केले आहे गरिब माणसाच्या संसाराचे.

याच्या उलट कूसूमदेव कवि गृहस्थाश्रमाचे गोड वर्णन करतो.

६८. स्वर्गसम गृहस्थाश्रम असा असावा.

सानन्दं सदनं सुताश्च सुधियः कान्ता न दूर्भाषिणी
सन्मित्रं सुधनं स्वयोतिषिरतिश्चाज्ञापराः सेवकाः ।
आतिथ्यं शिवपूजनं प्रतिदिनं मृष्टान्नपानं गृहे
साधो संगमुपासते हि सततं स्वर्गो गृहस्थाश्रमः ॥

(कूसूमदेव)

अर्थ—आनंदाने भरलेले घर, पूत्र बुद्धिमान आणि मधुरभाषिणी पत्नी; सन्मित्र लाभले, धनाची कमतरता नाही, आणि तेही योग्य मार्गाने मिळविलेले; तसेच सेवक आज्ञाधारक आहेत, घरात आतिथ्य आहे. शिवशंभूची पूजा होते. मिष्टान्नाची पानं उठताहेत, साधू-संतांचा सतत सहवास लाभतो आहे, असा हा स्वर्गासारखा गृहस्थाश्रम धन्य होय”.

असा हा आदर्श गृहस्थाश्रम मात्र कवींचे एक स्वप्नच असू शकतो.

६९. कलियुग.

निर्विर्या पृथिवी निरोषधिरसानीचा महत्वंगता
भूपाला निज कर्मधर्मरहिताः विप्राः कुमार्गेरताः
भार्याभर्तृविरोधिनी पररताः पुत्राः पितुद्वेषिणो
हा कष्टं खलुवर्तते कलियुगे धन्या नरा ये गताः ॥

(माघ)

अर्थ- “पृथ्वी वीरहीन झाली आहे, पराक्रमाचे नाव नाही, औषधि आपला गूण सोडून गेल्यात, नीच लोक मोठ्या पदावर विराजमान

झालेत, राजे आपले राज्य व कर्मधर्म गमावून बसले, ब्राम्हण कूमार्गी लागले, पत्नी पतिला सोडून परपुरुषावर रत झाली, पुत्र पित्याचा द्वेष करते झाले, खरेच कलियुग आले आहे. जे लोक आपली जीवन-यात्रा संपवून ही वेळ यायच्या आंत गेले तेच धन्य म्हणायचे.”

७०. वसंत आला.

मधुद्विरेफः कुसुमैक पात्रे, पपौ प्रियां स्वामनुवर्त्तमानः

शृंगेणच स्पर्शनिमिलिताक्षीं मृगीमकंडूयत कृष्णसारः ॥

(कालिदास)

अर्थ- भ्रमर एकाच पुष्पाच्या पत्रात आपल्या प्रियेचे अनुसरण करीत मधूपान करीत आहे. कृष्णसार नावाचा मृग स्पर्शजन्य सूखाच्या आस्वादाने डोळे मिटून शेजारच्या प्रियेशी गूँजन करतो आहे व तिला खाजवत खाजवत म्हणतो आहे, की हे प्रिये! 'वसन्त आला आहे' वसन्ताच्या आनन्दविभोर वृत्तीचे हे वर्णन फक्त कालिदासाची प्रति-भाच करू जाणे.

७१. निर्भयता.

धैर्यं यस्य पिता क्षमा च जननी शान्तिश्चिरं गेहिनी

सत्यं सूनुरयं दया च भगिनी भ्रात॥ मनः संयमः

शय्या भूमितलं दिशोऽपि वसनं ज्ञानामृतं भोजन-

मेते यस्य कुटुम्बिनो वद सखे कस्माद्धयं योगिनः ॥

(बाणभट्ट)

अर्थ- धैर्य ज्याचा पिता, क्षमा ज्याची माता आणि शांति ज्याची चिर परिचिता गृहिणी आहे; सत्य ज्याचा पूत्र, दयाज्याची बहिण आणि मनसंयम हा ज्याचा भाऊ आहे; अखंड भूमितल ही ज्याची शय्या, दिशा हे ज्याचे वस्त्र आहे, ज्ञानरूपी अमृत ज्याचे भोजन होय आणि हे सगळे ज्याचे कूटूंबीय आहेत, त्याला हे मित्रा, ह्या जगांत कशाचे भय आहे ?

७२. अशाच अर्थाचा भर्तृहरीच्या वैराग्य शतकात मोठा

सुंदर श्लोक आहे तो असा,

भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाद्भयम्
मौने दैन्यभयं बले रिपुभयं रूपे जराया भयम् ।
शास्त्रे वादिभयं गुणे खलभयं काये कृतांताद्भयम्
सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ॥

अर्थ- भोगाला रोगाचे भय आहे. उच्चकूळाला पतनाचे भय, धनाला राजाचे भय. मौन धारण करावे, तर दारिद्र्यामुळे तोंड उघडावे लागते. ताकद असली तर शत्रूचें भय, रूपाला म्हातारपणाचे भय आहे शास्त्राला वादाचे भय, गुणी माणसाला दुष्टांचे भय आहे; शरिराला कृतांतकाळाचे भय आहे, एकूण जगांतल्या सर्व वस्तू भयाने ग्रासलेल्या आहेत. जगात फक्त एकच वस्तू भयरहित आहे, आणि ती म्हणजे वैराग्य.

७३. ह्यांचा प्रसार होणारच.

वार्ता च कौतुकवती विमलाच विद्या
लोकोत्तरं परिमलश्च कुरंगनाभेः ।
तलस्य बिन्दुरवि वारिणी दुर्निवार -
मेतद् त्रयं प्रसरति स्वयमेव भूमौ ॥

(माघ)

अर्थ- 'कोणतीही कौतुकास्पद चर्चा असो ती पसरतच जाते. तसेच विद्येचे आहे. जर माणसाजवळ श्रेष्ठ विद्या असेल, तर तिची किर्ती पसरणारच. अशीच अवस्था आहे कस्तूरीची. तिचा वास लपवताच येत नाही. ज्याप्रमाणे पाण्यात तेलाचा थेंब पडला की तो तरल होऊन पसरतो, तशाच वरील तीन वस्तु काही प्रचार न करताच फैलावतात.'

७४. गतजन्मीचे लागेबांधे .

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्
पर्युत्सुकी भवतियत् सुखिनो ऽ पि जन्तुः ।
तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं
भावस्थिराणि जननान्तर सौहृदानि ॥

(कालिदास)

अर्थ- “कधी कधी एखादे सुंदर दृश्य, एखादा मधूर स्वर, शब्द ऐकून एखाद्या निःसंग किंवा सर्वसुखी माणसाचे हृदय खेचले जाते. ह्या अपारिचित दृश्याचे, स्वराचे शब्दाचे असे अकस्मात आकर्षण, दयार्द्रभाव कां निर्माण होत असेल बरे? कदाचित पूर्वजन्मीच्या ज्या प्रेमानूभूति मनात निश्चेष्ट पडलेल्या असतात, त्या अशा प्रसंगी सचेतन होऊन आपल्याला आकर्षित करीत असतील.”

७५. मैत्रीच्या कात्र्या .

इच्छेच्छेद्विपुलांमैत्रीं त्रीणितत्र न कारयेत्
वाग्वादमर्थं सम्बंधं तत्पत्नीपरिभाषणम् ॥

(भारवि)

अर्थ- आपली दाट मैत्री जर स्थिर राखायची असेल तर बुद्धिमान माणसाने तीन गोष्टींचा व्यवहार टाळावा:

एक- व्यर्थ वितंडवाद करू नये,

दोन- पैशाचे व्यवहार करू नये,

तीन- मित्रपत्नीशी जास्त संभाषण करू नये.

७६. गर अपना बनाकर मारा तो क्या मारा .

विश्वासप्रतिपन्नानां वंचने का विचित्रता ।

अंकमारूह्य सुप्तं हि हत्वा किंनामपौरुषम् ॥

(शारंगधर)

अर्थ- कवी शारंगधर म्हणतात, विश्वास संपादन करून मग वदना किंवा विश्वासघात केला तर काय मोठे मिळविले? मांडीवर झोपले-ल्याला मारण्यात काय पुरुषार्थ झाला?"

७७. विचार करूनच पुढे जा .

तिष्ठत्येकेन पादेन चलत्येकेन पंडितः ।

न परिक्ष्य परं स्थानं पूर्वमायतनं त्यजेत् ॥

(व्यास)

अर्थ- "बुद्धिमान माणसाने पुढचा पाय स्थिर झाल्याशिवाय मागचा पाय हालवू नये तसेच पुढील स्थानाची पूर्ण परीक्षा झाल्याशिवाय मागील स्थान सोडू नये."

७८. श्रेष्ठ मानव .

मूकं परापवादे परदारनिरिक्षणे ऽप्यन्धः ।

पंगु परधनहरणे जयतिलोकत्रयेपुरुषः ॥

(कस्याचित्)

जगात तीन गोष्टींचा संयम ठेवणारा माणूस अति श्रेष्ठ होय.

- (१) दूसऱ्याची तक्रार करण्यात मूका, म्हणजे चूगलखोरी न करणारा,
- (२) दूसऱ्याच्या स्त्रीकडे पहाण्यात आंधळा,
- (३) दूसऱ्याचे धन हरण करण्यात पंगु (लंगडा)

७९. याचकतेचा धिक्कार -

तीक्ष्णधारेण खड्गेन वरं जिव्हा द्विधा कृता ।

न तु मानंपरित्यन्य देहिदेहीतिभाषितम् ॥

(भास)

अर्थ- तीक्ष्ण धारेच्या तलवारीने जीभेचे दोन तुकडे करून टाकणे श्रेयस्कर, परंतु स्वाभिमान सोडून या जीभेने कूणासमोर 'मला कांही द्या' असे म्हणणे लांछनास्पद आहे.

- श्रीमद्भगवत् गीता -

८०. कार्पण्य दोषोपहत स्वभावः

पृच्छामी त्वां धर्मसंमूढचेता
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रुही तन्मे
शिष्यस्ते ऽ हं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्

अर्थ—‘भेकड प्रवृत्ती, भय आणि धर्माने माझ्या चित्तांत संभ्रम उत्पन्न केल्यामुळे, हे भगवान, जो कल्याणाचा मार्ग आहे तो मला सांगा. मी आपला शिष्य आहे. आपणास शरण जातो. मला शिक्षा द्यावी.’ असे अर्जुन श्रीकृष्ण भगवानास विनवणी करतो.

८१. वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरो ऽ पराणि ।
तथा शरिराणि विहाय जीर्णा -
न्यन्ययानि संयाति नवानि देही ॥

अर्थ—श्रीकृष्ण भगवान अर्जूनाला म्हणतात, ‘मृत शरिरांचा शोक करणे उचित नाही, कारण जसे जुने वस्त्र झाल्यावर मनुष्य नवीन वस्त्र धारण करतो, तसेच जीवात्मा देखील जुन्या शरिराला सोडून नवीन शरिरांस प्राप्त करतो.

८२. नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥

अर्थ—आत्म्याला शस्त्र कापू शकत नाही, अग्नि जाळू शकत नाही, पाणी ओले करू शकत नाही. आणि हवा आत्म्याला वाळवू शकत नाही.

८३. जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्यच ।

तस्मादपरिहार्ये ऽ र्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥

अर्थ— जेव्हां जन्माला आलेल्यांना मृत्यु तसेच मरणान्याला निश्चित पुनः जन्म मिळतो. असे असल्यावर तुझ्या शोक करण्याला अर्थ नाही.

८४. हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥

अर्थ— तेव्हा युद्ध करणे सर्व तऱ्हेने उचित आहे. युद्धांत मृत्यु आल्यास स्वर्ग प्राप्त होईल किंवा युद्ध जिंकशील तर पृथ्वीचा स्वामी होवून राजपद भोगशील, म्हणून अर्जूना, युद्ध करण्यास निश्चयाने तयार हो!

८५. प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्थ दोच्यत् ॥

अर्थ—श्रीकृष्ण भगवान अर्जूनाला म्हणतात, मनुष्य जेव्हा आपल्या मनातील सर्व इच्छेचा त्याग करतो. त्यावेळी आत्म्यापासून आत्मा संतुष्ट झाल्याने त्यालाच स्थिरबुद्धि म्हटल्या जाते.

८६. ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ।

संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधो ऽ भिजायते ॥

अर्थ— मनासहित इंद्रियाला वश केले आणि ईश्वराची भक्ती जर केली नाही, तर हे मन विषयांच्या चिंतनात रममाण झाल्यावर आसक्ति उत्पन्न होऊन त्या विषयांची अभिलाषा उत्पन्न होते आणि ते प्राप्त करण्यास अडथळे आल्यास राग उत्पन्न होतो.

८७. क्रोधोद्भू भवती संमोहः संमोहात्स्मृति विभ्रमः

स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यती ॥

अर्थ— रागामुळे अविवेक जागृत होतो. त्यामुळे स्मरणशक्ती भ्रमित

होवून ज्ञानशक्तीचा नाश होतो, आणि मनुष्य आपल्या जीवनांत असफल होतो.

८८. या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥

अर्थ- संसारातील सर्व प्राणीमात्रांना जी रात्र वाटते, त्या रात्रीला नित्य शुद्ध बोधस्वरूप परमानंद योगी पुरुष ज्याने भगवानाला प्राप्त केले असते, तो जागतो. तत्त्व जाणणाऱ्या मुनीला ती रात्र नसते.

८९. यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानम धर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

अर्थ- हे अजून ! पृथ्वीतलावर जेव्हा जेव्हा अधर्म वाढतो व धर्माची हानी होते, तेव्हां तेव्हां मी अवताररूपाने प्रगट होतो.

९०. परित्राणाय साधूनां विनाशायच दुष्कृताम् ।

धर्म संस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

अर्थ -तपस्वी साधू-मुनि-लोकांचा उद्धार, दुष्ट कर्म करणाऱ्यांचा नाश करण्यासाठी तसेच धर्मस्थापनेसाठी मी ह्या पृथ्वीवर युगायुगाने अवतार घेत असतो.

९१. न मां कार्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा

इति मां यो ऽ भिजानाति कर्मभिर्नस वध्यते ॥

अर्थ- कर्मापासून मिळणाऱ्या फळाबद्दल मला आसक्ति नाही, म्हणून कर्म मला लिपायमान करीत नाही. जो मला तत्वाने जाणतो, तो कर्मांनी बांधल्या जात नाही.

९२. नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्वयं योग संसिद्धः कालेनात्मानि विन्दति ॥

अर्थ- म्हणून ह्या संसारांत ज्ञानाशिवाय दूसरी पवित्र वस्तु नाही. त्या ज्ञानाला कितीतरी काळापासून स्वतः समत्व बुद्धीरूप योगाव्दारा शुद्ध अतःकरण झालेला पुरुष आत्मानुभव करतो.

९३. विद्या विनय संपन्ने ब्र म्हणे गवि हस्तिनि
शुनिचैव श्वपाकेच पण्डिताः समदर्शिनः ॥

अर्थ- जे जोगी, ज्ञानी पुरुष विद्या आणि नम्रतेने युक्त आहेत. ते गाय, हत्ती, कुत्रे तथा चांडाळाशी देखील समभावाने व्यवहार करतात, समभावाने पाहतात.

९४. चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम्
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम्

अर्थ- अर्जून श्रीकृष्ण भगवानास म्हणतात, हे भगवान, मन हे फारच चंचल, प्रमथन स्वभाववृत्तीचे असून दृढ आणि बलवान आहे. म्हणून ते वश करणे वायुसमान दुष्कर आहे, असे मी समजतो.

९५. असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥

अर्थ- हे अर्जून, मनाला वश करणे खरोखरच कठीण आहे, यात शंका नाही; परंतु नियमित अभ्यस्त आणि प्रयत्नशील असून आसक्ती सोडल्यास मन वश झाल्याशिवाय राहणार नाही, करिता त्या मनाला जरूर वश करायला पाहिजे.

९६. मन्मनाभव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यासि युक्तवैव मात्मान पत्परायण ॥

अर्थ- जो मला अनन्य नित्य प्रेमाने, एकाग्र चित्त ठेऊन, श्रद्धा प्रेम ठेऊन निष्काम भावनेने माझी प्रार्थना करतो. शंड.ख, चक्र, गदा, पद्म, किरीट कुण्डलादि भूषणांनी पीतांबरयुक्त, वनमाला आणि कौस्तुभमणीधारी मी विष्णूला मन, वाणी, शरीरद्वारा सर्वस्व अर्पण करून अतिशय श्रद्धा, भक्ती आणि प्रेमाने आग्रहपूर्वक पूजन करतो आणि मला सर्व शक्तिमान विभूति बल, ऐश्वर्य, माधुर्य गम्भीरता, उदारता, वात्सल्य, सहृदयता इत्यादि गुणांनी युक्त जो विनयपूर्वक साष्टांग दण्डवत् करून शरण येतो, तो मला प्राप्त करतो.

९७. उर्ध्वं गच्छन्ति सत्वस्थामध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जधन्य गुण वृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥

अर्थ- सत्वगुणयुक्त आचरण करणारा पुरुष, स्वर्गादि उच्च लोकाला प्राप्त करतो. आणि रजोगुणांनी स्थित असा राजस पुरुष मृत्यू लोकांत राहतो, आणि तमो गुणाचे कार्य करणारे, निद्रा, प्रमाद आणि आळसयुक्त तामसी पुरुष अधोगतीला जाऊन कीट, पशू इत्यादी योनीत जन्म घेतात.

९८. मानापमान योस्तुल्यं तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।

सर्वारम्भ परित्यागी गुणातीतः स उच्चते ॥

अर्थ-जो मान-अपमानांत ही समाधान मानतो, मित्र-शत्रुपक्षांत ही सम आचरण करतो, असा संपूर्ण कर्तापणाचा, अभिमानरहित पुरुष गुणवान समजला जातो.

९९. कट्वम्ल लवमा त्युष्ण तिक्ष्ण रूक्ष विधा हिनः ।

आहारा राजसस्येष्टा दूःखस्यो कामयप्रदाः ॥

अर्थ- कडू, आंबट, लवणयुक्त, गरम, मसालेदार, शुष्क, दाहकारक आणि चिंता व रोगास उत्पन्न करणारा आहार, पदार्थ, राजस पुरुषाला प्रिय असतो.

१००. ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्व भूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥

अर्थ- हे अर्जुना.- शरीर रूपी यंत्रात सर्व प्राण्यांच्या अंतरंगात त्यांच्या कर्मानुसार राहून भूत प्राणी ह्यांच्या हृदयात मी स्थित आहे.

१०१. तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥

अर्थ- म्हणून हे अर्जुना, सर्व तऱ्हेने अनन्य भक्तीभावाने मला शरण जा, असे केल्याने त्या परमपिता परमेश्वराच्या कृपेने चिरशांती आणि सनातन धर्म तुला प्राप्त होईल.

१०२. कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्म फल हेतुर्भूर्मा ते सङ्गोस्त्वकर्मणि ॥

अर्थ- हे अर्जुना, कर्म करण्यातच तुझा अधिकार आहे, फळाची आशा करू नकोस. तसेच कर्म करण्यात देखील अप्रीति दाखऊ नकोस.

“चर्षटपंज्जरी” (आद्य शंकराचार्य रचित)

१०३. भज गोविन्दं भज गोविन्दं, गोविन्दं भज मूढमते ।

प्राप्ते सन्निहिते मरणे, नहिनहि रक्षति 'डुकृञ्करणे ॥

अर्थ- हे मुर्खा ! (बुद्धीहीन मनुष्या) परम पवित्र गोविन्दाचे वारंवार भजन कर. मृत्यु जवळ येऊ लागला तेव्हांच 'डुकृन् करणे' असे वारंवार उच्चारून रक्षा होत नाही.

१०४. भज गोविन्दं भज गोविन्दं, गोविन्दं भज मूढमते ।

दिनमपि रजनी सायंप्रातः शिशिरवसन्तौ पुनरायातः ।

कालः क्रीडति गच्छत्यायुस्तदपि न मुञ्चत्याशावायुः ॥

अर्थ- अरे मुर्खा ! वारंवार गोविन्दाचे भजन कर. दिवस आणि रात्र, सकाळ आणि सायंकाळ, हिवाळा आणि वसंतऋतु पुन्हा-पुन्हा येतच आहे. काळ (यम) क्रीडा करतो आहे, आणि प्राण्यांना या जगातून हटवित आलेला आहे. आयुष्य सांगत आलेले असते, तरी पण (मनुष्य) आकाशरूपी वायूला सोडत नाही.

१०५. भज गोविन्दं भज गोविन्दं, गोविन्दं भज मूढमते ।

वयासिगतेकः कामविकारः, शुष्के नीरेकः कासारः ।

क्षीणे वित्ते कः परिवारो ज्ञाते तत्त्वे कः संसारः ॥

अर्थ- हे मुर्खा ! वारंवार गोविन्दाचे भजन कर. अवस्था निघून गेल्यावर अर्थात जेव्हा तरुणावस्थाच नाही तर कामविकार व्यर्थच

आहे. पाणी आटल्यावर तलाव तलावच कसा ? धनच नष्ट झाल्यावर परिवार तो काय? अर्थात! हे सर्व निरर्थक आहे. याप्रमाणे तत्त्वज्ञान झाल्यानंतर जग ते काय आहे! अर्थात वास्तविक केवळ मायाच आहेत, बाकी काही नाही.

१०६. भज गोविन्दं भज गोविन्दं, गोविन्दं भज मूढमते ।

का ते कान्ता कस्ते पुत्रः संसारी ऽ यमतीव विचित्रः ॥

कस्यत्वंकः कुत आयातस्तत्त्वं चिन्तय मनसिभ्रातः ॥

अर्थ- अरे मुर्खा! गोविन्दाचेच भजन कर. कोण तुझी पत्नी, कोण तुझा पुत्र. हे जग फारच विचित्र आहे. कुणाचा तू, तू कोण आहेस, कोठून आलेला आहेस, अशा भ्रमात पडलेला, तू मनात खऱ्या तत्त्वाचा विचार कर. थोडक्यात तात्पर्य की. जग मायाच आहे. बाकी सर्व नातिगोती खोटी आहेत.

१०७. को वा दरिद्रो हि विशालतृष्णः श्रीमांश्चको यस्य समस्ततोषः

जीवन्मृतः कस्तुनिरुद्यमा यः किंवा मृतस्यात्सुखदा निराशा ॥

प्र.- दरिद्री कोण आहे ? उ०- अति इच्छा असणारा.

प्र.- श्रीमंत कोण आहे? उ०- ज्याला सर्वतोपरी समाधान आहे.

प्र.- वास्तविक जीवंतपणी मेलेला कोण आहे? उ०- जो पुरुषार्थहीन आहे. आणि,

प्र.- अमृत काय होऊ शकते ? उ०- सुख देणारी निराशा (अशापासून वंचित राहणे)

१०८. किं भूषणाद्भूषणमस्ति शीलं तीर्थं परं किं स्वमनो विशुद्धम् ॥

किमत्र हेय कनकं च कान्ता श्राव्यं सदा किं गुरवेदवाक्यम् ॥

प्र.- भूषणांत उत्तम भूषण काय आहे ? उ०- उत्तम चरित्र

प्र.- सर्वांत उत्तम तीर्थं काय आहे ? उ०- आपलं मन जे

विशेष रूपाने शुद्ध केलेले आहे. प्र.- या जगात त्याग करण्यासारखे काय आहे ? उ०- कंचन आणि कामिनी, प्र.-सदैव ऐकण्यासारखे काय आहे ? वेद आणि गुरुवचन.

महाप्रभु वल्लभाचार्याची खालील कविता किती मधूर आहे पहा. वल्लभाचार्य सुरदासांचे गुरु होत.

१०९. अधरं मधुरं वदनं मधुरं । नयनं मधुरं हसितं मधुरम् ।
हृदयं मधुरं गमनं मधुरं । मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ १ ॥
वचनं मधुरं वसनं मधुरं । चलितं मधुरं वलितं मधुरम् ।
चरितं मधुरं भ्रमितं मधुरं । मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ २ ॥
वेणुर्मधुरो रेणुर्मधुरः पाणिर्मधुरः पादौ मधुरौ ।
नृत्यं मधुरं सख्यं मधुरं । मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ३ ॥
गीतं मधुरं पीतं मधुरं । युक्तं मधुरं सुप्तं मधुरम्
दृष्टं मधुरं सृष्टं मधुरं । मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ४ ॥
रूपं मधुरं तिलकं मधुरं । सलिलं मधुरं कमलं मधुरम् ।
गोपी मधुरा लीला मधुरा । मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ५ ॥

श्री गौरांगप्रभूंचा खालील श्लोक किती सुंदर आहे पहा. -

११०. अयि! नंदतनूज! किंकर पतितं मां विषमे भवांबुधौ ।
कृपया निजपाद पंकजस्थित धूलीसदृशं विभावय ॥ १ ॥
न धनं न जनं न सुंदरीं कवितां वा जगदीश! कामये ।
मम जन्मनि जन्मनीश्वरे भगवद्भक्ति रहतुकी त्वयि ॥ २ ॥
नयनं गलद श्रुधारया वदनं गद्वदरूद्धया गिरा ।
पुलकैर्निचितं कदावपुस्तव नामग्रहणे भविष्यति ॥ ३ ॥

-नीतिशतकम् (भर्तृहरि)-

१११. अज्ञः सुख माराध्यः सुख तरमाराध्यते विशेषज्ञः ।

आनलव दूर्विदग्धं ब्रम्हा ऽ पितंनरंन रंजयति ॥

(वामनी श्लोक)

करू ये समाधान जो मूर्ख त्याचें ।

धरू ये सुखें चित्त पै जाणत्याचें ।

न जाणे न नेणे अशा पामराला ।

बूझावूं शकेना विधाता त्याला ॥

अर्थ- मूर्ख व्यक्तीला सहजतेने समजविता येते. ज्ञानी माणूस त्यापेक्षाही आराध्य आहे, परंतु अल्पज्ञानी माणूस जो गर्विष्ठ आहे त्याला प्रत्यक्ष ब्रम्हदेव देखील प्रसन्न करू शकत नाही.

११२. लभेत सिकतासु तेलमपि यत्नतः पीडयन्

पिषेच्च मृग तृष्णकासु सलिलं पिपासादितः ॥

कदाचिदपि पर्यटन्ञ्छ शधिषाण मासादयेत

न तु प्रतिनिविष्ट मूर्खजनचित्त माराधयते ॥

(वामनी श्लोक)

प्रयत्नें वाळूचे कण रगडितां तेलहि गळे,

तृषार्ताची तृष्णा मृगजळ पिऊनीही वितळे,

सशाचेंही लाधे विपिन फिरता शृंगहि जरी,

परंतु मूर्खचिं हृदय धरवेना क्षणभरी ॥

अर्थ- प्रयत्नपूर्वक वाळू मर्दित केल्यास त्यातून तेल निधू शकते. मृगतृष्णानी तहानलेला तहान भागऊ शकतो, भ्रमण करता

करता शशकाचे शिंग मिळू शकते, परंतु दुराग्रही व्यक्तीच्या मनाला अनुकूल करू शकत नाही.

११३. स्वायत्तमेकान्त गुणं विधात्रा विनिमित्तं छादनमंज्ञतायाः
विशेषतः सर्वविदा समाजे विभूषणं मौनम पाण्डितानाम् ॥

(वामनी श्लोक)

विनिर्मिलें झांकण अज्ञतेचें
स्वाधीन हे पद्मभवेणं फुकाचें
मूर्खास हे मौनचि फार साजे
सभेस त्यांच्या बहु जाणते जे ॥

अर्थ— ईश्वराने मुर्खासाठी सर्वथा स्वाधीन, एक मात्र मौन नामक गुणाची रचना त्याची मूर्खता लपविण्यासाठी केलेली आहे. पण्डित विद्वानांच्या सभेत ह्या मौन नामक गुणामुळे मूर्खाचे आभरण होत असते.

११४. केयुराणि न भूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वला ।
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं तालंकृता मूर्धनाः ॥
वर्णे का समलंकरोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते ।
क्षयिन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥

(वामनी श्लोक)

सद्रत्न हार मणि ताडित बाहुदंडी
की स्नान चंदन फुलें अणि लांब शेंडी
यांनी खरी घडतसे पुरुषा न शोभा
वाणीच भूषण सुशिक्षित शद्वगर्भी ॥

अर्थ— पुरुषाला केयूर तर आभूषित करीत नाहीच, त्याच-प्रमाणे चंद्रप्रकाशाप्रमाणे शुभ्र, धवल हार, स्नान, चंदनाचा लेप, फुलें किंवा केशरचना देखील पुरुषाला अलंकृत करीत नाहीत. एक

मात्र प्रेमळ, शुद्ध वाणी धारण केल्यावरच पुरुष अलंकृत होतो. म्हणजेच सर्व आभूषण नष्ट होतात, परंतु वाणीरूपी भूषणच हे स्थायी अलंकार आणि भूषण जाहे.

११५. दाक्षिण्यं स्वजने, दया परजने शाब्यं सदादुर्जने
प्रीतिः साधुजने, नयोनृपजने, विद्वज्जने चार्जवम्
शौर्यं शत्रुजने क्षमा गुरुजने, नारीजने धूर्तता
ये चैवं पुरुषाः कलासु कुशलास्तेष्वेव लोकास्थितिः ॥

(वामनी श्लोक)

आप्तांची बहु भीड सेवकजनीं कारूण्य विद्वज्जनीं
निष्कापटच शठत्व दुर्जनजनीं संतोष की सज्जनीं
डंका शत्रुजनीं क्षमा गुरुजनीं नारीजनीं धूर्तता
ज्यांची हे स्थिति ज्यापरीस असती ते शाहणे तत्वतां ॥

अर्थ— बंधुवर्गात उदारता, दीनावर दया, दुष्टाशी कुटिलता, साधुतपस्वी याबद्दलप्रेम, राजाबद्दल नम्रता नीति, विद्वानाबरोबर अकुटालता, शत्रूशी पराक्रम, गुरुजनाबद्दल आदर, क्षमा. स्त्रियांबद्दल प्रगल्भता, या विषयांत जो पारंगत आहे तोच ह्या जीवनसागरांत सफलता प्राप्त करू शकतो.

११६. जाड्यं धियोहरति, सिंचति वाचि सत्यं ।
मानोन्नति दिशाती पापम पाक करोति ॥
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्ति ।
सत्संगाति कथय किं न करोति पुंसाम ॥

(वामनी श्लोक)

खरें वचन बोलवी जडपणास कीं मालवी
महोन्नतिस डोलवी दुरित मारुनी चालवी

मनीं सुख अमोलवी यश जगत्रयीं कालवी
अनेक गुण पालवी सुजनसंगती झूलवी ॥

अर्थ— सांगा! सत्संगांत विचरणान्या मनुष्याचे चांगले हित-
संपादन होते की नाही? अर्थात सर्व कांही होते. बुद्धीच्या जडतेला
हरून चातुर्य, वाणीमध्ये सत्यता, सन्मान वृद्धि, पापाला दूर करून
सर्व दिशेला त्या मनुष्याची कीर्ति पसरते

११७ प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः

प्रारभ्य विन्धविहता विरमन्ति मध्याः ।

विन्धै पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः

प्रारभ्य चोत्तमजना न पारित्यजन्ति ॥

(वामनी श्लोक)

आरंभिताति खल विघ्नभयें न येती

विघ्नें स्वकार्यं तरि मध्यम सोडिताती

केलें जरी बहुत जर्जर विघ्न घातें

प्रारब्ध उत्तमजनीं न विसंबिजेतें ॥

अर्थ— विघ्न पडण्याच्या भीतीने अधम मनुष्य कार्याला सुरुवात
करीत नसतो. मध्यम स्वभावाचा मनुष्य, कार्यात विघ्न पडल्यावर
मध्येच सोडून देता, परंतु चांगल्या स्वभावाचा मनुष्य वेळोवेळी विघ्न
पडल्याने दुःखी झाल्यावर देखील, प्रारंभ केलेल्या कार्याला पूर्ण
केल्याशिवाय सोडत नसतो.

११८. लांगूल चालनम धश्चरणा वपातं

मूमौ निपत्य वदनोदर दर्शनंच

श्वा पिण्डस्य कुरुते पुंगवस्तु

धीरं विलोकयति चाटुशतैश्च भुंक्ते ॥

(वामनी श्लोक)

ते श्वान एक तुकड्यास्तव चार नाना
दावी धन्यास जठरार्थ कसे पहाना
दे आळवूनि जरि हस्तिप बापभाई
घे तोचि घांस गजराज कशी बढाई ॥

अर्थ— कुत्रा, मालकासमोर शेपटी हलवितो, पायावर लोटतो आणि जमिनीवर पडून तोंड आणि पोट दाखवितो; परंतु गजराज (हत्ती) त्याचेसमोर त्याचे भोजन ठेवल्यावर देखील गम्भीरमुद्रेने पाहतो, आणि कित्येक अनुनय-विनय केल्यावर भोजन करतो.

११९. यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलिनः
स पण्डितः स श्रुतवान्गुणज्ञः
स एव वक्ता सच दर्शनीयः
सर्वे गुणाः कांचन माश्रयन्ते ॥

(वामनी श्लोक)

असे ज्याला धन तोचि पंडित
कुलीन तो तोचि गुणी बहुश्रुत
तो मान्य तो सुंदर तो विचक्षण
धनाश्रयें राहति सर्वही गुण ॥

अर्थ - ज्या व्यक्तीजवळ धन आहे तो कुलीन, घरंदाज आहे. कारण तोच पण्डित, शास्त्रज्ञ गुणवान आहे. तोच वक्ता आणि सुंदर आहे. कारण सर्व, गुण धनाचे आश्रय ग्रहण करतात.

१२०. रे रे चातक । सावधान मनसा मित्रं । क्षप्रां श्रूयतामम्भोदा
बहवोहि सन्ति गगर्ने सर्वे ऽ पि नै तादृशाः
के चिद् वृष्टिभिरार्द्रयन्ति घरणीं गर्जन्ति के दिद्वृथा
यं यं पश्यंसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रुहिदीनेवचः ॥

(वामनी श्लोक)

ऐकें चातक सावधान करुनी चित्ता सख्या वैखरी
आकाशी असती पयोद बहु तैसे सर्व नाही परी
कांही वृष्टि करोनि प्रोषिति धरा कांहीं वृथा गर्जती
ज्या ज्या पाहसि दीन भाषणिं नको प्रार्थूच सर्वाप्रती

अर्थ— हे मित्र चातका ! सावधानतेने, एकचित्ताने ऐक. आका-
शांत पुष्कळ ढग आहेत: परंतु ते सर्व पाण्याने भरलेले नाहीत. कांही
ढग पृथ्वीपर सिंचन करून भूमी शांत करतात, तर कांही व्यर्थ गर्जना
करतात. तेव्हा कोणत्याही ढगाला पाहून दीन वचन बोलू नकोस.

१२१. लोभश्चद गुणेन किं पिशुनता यद्यस्ति कि पातके:
सत्यंचे तपसाच किं शुचिमनो यद्यस्ति तीर्थेनकिम्
सौजन्यं यदि किं गुणैः सुमहिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः
सद्विद्या यदि किं धनैरपयशौ यद्यस्ति किं मृत्यूना ॥

(वामनी श्लोक)

तैं कां दुर्गुण लोभ जैं पिशुनता जैं कां महापातकें
काशाला तप सत्य जैं मन शुचें जैं कां सुतीर्थोदकें
काशाला जन जैं भलेपण असें कां भूषणें कीर्ति जैं
सद्विद्या जरि कां धनें मरण कां दुष्कीर्ति लोकींच जैं ॥

अर्थ— जर लोभ आहे, तर अवगुणांची काय आवश्यकता?
चुगलखोरी दृष्टता आहे तर पापांची, जर सत्य आहे तर गुणांची,
रूप चांगले तर आभूषणांची, ज्ञान आहे तर धनाची आणि अपयश
आहे तर तर मृत्यूची आवश्यकता काय?

१२२. शशी दिवसधूसरो, गलित यौवना कामिनी
सरो विगत वारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतैः
प्रभुर्धन परायणः सतत दूर्गतः सज्जनो
नृपांगणगतः खलो मनसि सप्र शल्यानि मे ॥

(वामनी श्लोक)

चंद्राला दिवसा प्रकाश नसणें ये कामिनीला जरा
पद्मावीण जलें निरक्षरमुखी जो नेटका गोजिरा
दात्याला धन लोभ नित्य वसतें दारिद्र विद्वज्जनीं
दुष्टाचा पगडा महीपतिगृहीं हीं सात शल्यें मनीं ॥

अर्थ—दिवसा निस्तेज चंद्रमा, नष्टयौवन कामुक स्त्री, कमलविहीन सरोवर, शास्त्रज्ञान विरहित सुंदर पुरुषांचे मुख, वित्तलोभीराजा, सदैव विपत्तीमध्ये पडलेली सज्जन व्यक्ती आणि राजगृहांत राहणारा दुष्ट व्यक्ती, हे सातही माझ्या हृदयांत काट्याप्रमाणे सलतात.

१२३. मौनान्मूकः प्रवचन पटुर्वातुलो जल्पको वा
धृष्टं पार्श्वे वसतिच तदा, दूरश्चा ऽ प्रगल्भः
क्षान्त्या भीरुर्यादि न सहते प्रत्यसोना ऽ भिजातः
सेवाधर्मः परमगहनो योगीनामप्यगम्यः ॥

(वामनी श्लोक)

मौनें मूक दिसे वदे तरि महावाचाल पार्श्वीं फिरे
तेव्हां धीट तसा विवेकच नसे जें चालतां अंतरें
क्षांतीनें तरि भ्याड शांति न धरी तें गांवढा यापरी
सेवाधर्म असा अगाध कथिला हा जाण योगीश्वरीं ॥

अर्थ— जर सेवक चूप असला तर मुका, भाषणकुशल असला तर बहु बोलणारा, जवळ, राहत असला तर धीट, दूर असला तर अकुलीन, क्षमाशील असला तर डरपोक आणि असहनशील असला तर अकुलीन समजल्या जातो. याप्रमाणे परम कठीण सेवाधर्म योगी लोकांना देखील अगम्य आहे.

१२४. वांछा सज्जनसंगमे परगुणे प्रिति गुरौ नम्रता
विद्यायां व्यसनं, स्वयोषिति रतिलोकापवादाद् भयम्

भक्तिः शूलिनी शक्तिरात्मदमने, ससंगमुक्तिः खले
येष्वेते निवसन्ति निर्मलगुणास्ते भ्यानरे भ्यो नमः

(वामनी श्लोक)

वाञ्छा सज्जन संगमीं गुरुकुलीं वंदारूता नम्रता
निदेचे भय तुष्टता परगुणीं स्वस्त्रीसुखीं लुब्धता
विद्याभ्यास महेश भक्ति खलसंसर्गी अनासक्तता
चित्ताचा जय या गुणांस निधि जे त्या वंदिजे तत्वता ॥

अर्थ— सत्संगाची इच्छा, दूसऱ्या व्यक्तीच्या गुणाबद्दल प्रेम,
गुरुजनांबद्दल नम्रता, विद्याव्यसन, स्वस्त्रीविषयी प्रेम, लोकापवादा-
पासून भय, शंकरभक्ती, आत्मसंयम, आत्मदमन शक्ती, खल
करणान्या व्यक्तीशी सपर्क त्याग, हे निर्मल गुण ज्या व्यक्ती-
मध्ये आहेत, त्या व्यक्तीला नमस्कार.

१२५. श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन
दानेन पाणिर्न नु कक्कणेन
विभाति कायः करुणापराणां
परोपकारैर्न नु चन्दनेन ॥

श्री वामन पंडितांनी केलेले भाषांतर येणेप्रमाणे.

श्रुतेचि की श्रोत्र न कुंडलाने
दानेचि पाणि न कक्कणाने
साजे तसा देहाहि हा न आने
परोपकारोचि न चंदनाने ॥

१२६. निन्दन्तु नीति निपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु, गच्छतु वायथष्टम्
अद्यैव वा मरणमरतु युगान्तरे वा
न्यायात्पथः प्राविचलान्त पर्द न धीराः

निन्दन्तु नीति निपुणा यदि वा स्तुवन्तु,
लक्ष्मीः समाविशतु, गच्छतु वायथष्टम्
अद्यैव वा मरणमस्तु योगान्तरे वा
न्यायात्पथः प्रविचलान्ति पदंनधीराः ॥

श्री वामनपंडितांनी केलेले भाषांतर

वानोत निंदोत सुनीतिमंत
चळो असो वा कमला गृहांत
हो मृत्यु आजीचि घडो युगांतीं
सन्मार्गं टाकूनि भले न जाती ॥

१२७. आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान रिपुः
नास्त्युद्यमसमो बन्धुर्यं कृत्वा नावसिदति ॥

(वामनी श्लोक)

आलस्य जें कार्यं विघातकारी
असों नये तो रिपु या शरीरीं
उद्योग संद्वधु तथा न टाकी
त्या सेवितां पावसि सौख्य लोकीं ॥

१२८. छिन्नो ऽपि रोहति तरुः क्षीणो ऽप्युपचीयते पुनश्चंद्रः
इति विमृशन्तः सन्तः सन्तप्ययन्ते व विप्लुता लोके ॥

अर्थ- तोडलेल्या झाडाला पालवे फुटून पुनः वाढतात, क्षीण झालेला चंद्रमा पुनः पूर्ण आकार घेतो, हा विचार केल्यावर सज्जन माणसं ह्या संसारांत दुःखी झाल्यावर देखील संतप्त होत नसतात.

१२९. शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं गजभुजंगमयीसर्प बन्ध नम्
मतिमताञ्च विलोक्य दरिद्रतां विधिरहो! बलवानिति
मे मतिः

अर्थ— चंद्र- सूर्याला राहु दुःख देतो, हत्ती आणि सर्पचे बंधन आणि बुद्धीमान लोकांची दरिद्रता पाहून अहा! जसे भाग्यच बलवान आहे असे साझ्या बुद्धीला वाटते.

१३०. नैवा ऽऽ कृतिः फलति नेव कुलं न शीलं,
विद्यापि नैव, नच यत्नकृता ऽ पि सेवा ।
भाग्यानि पूर्वतपसा खलु संचितानि
काले फलान्ति पुरुषस्य, यथैव वृक्षाः ॥

(वामनी श्लोक)

विद्या सुरूप कुल सेवक शील पाही
त्यांचे गुणीं किमपि कांचनलाब्धि नाहीं
तें पूर्वपुण्य समयीचं फळे नराला
काळीं जसें फळे घडे धरणीरूहाला ॥

अर्थ- संघर्ष फळ देत नसते. कुळ सदाचार, विद्या देखील देत नाही. प्रयत्नपूर्ती केलेली सेवा देखील फळ देत नाही. पूर्वसंचित भाग्यच फळ देत असते, जसे वृक्ष योग्यवेळीच फळ देत असते.

१३१. को न याति वशं लोके मुखे पिण्डेन पूरितः ।
मृदङ्गो मुखलेपेन करोति मद्युरध्वनिम् ॥

(वामनी श्लोक)

मुखीं पिंडदानें जगीं जीवला जो
न तो आर्जवी तें न कां जीव लाजो
बहू काय सांगों मृदंगास लेपा
मुखीं तों कसे गोड आलप घे पां ॥

अर्थ— संसाररूपी सांगरात नम्र आणि प्रेमळ वाणीचा उपयोग केला तर असा कोण आहे, जो वंश होणार नाही. पखवादीला देखील लेप लावला तर मधूर आवाज काढत असते.

१३२. प्रायः कन्दुकपातेनोत्पत्यार्यः पतन्नपि ।

तथा त्वनार्यः पतति मृत्पिण्डपतनं यथा ॥

अर्थ— साधू संत पडल्यावर देखील चेंडूप्रमाणे उछलतात, परंतु असाधु पुरुष मिट्टीच्या लोंघाप्रमाणे पडतात.

१३३. यदि नाम दैवगत्या जगदसरोजं कदाचिदपि जातम् ।

अक्करनिकरं विकिरति तत्किं कृकवाळुरिव हंसः ॥

अर्थ— जर समजा संसार दैववश कमलफुल विहीन झाले, तर काय हंस कोंबड्याप्रमाणे उकिरडा उकरेल ?

१३४. विद्या शास्त्रं च शास्त्रं च द्वे विद्ये प्रतिपत्तये

आघा हास्याय वृद्धत्वे द्वितियाद्रियते सदा

॥ हितोपदेश ॥

अर्थ— मृत्युलोकांत दोन प्रकारची विद्या प्रसिद्ध आहे शस्त्र विद्या आणि शास्त्र विद्या. पैकी पहिलीचा वृद्धावस्थेत न्हास होतो, आणि हास्य प्राप्त करते. तर शास्त्रविद्या जीवनांत सर्वदा उन्नति आणि सन्मान प्राप्त करते.

१३५. मानो वा दर्पो वा विज्ञानं विभ्रमः सुबुद्धिर्वा

सर्वं प्रणश्यति समं वित्तविहीनो यदा पुरुषः ॥

अर्थ— जेव्हा मनुष्य धनहीन होतो, तेव्हा सत्कार, अभिमान, विज्ञान, ऐश्वर्य आणि बुद्धी या सर्वांचा नाश होतो.

१३६. न विभाव्यन्ते लघवो वित्तहीनाः पुरो ऽपि निवसन्तः

सततं जातविनष्टाः पथसामित्व बुदबुदाः पयसि ॥

अर्थ - धन नसलेला पुरुष इतका तुच्छ होतो की, तो समोर असल्यावर देखील कोणी त्यांचेकडे पाहत नाही, जसे पाण्यांत निरंतर

भक्तिः शूलिनी शक्तिरात्मदमने, ससंगभक्तिः खले
येष्वेते निवसन्ति निर्मलगुणास्ते भ्यानरे भ्यो नमः

(वामनी श्लोक)

वाञ्छा सज्जन संगमीं गुरुकुलीं वंदारूता नम्रता
निदेचे भय तुष्टता परगुणीं स्वस्त्रीसुखीं लुब्धता
विद्याभ्यास महेश भक्ति खलसंसर्गो अनासक्तता
चित्ताचा जय या गुणांस निधि जे त्या वंदिजे तत्वता ॥

अर्थ— सत्संगाची इच्छा, दूसऱ्या व्यक्तीच्या गुणाबद्दल प्रेम,
गुरुजनांबद्दल नम्रता, विद्याव्यसन, स्वस्त्रीविषयी प्रेम, लोकापवादा-
पासून भय, शंकरभक्ती, आत्मसंयम, आत्मदमन शक्ती, खल
करणान्या व्यक्तीशी संपर्क त्याग, हे निर्मल गुण ज्या व्यक्ती-
मध्ये आहेत, त्या व्यक्तीला नमस्कार.

१२५. श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन
दानेन पाणिर्न नु कक्कणेन
विभाति कायः करुणापराणां
परोपकारैर्न नु चन्दनेन ॥

श्री वामन पंडितांनी केलेले भाषांतर येणेप्रमाणे.

श्रुतेचि की श्रोत्र न कुंडलाने
दानेचि पाणि न कक्कणाने
साजे तसा देहाहि हा न आने
परोपकारोचि न चंदनाने ॥

१२६. निन्दन्तु नीति निपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु, गच्छतु वायथष्टम्
अथैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्यायात्पथः प्रविचलान्त पर्द न धीराः

निन्दन्तु नीति निपुणा यदि वा स्तुवन्तु,
लक्ष्मीः समाविशतु, गच्छतु वायथष्टम्
अद्यैव वा मरणमस्तु योगान्तरे वा
न्यायात्पथः प्रविचलान्ति पदंनधीराः ॥

श्री वामनपंडितांनी केलेले भाषांतर

वानोत निंदोत सुनीतिमंत
चळो असो वा कमला गृहांत
हो मृत्यु आजोचि घडो युगांतीं
सन्मार्गं टाकूनि भले न जाती ॥

१२७. आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान रिपुः
नास्त्युद्यमसमो बन्धुर्यं कृत्वा नावसिदति ॥

(वामनी श्लोक)

आलस्य जें कार्यं विघातकारी
असों नये तो रिपु या शरीरीं
उद्योग संद्वधु तथा न टाकी
त्या सेवितां पावसि सौख्य लोकीं ॥

१२८. छिन्नो ऽपि रोहति तरुः क्षीणो ऽप्युपचीयते पुनश्चंद्रः
इति विमृशन्तः सन्तः सन्तप्ययन्ते व विप्लुता लोके ॥

अर्थ- तोडलेल्या झाडाला पालवे फुटून पुनः वाढतात, क्षीण
झालेला चंद्रमा पुनः पूर्ण आकार घेतो, हा विचार केल्यावर सज्जन
माणसं ह्या संसारांत दुःखी झाल्यावर देखील संतप्त होत नसतात.

१२९. शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं गजभुजंगमयीसर्प बन्ध नम्
मतिमताञ्च विलोक्य दरिद्रतां विधिरहो! बलवानिति
मे मतिः

अर्थ— चंद्र- सूर्याला राहु दुःख देतो, हत्ती आणि सर्पांचे बंधन आणि बुद्धीमान लोकांची दरिद्रता पाहून अहा! जसे भाग्यच बलवान आहे असे साझ्या बुद्धीला वाटते.

१३०. नैवा ऽऽ कृतिः फलति नैव कुलं न शीलं,
विद्यापि नैव, नच यत्नकृता ऽ पि सेवा ।
भाग्यानि पूर्वतपसा खलु संचितानि
काले फलान्ति पुरुषस्य, यथैव वृक्षाः ॥

(वामनी श्लोक)

विद्या सुरूप कुल सेवक शील पाही
त्यांचे गुणीं किमपि कांचनलाब्धि नाहीं
तें पूर्वपुण्य समयीचं फळे नराला
काळीं जसें फळे घडे धरणीरूहाला ॥

अर्थ- संघर्ष फळ देत नसते. कुळ सदाचार, विद्या देखील देत नाही. प्रयत्नपूर्ती केलेली सेवा देखील फळ देत नाही. पूर्वसंचित भाग्यच फळ देत असते, जसे वृक्ष योग्यवेळीच फळ देत असते.

१३१. को न याति वशं लोके मुखे पिण्डेन पूरितः ।
मृदङ्गो मुखलेपेन करोति मद्युरध्वनिम् ॥

(वामनी श्लोक)

मुखीं पिंडदाने जगीं जीवला जो
न तो आर्जवी तें न कां जीव लाजो
बहू काय सांगों मृदंगास लेपा
मुखीं तों कसे गोड आलय घे पां ॥

अर्थ— संसाररूपी सांगरात नम्र आणि प्रेमळ वाणीचा उपयोग केला तर असा कोण आहे, जो वंश होणार नाही. पखवादीला देखील लेप लावला तर मधूर आवाज काढत असते.

१३२. प्रायः कन्दुकपातेनोत्पत्यार्यः पतन्नपि ।

तथा त्वनार्यः पतति मृत्पिण्डपतनं यथा ॥

अर्थ— साधू संत पडल्यावर देखील चेंडूप्रमाणे उछलतात, परंतु असाधु पुरुष मिट्टीच्या लोंधाप्रमाणे पडतात.

१३३. यदि नाम दैवगत्या जगदसरोजं कदाचिदपि जातम् ।

अक्करनिकरं विकिरति तत्किं कृकवाळुरिव हंसः ॥

अर्थ— जर समजा संसार दैववश कमलफुल विहीन झाले, तर काय हंस कोंबड्याप्रमाणे उकिरडा उकरेल ?

१३४. विद्या शास्त्रं च शास्त्रं च द्वे विद्ये प्रतिपत्तये

आघा हास्याय वृद्धत्वे द्वितियाद्रियते सदा

॥ हितोपदेश ॥

अर्थ— मृत्युलोकांत दोन प्रकारची विद्या प्रसिद्ध आहे शस्त्र विद्या आणि शास्त्र विद्या. पैकी पहिलीचा वृद्धावस्थेत न्हास होतो, आणि हास्य प्राप्त करते. तर शास्त्रविद्या जीवनांत सर्वदा उन्नति आणि सन्मान प्राप्त करते.

१३५. मानो वा दर्पो वा विज्ञानं विभ्रमः सुबुद्धिर्वा

सर्वं प्रणश्यति समं वित्तविहीनो यदा पुरुषः ॥

अर्थ— जेव्हा मनुष्य धनहीन होतो, तेव्हा सत्कार, अभिमान, विज्ञान, ऐश्वर्य आणि बुद्धी या सर्वांचा नाश होतो.

१३६. न विभाव्यन्ते लघवो वित्तहीनाः पुरो ऽपि निवसन्तः

सततं जातविनष्टाः पथसामित्व बुदबुदाः पयसि ॥

अर्थ— धन नसलेला पुरुष इतका तुच्छ होतो की, तो समोर असल्यावर देखील कोणी त्यांचेकडे पाहत नाही, जसे पाण्यांत निरंतर

होणारे भोवरे दिसत नाही. म्हणजेच अर्थ असाकि, निर्धन व्यक्तीला पाहून देखील लोक त्याची उपेक्षा करतात.

१३७. व्याधितेन सशोकेन चिन्तग्रस्तेन जन्तुना
कामार्तेना ऽ ध मत्तेन दृष्टः स्वप्नो निरर्थकः ॥

अर्थ— आजारी, शोकमग्न, चिन्ताग्रस्त, कामवासनेने व्याकुळ आणि उन्मत्त पुरुषाद्वारा पाहिलेले स्वप्न, निरर्थक असते.

१३८. जीर्यन्ते जीर्यतः कशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः
चक्षुः श्रोत्रेच जीर्यते तृष्णैका तरूणायते ॥

अर्थ— वृद्धावस्थेत केश पांढरे, दांत हालणे, डोळ्यांने न दिसणे, कानाने ऐकायला न येणे, ह्या अवस्था जरी आल्यात तरी इच्छा अशी एक आहे की, ती सदा चीरतरूण होत असते.

१३९. अयं निजः परोवेत्तिगणना लघुचतसाम
उदार चरितानान्तु वसुधैव कुटूम्बकम् ॥

अर्थ— हे आपले ते दूसऱ्याचे अशा प्रकारचा विचार क्षुद्र मनवालेच करतात. उदार चरित्रवान व्यक्तीकरिता सम्पूर्ण संसार म्हणजे आपलेच कुटूम्ब असते.

१४०. कासयुक्त स्यजेच्चौर्यं निद्रालुश्चेत्स पुंश्चलीम्
जिव्हालाल्यं रूजाक्रान्तो जीवितं यो ऽ त्र वांछति ॥

अर्थ— जर स्वतःचे जीवन स्वतःला प्रिय वाटत असल्यास, ज्याला खोकला येतो त्याने चोरी करणे सोडावे. अधिक निद्रा असणाऱ्याने परस्त्री गमन आणि आजारी मनुष्याने अधिक बोलणे सोडायला पाहिजे.

१४१ वदनं दशनैहिनं लाला स्रवति नित्यशः
न मतिः स्फुरति व्कापि बालेवृद्ध विशेषतः

अर्थ— बालक आणि वृद्धांना दांत नसल्याने तोंडातून निरंतर लाळ टपकत असते. परंतु बालक आणि विशेषकरून बुद्धांची बुद्धी कुठेही स्फुटित होत नाही.

१४२. मित्रं व्यसनसंप्राप्तं स्वस्थानं परपीडितम्
धन्यास्ते ये न पश्यन्ति देशभंगं कुलक्षयम् ॥

अर्थ— संकटांत पडलेल्या मित्राला, शत्रुनी आक्रमण केलेल्या स्वदेशाला, देशाच्या विध्वंसाला आणि कुळाच्या नाशाला जो पाहात नाही त्याला धन्य म्हणावे.

१४३. मर्षयेद्धर्षणायो ऽ त्र वंशजां परनिमिताम्
भयाद्वा यदि वा कामात् सज्ञेयः पुरुषा ऽ घमः ॥

अर्थ— जो व्यक्ती संसारामध्ये भीति आणि आणि लोभामुळे दुसऱ्याद्वारा उत्पन्न केलेल्या कुळाचा तिरस्कार सहन करतो, त्याला अघम समजायला पाहिजे.

१४४. तृष्ण! देवि! नमस्तुभ्यंयथाविज्ञाऽन्विता अपि
अकृत्येषु नियोज्यन्ते भ्राम्यन्ते दूर्गमेष्वपि ॥

अर्थ— हे इच्छा देवी, तुला नमस्कार. ज्या इच्छेला वश होऊन धनवान व्यक्ती देखील अनुचित कार्य करण्यास प्रवृत्त होऊन दुर्गम-स्थळी, भटकत असतात.

१४५. खलालापाः सोढा कथमपि तदाराधनपरै
निगृह्यान्तर्वाष्प हसितमपि शून्येनमनसा
कृतश्चित्तस्तंभः प्रहसितधियामंजलिरपि
त्वमाशे मोघाशे किमपरमतो निर्यतसि माम् ॥

अर्थ— दुष्टांची आराधना करीत मी त्यांचे कटू बोलणे सहन केले. डोळ्यातले आते लपवित वरवर हासलो. स्वतःचे मनमारून त्याचेसमोर हात जोडून उभा ठाकलो. हे तृष्णे! आता आणखी कोणकोणते नाच नाचवणार आहेस?

‘सुविचार’

१४६. ‘विद्येचे महत्व’

मातेव रक्षति पितेव हिते नियुग्ङक्ते
कान्तेव चाभिरमयत्यपनीय दुःखम् ।
कीर्ति च दिक्षु वितनोती तनोति लक्ष्मीं
किं किं न साधयति कल्पलतेद विद्या ॥

अर्थ- विद्या ही मनुष्याचे आईप्रमाणे रक्षण करते. व पित्याप्रमाणे त्याला चांगल्या मार्गाला लावते, पत्नीप्रमाणे त्याचे दुःख नाहीसे करून त्याचे मन रिझविते, त्याची संपत्ती वाढविते आणि कीर्ती सर्व दिशांत पसरविते. अशाप्रकारे कल्पलतेप्रमाणे असणारी ही विद्या त्याला काय बरे मिळवून देत नाही ?

१४७. ‘पारख कशी करावी’ ?

आपत्सु मित्रं जानीयांद् युद्धे शूरमृण शुचिम् ।
भार्या क्षीणेषु वित्तेषु व्यसनेषु च बान्धवान् ॥

अर्थ- आपल्या संकटकाळी मित्राची, युद्धामध्ये शुराची, कर्ज असतांना पावित्र्याची, संपत्ती कमी झाली असता पत्नीची आणि इतर संकटांमध्ये नातलगांची पारख करावी.

१४८. ‘अंधानुकरण टाळा’ !

एकस्य कर्म संवीक्ष्यं करोत्यन्योऽपि गहितम् ।
गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः ॥

अर्थ- एकाचे पाहून दुसराही निंद्य काम करतो. लोक अंधानुकरण करणारे परंपरागत चालत आलेल्या रूढीचे पालन करणारे असतात. खरा विचार कोणीच करत नाही.

१४९. ‘विद्यादान श्रेष्ठ’ !

अन्नदानं महादानं विद्यादानं ततः परम ।
अन्नेन क्षणिका तृप्ति यावज्जीवं तु विद्यया ॥

अर्थ- अन्नदान हे मोठे दान आहे. विद्यादान हे त्याहून मोठे आहे. अन्नाने काही काळ तृप्ती होते, तर विद्येने जन्मभर तृप्ती होते.

१५०. 'सज्जनाचे आचरण'.

मनस्यन्यद् वचस्यन्यत् कर्मण्यन्यदुरात्मनाम् ।

मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् ॥

अर्थ- दुष्ट लोकांच्या मनांत एक, बोलण्यात दुसरे व आचरणांत तिसरेच असते. परंतु थोर लोकांच्या जे मनात तेच बोलण्यात आणि तसेच आचरणात असते.

१५१. 'दात्याचे महत्त्व'

शतेषु जायते शूरः सहस्रेषु च पण्डितः ।

वक्ता दशसहस्रेषु दाता भवति वा न वा ॥

अर्थ- शंभरात एकदाच शूर निपजतो; हजारतात एखादा पंडित निपजतो, दहा हजारतात एखादाच वक्ता निपजतो; परंतु दाता मात्र निपजणे कठीणच !

१५२. संस्कृत भाषेचे वैशिष्ट्य.

भाषासु मुख्य मधुरा दिव्या गीर्वाणभारती ।

ततोऽपि मधुरं काव्य तस्मादपि सुभाषितम् ॥

अर्थ- सर्व (भारतीय) भाषांमध्ये प्रमुख, मधूर आणि स्वर्गीय अशी संस्कृत भाषा आहे. त्याहून मधूर (तिच्यातील) काव्य आहे, आणि त्यातही मधूर अशी सुभाषिते आहेत.

१५३. संपत्तीचा साठा अर्थ !

दातव्यं भोक्तव्यं धनविषये संचयो न कर्तव्यः ।

पश्येह मधुकरीणां संचितमर्थं हरन्त्यन्ये ॥

अर्थ- संपत्तीच्या बाबतीत, संपत्ती असणाऱ्या माणसाने तिचे दान करावे व उपभोगही घ्यावा. परंतु तिचा साठा मात्र कधीही करू

नये. हे पहा, मधमाश्यांनी साठविलेले मध दुसरेच कोणी लुटून नेत आहेत . . .

१५४. "घडपडणे आवश्यक.

शाखायां सुखमासीनः सलीलं विध्यते खगः।

उत्पतंस्त्वनपायः स्यादनुद्योगी भयावहः ॥

अर्थ- फांदीवर मोठ्या सुखाने बसलेला पक्षी पारध्याकडून सहज लीलेने ठार केला जातो. न उडाल्यामुळे हा अपाय ! म्हणून उद्योग न करणे ही गोष्ट भयसूचक होय.

१५५. "थोरपण".

अरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते ।

छेत्तुः पार्श्वगतां छायां नोपसंहरते द्रुमः ॥

अर्थ- घरी आला असतांना शत्रूचे सुद्धा योग्य ते आतिथ्य करावे. तोडणारा जवळ आला असता, झाड आपली सावली त्याच्यावरून काढून घेत नाही.

१५६. "प्रयत्नांती परमेश्वर".

काष्ठादग्निर्जायते मध्यमानाद्भूमिस्तोयं

खन्यमाना ददाति ।

सोत्साहानां नास्त्यसाध्यं नराणां

मार्गारिब्धाःसर्वयत्ना फलन्ति ॥

अर्थ-लाकडावर लाकूड घासून अग्नी निर्माण होतो. जमीन खणून पाणी मिळते. उत्साही माणसांना असाध्य असे काहीच नाही. योग्य मार्गाने सुरूवात केल्यास सर्व प्रयत्न सफळ होतात.

१५७. "वक्त्याचे वैशिष्ट्य."

अल्पाक्षररमणीयं कथयति निश्चितं स खलु वाग्मी ।

बहुवचनमल्पसारं यः कथयति विप्रलापी सः ॥

अर्थ- जी थोडक्यात मधुर आणि निश्चयात्मक बोलतो तोच खरा वक्ता आणि जो कमी महत्वाचे आणि फार बोलतो तो बडबड्या होय !

१५८ हितकर्त्यांना विसरू नका !

यः पृष्ट्वा करुते कार्ये प्रष्टव्यान् स्वान् हितान् गुरुन् ।
न तस्यजायते विघ्नः कस्मिश्चिदपि कर्मणि ॥

अर्थ- जो मनुष्य विचारण्यास योग्य अशा स्वतःच्या हितचित्तक गुरुंना-वडिलधाऱ्या माणसांना विचारून काही करतो, त्याला कोणत्या कामात कधी संकट येत नाही.

१५९ सारे काही परिस्थितीनुसार !

यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघस्तत्राल्पधीरपि ।
निरस्तपादपे देशे एरण्डो ऽपि द्रुमायते ॥

अर्थ- जेथे विद्वान मनुष्य नाही तेथे कमी बुद्धीच्या मनुष्याची प्रशंसा केली जाते. ज्या प्रदेशात मुळीच झाड नाही तेथे एरंडाला-सुद्धा वृक्षाचे महत्व येते.

१६०. विश्वास ठेवण्याची सावधानता

न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥

अर्थ- विश्वास ठेवण्यास पात्र नसलेल्या मनुष्यावर विश्वास टाकून बसू नये. विश्वासू मनुष्यावर सुद्धा अधिक विश्वास ठेवू नये; कारण विश्वास टाकल्यामुळे जर काही भय उत्पन्न झाले तर त्यामुळे आपली पाक्षेमुळेही खणून निघतील!

१६१. गुणांचा समुदाय अशक्य !

यत्रास्ति लक्ष्मीर्विनयो न तत्र
विनीतता यत्र न तत्र लक्ष्मीः ।

उभौ च तौ यत्र न तत्र विद्या
नेकत्र सर्वो गुणसन्निपातयः ॥

अर्थ- जेथे संपत्ती असते तेथे नम्रपणा नसतो, जेथे नम्रपणा असतो, तेथे संपत्ती नसते; आणि जेथे दोन्ही असतात तेथे विद्या नसते!

१६२. चित्त प्रसन्न हवे !

चित्ते प्रसन्ने भुवन प्रसन्नं
चित्ते विषण्णे भुवनं विषण्णम्
अतोऽभिलाषो यदि ते सुखेऽस्यात्
चित्तप्रसादे प्रथमं यतस्व ॥

अर्थ- मन प्रसन्न असेल तर जग प्रसन्न आणि मन विषण्ण राहिल तर जगही विषण्ण भासेल. यासाठी तू चित्त प्रसन्न ठेवण्याचा प्रयत्न कर.

१६३. सुखाची किंमत!

सुखं हि दुःखान्युभय शोभते
धनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम् ।
सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रता
घृतः घृशरीरेण मृतः स जीवति ॥

अर्थ- दाट काळोखात जसा दिवा तसेच दुःखे भोगल्यानंतर सुख शोभते. पण त्याच्या उलट, श्रीमंतीचे सुख भोगून दरिद्री होणारा मनुष्य जिवंत असूनही मेल्यासारखाच समजावा!

१६४. सारेच समर्थांचे स्नेही !

वनानि दहतो वन्हेः सखा भवति मारुतः ।
स एव दीपनाशय कृशे कस्यास्ति सौहृदम् ॥

अर्थ-अरण्येच्या अरण्ये जाळणाऱ्या वणव्याला वारा साह्यभूत होतो. परंतु तोच वारा लहानशा दिव्याला विझवून टाकतो. दुर्बलांशी कोण मैत्री करणार ?

१ ६५. नीच कोणाला समजायचे ?

उत्तमा आत्मना ख्याताः पितुःख्याताश्च मध्यमाः ।

अधमा मातुलाख्याताःश्वशुराच्चाधमाधमाः ॥

अर्थ- स्वतःमुळे प्रसिद्धीस आलेला उत्तम; वडिलामुळे प्रसिद्धीस आलेला मध्यम; मामामुळे प्रसिद्धीस आलेला अधम आणि सासऱ्या-मुळे प्रसिद्धीस आलेला हा नीचात नीच होय.

१ ६६. सुखी होण्याचा मार्ग.

लोभमूलानि पापानि व्याधयो रसमूलकाः ।

अर्थ- पापाचे मूळ लोभ होय, व्याधीचे मूळ रस होय आणि दुःखाचे मूळ स्नेह होय. या तिहींचा त्याग करून मनुष्याने सुखी व्हावे.

१ ६७. शील हेच भूषण

किं कुलेन विशालेन शीलमेवात्र कारणम् ।

कूमयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु ॥

अर्थ- मोठ्या कुळाची काय माहिती ? शील हेच मोठेपणाचे कारण होय. सुगंधी फुलातही किडे उत्पन्न होत नाहीत काय ?

१ ६८. सज्जनांची परोपकारी वृत्ती

भवन्ति नम्रास्तरवःफलागमःनवाम्बुाभदूरावलाम्बनाधनाः ।

अनुद्धनाः सत्पुरुषाःसमृद्धिभिःस्वभाव एवैष परोपकारीनाम् ॥

अर्थ- परोपकारी व्यक्तींचा स्वभाव वैभवातही नम्रच असतो; ही गोष्ट कवीने झाड व ढग यांच्या दृष्टान्ताने स्पष्ट केली आहे. फळाच्या भाराने झाडे नम्र होतात, नवीन पाण्याने ढग खाली येतात. संपत्तीने सत्पुरुष नम्रच होतात.

१ ६९. विचाराची गरज.

कःकालः कानि मित्राणि को देशः को व्ययागमी ।

कस्याहं का च म शक्तिरिती चिन्त्यं मुहुर्मुहः ॥

अर्थ- काळ कोणता, मित्र कोणते, देश कोणता, खर्च किती अन् प्राप्ती किती ? तसेच मी कोणाचा, माझी शक्ती किती वगैरे गोष्टींचा वारंवार विचार करावा.

१७०. विश्वासाला पात्र कोण ?

संवर्धितो ऽ पी भुजंगः पयंसा न वश्यः
स्वान्पालकानपि निहन्ति बलेन सिंहः ।
दुष्टः परंरूपकृतस्तदतिष्ठकारी
विश्वासलेश इह नंव बुधैविधयः ।

अर्थ- दुधाने वाढविलेला सर्प, पाळलेला सिंह व उपकार केले तरी अपकार करणारा दुर्जन, हे सर्व एकाच जातीचे आहेत. त्यांच्यावर मुळीच विश्वास ठेऊ नये.

१७१. विद्येचे मोल श्रेष्ठ.

वर दरिद्रः श्रुतिशास्त्रपारगो
न चापि मूर्खो धनरत्नसयुतः ।
सुलोचना जीर्णपटापि शोभते
न नेत्रहीना कनकरलंकृता ॥

अर्थ- वेद व शास्त्रें यात पारंगत असलेला दरिद्रीही वरा; पण धनाने व रत्नानी संपन्न असलेला मूर्ख नको. सुंदर डोळे असलेली तरुण स्त्री जुनी वस्त्रे लेवूनही शोभते, पण डोळे नसलेली स्त्री सोन्याने मढलेली असली तरी शोभत नाही.

१७२. लोकांचा ओढा श्रीमंताकडेच.

न विद्यया नैव कुलेन गौरवं
जनानुरागो धनिकेषु सर्वदा ।
कपालिना मौलिघृतापि जान्हवी
प्रयाति रत्नाकरमेव सर्वदा ॥

अर्थ- मनुष्याला विद्येने मोठेपणा मिळत नाही; आणि चांगल्या कुळानेही मिळत नाही. लोकांचे प्रेम (आदर) नेहमी श्रीमंतावरच असते. कवटी हाती घेणाऱ्या (दरिद्री) शंकराने गंगेला डोक्यावर (जटेत) घेतले, तरी सुद्धा ती रत्नांचा साठा असलेल्या सागराकडेच गेली.

१७३. अर्थहीनाला विचारतो कोण?

शूरः सुरूपः सुभगस्तु वामी शस्त्राणि विदां वरिष्ठः ।
अर्थ विना नैव कलाकलापम् प्राप्नोति मर्त्योऽत्र मनुष्यलोके

अर्थ- ज्याच्या हाती अर्थ नाही त्याचे जीवन निरर्थक होय असेच मानण्यात येते. शौर्य, सौंदर्य, वक्तृत्व आणि शस्त्र व शास्त्र यांमध्ये पटुत्वही त्याचे ठायी संभवतच नाहीत, असे या मनुष्यलोकात मानण्यात येते

१७४. सज्जनांची मैत्री.

क्षीरेणात्मगतोदकांय हि गुणा दत्ताः पुरा तेऽखिलाः
क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा हृद्यात्मा कृशानौ हुतः ।
गुंतुं पावकमुन्मनस्तदभवद्दृष्ट्वा तु मित्रपदम् ।
युक्तं तेन जलेन शाम्यति सतां मैत्री पुनस्त्वीदृशी ॥

अर्थ- दुधात पाणी मिसळले की दुधाचे गुण पाण्याला प्राप्त होतात. विस्तवावर ठेवलेले दूध उकळू लागले म्हणजे त्याला होणाऱ्या यातना असह्य झाल्यामुळे पाणी स्वतःला जाळून घेते. मित्राच्या ह्या आत्मयज्ञामुळे व्यथित झालेले दूध अग्निप्रवेश करायला सज्ज होते. नंतर पुन्हां पाण्याचा स्पर्श झाला की, शांत होते. सज्जनांची मैत्री ही अशी असते!

१७५. आत्मस्तुतीचे कारण.

किमिवाखिललोककीर्तितं कथयत्यात्मगुणं महामनः ।
वदिता न लधीयसोऽपरः स्वगुणं तेन वदत्यसौ स्वयम् ॥

अर्थ- मोठ्यांची कीर्ती सर्व लोक गात असल्याने त्यांना स्वगुण स्वतःच वर्णवि लागत नाहीत. पण सामान्य माणसाला आपली कीर्ती

गाणारे दुसरे वक्ते कोणीच मिळत नसल्याने त्याला आत्मस्तुतीचे काम स्वतःच उरकून घेणे भाग पडते.

१७६. वक्ता कोणाला म्हणायचे?

अल्पाक्षररमणीयं यः कथयति निश्चितं स खलु वाग्मी ।
बहुवचनमल्पसारं यः कथयति विप्रलापी सः ॥

अर्थ- थोड्याच शब्दात जो मधुर निश्चित असे भाषण करतो तो वक्ता. ज्यात अर्थ तर थोडा, पण शब्द विस्तार फार, असे भाषण करणारा विप्रलापी म्हणजे बडबड करणारा, हेच नाव योग्य!

१७७. स्वभावविशेष .

विद्या विवादाय धनं मदाय । शक्तिः परेषां परिपीडनाय
खलस्य साधोर्विपरीतमेतत् । ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ॥

अर्थ- विद्या आली की वादास प्रवृत्त व्हावयाचे, धनप्राप्ती झाली की मदोन्मत्त व्हावे. शरीरसामर्थ्याचा उपयोग दुसऱ्यास पीडा देण्यामध्ये करावयाचा; ही लक्षणे दुष्टाची होत. सज्जनाचा प्रकार वेगळा. तो विद्येपासून ज्ञान जोडतो धनाचा विनियोग दानाकडे करतो आणि शक्तीचा उपयोग दुसऱ्याचा बचाव करण्याकडे करतो.

१७८. वीर पुरुषाचे वैशिष्ट्य .

तुंगत्वमितरा नाद्रौ नेदं सिधावगाधता ।

अलंधनीयताहेतुरुभयं तन्मनस्विनी ॥

अर्थ- पर्वताचे ठायी केवळ उंची असते, खोली नसते, तर सागराचे ठायी नुसती खोलीच असते, उंची नसते पण उंची व खोली हे पर्वत-सागरांच्या अजिंक्यपणाचे दोन्ही कारणभूत गुण एकट्या तेजस्वी वीरांचे ठायी असते.

१७९. आवडी-नावडीचा विचार .

यद्यस्य नास्ति रुचिरं तस्मिन्स्यास्पृहा मनोऽज्ञेपि ।

रमणीयेऽपि सुधांशौ न मनःकामः सरोजिन्याः ॥

अर्थ- जे ज्याला सुंदर वाटत नाही, ते कितीही रमणीय असले तरी त्याविषयी तो पराङ्मुख असतो. चंद्र येवढा रम्य असूनही त्याचेवर कमलिनी प्रसन्न होत नाही.!

१८०. अक्षय काय, ते जानून घ्या!

चल लक्ष्मीश्चलाः प्राणाश्जलो देहोऽपि यौवनम् ।

चलाचलाश्च संसारः कीर्तिर्धर्मश्चः निश्चलः ॥

अर्थ- जीवन, यौवन, संपत्ती आणि संसार ही क्षणभंगुर आहेत, कीर्ती व धर्म ही अक्षय आहेत.

१८१. संपत्तीच्या तीन अवस्था.

दानं भोगो नाशश्च तिस्रो गतयो भवन्ति वितस्य ।

यो न ददाति न भुंक्ते तस्य त्रिया गतिर्भवति ॥

अर्थ- दान, उपभोग व नाश या संपत्तीच्या तीन अवस्था आहेत. संपत्तीचा उपभोग घेत नाही व दानही करीत नाही त्याचा नाश होतो, यात संशय नाही.

१८२. खरा मित्र!

सुखिनि सुखी सुहिद सुहृद् दुःखिनि दुखी स्वयं चयी भवति ।

उदिते मुदितः सिंधुः शशिनि समग्रोऽस्तमयति च क्षीणः ॥

अर्थ- मित्राच्या सौख्याने जो आनंदित होतो व दुःखाने व्यथित होतो तोच खरा मित्र. पहा-चंद्र उगवला की सागर उचंबळतो आणि मावळला की ओसरतो!

१८३. सत्पात्री दान....

पात्रविशेषे न्यस्तं गुणान्तरं भजति दित्तमादातुः ।

जलमिव समुद्रशुक्तौ मुक्ताफलतां पयोदस्य ॥

न्यग्रोधस्य तथा बीजं स्तोक सुक्षेत्रभूमिगम् ।

बहुविस्तीर्णतां याति तद्वद्दानं सुपात्रगम् ॥

अर्थ- सत्पात्री वित्तदान केले असता त्याचे मूल्य वृद्धिगत होते. पावसाचा थेंब मोत्याच्या शिपलीत पडला तर त्याचे मौल्यवान मौकितक होते. न्यग्रीधाचे सूक्ष्म बीज सुक्षेत्री पडले तर त्याचा प्रचंड वृक्ष होतो. सत्पात्री दानाचे माहात्म्य असेच आहे.

१८४. नऊ गोष्टींची वाच्यता करू नये!

आयुर्वित्तम् गृहच्छिद्रम् रहस्यम् मंत्रमौषधम् ।

दानमात्तानं च नव गौण्यानि मर्वटा ॥

अर्थ- आयुष्य, संपत्ती, गुहछिद्र, प्रेमरहस्य, मंत्र औषधी, दान, मान व अपमान या नऊ गोष्टींची वाच्यता करू नये.

१८५. शास्त्रज्ञानाची महती

अनेकसंशयच्छेदी परोक्षार्थस्य दशनम् ।

सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥

अर्थ- अनेक शंकांचे निरसन करणारे आणि दृष्टीच्या पलीकडील (अगम्य) विषयांचे ज्ञान करून देणारे शास्त्र म्हणजे सर्वांचा डोळा आहे. हे, शास्त्ररूपी नेत्र ज्याला नाही तो आंधळाच होय!

१८६. दुःख कोणापाशी बोलून दाखवायचे?

सुहृदि निरंतरचित्ते गुणवति कृत्येऽनुवर्तिनि कलत्रे ।

स्वमिनि सौहृदचित्ते निवेद्य दुःखं सुखी भवति ॥

अर्थ- जिवलग मित्र, सद्गुणी नौकर, आज्ञाधारक पत्नी, सहृदय स्वामी यांना जो आपले दुःख सांगतो, तो त्यापासून मुक्त होतो.

१८७. सज्जनांच्या मैत्रीचे स्वरूप.

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लध्वी पुरा वृद्धि मती च पश्चात् ।

दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ।

अर्थ- दुष्ट माणसांची मैत्री, ही सकाळच्या सावलीसारखी असते. सुरुवातीस मोठी परंतु पुढे लहान लहान होत शेवटी नष्ट होऊन

जाणारी. सज्जनांची मैत्री मात्र दुपारच्या सावलीसारखी. आधी लहान परंतु पुढे पुढे मात्र वाढत जाणारी असते.

१८८. श्रेष्ठांचा स्वभाव

एकोऽहमसहायोऽहं कृशोऽहमपरिच्छदः ।

स्वप्नेऽप्येवाविधा चिन्ता मृगेन्द्रस्य न जायते ॥

अर्थ- मी एकटा आहे, मला कोणाचेही सहाय्य नाही, मी अशक्त आहे, परिवार जवळ नसलेला असा मी आहे, अशी चिन्ता सिंहाच्या स्वप्नातही येत नाही!

१८९. उदारवृत्ती

चातकस्त्रिचतुरान्पयःकणान् याचते जलधरं पिपासया ।

सोऽपि पूरयति विश्वम्भसा हन्त हन्त महतामुदारता ॥

अर्थ- चातक पाण्याच्या इच्छेने ढगाकडे तीनचार थेंबांची याचना करतो आणि तो ढग सुद्धा आपल्या पाण्याने सर्व विश्व भरून टाकतो. केवळी ही मोठ्या माणसांची उदार वृत्ती !

१९०. महापापापासून दूर सरा !

द्यूतमांससुरा वेश्याखटचौर्यपरांगनाः ।

महापापानि सप्तैव व्यसनानि त्यजेद्बुधः ॥

अर्थ- जुगार, मांसाहार, मद्यपान, वेश्यागमन, शिकार, चोरी व परदारगमन या सात महापापांपासून जाणत्याने अलिप्त रहावे. या पैकी कोणतेही एक व्यसन मनुष्याचा पूर्ण नाश करण्यास समर्थ आहे.

१९१. भोजनोत्तर वागण्याची पद्धत

भुक्त्वोऽपविष्यतस्तुदं भुक्त्वा संविशतः सुखम् ।

आयुष्यं क्रममाणस्य मृत्युर्धावति धावतः ॥

अर्थ- सत्पात्री वित्तदान केले असता त्याचे मूल्य वृद्धिगत होते. पावसाचा थेंब मोत्याच्या शिंपलीत पडला तर त्याचे मौल्यवान मौक्तक होते. न्यग्रीधाचे सूक्ष्म बीज सुक्षेत्री पडले तर त्याचा प्रचंड वृक्ष होतो. सत्पात्री दानाचे माहात्म्य असेच आहे.

१८४. नऊ गोष्टींची वाच्यता करू नये!

आयुर्वित्तम् गृहच्छिद्रम् रहस्यम् मंत्रमौषधम् ।
दानमानानं च नव गौप्यानि सर्वदा ॥

अर्थ- आयुष्य, संपत्ती, गुहछिद्र, प्रेमरहस्य, मंत्र औषधी, दान, मान व अपमान या नऊ गोष्टींची वाच्यता करू नये.

१८५. शास्त्रज्ञानाची महती

अनेकसंशयच्छेदी परोक्षार्थस्य दशनम् ।
सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥

अर्थ- अनेक शंकांचे निरसन करणारे आणि दृष्टीच्या पलीकडील (अगम्य) विषयांचे ज्ञान करून देणारे शास्त्र म्हणजे सर्वांचा डोळा आहे. हे, शास्त्ररूपी नेत्र ज्याला नाही तो आंधळाच होय!

१८६. दुःख कोणापाशी बोलून दाखवायचे?

सुहृदि निरंतरचित्ते गुणवति कृत्येऽनुवर्तिनि कलत्रे ।
स्वमिति सौहृदचित्ते निवेद्य दुःखं सुखी भवति ॥

अर्थ- जिवलग मित्र, सद्गुणी नौकर, आज्ञाधारक पत्नी, सहृदय स्वामी यांना जो आपले दुःख सांगतो, तो त्यापासून मुक्त होतो.

१८७. सज्जनांच्या मैत्रीचे स्वरूप.

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लध्वी पुरा वृद्धि मती च पश्चात् ।
दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ।

अर्थ- दुष्ट माणसांची मैत्री, ही सकाळच्या सावलीसारखी असते. सुरुवातीस मोठी परंतु पुढे लहान लहान होत शेवटी नष्ट होऊन

जाणारी. सज्जनांची मैत्री मात्र दुपारच्या सावलीसारखी. आधी लहान परंतु पुढे पुढे मात्र वाढत जाणारी असते.

१८८. श्रेष्ठांचा स्वभाव

एकोऽहमसहायोऽहं कृशोऽहमपरिच्छदः ।

स्वप्नेऽप्येवाविधा चिन्ता मृगेन्द्रस्य न जायते ॥

अर्थ- मी एकटा आहे, मला कोणाचेही सहाय्य नाही, मी अशक्त आहे, परिवार जवळ नसलेला असा मी आहे, अशी चिन्ता सिंहाच्या स्वप्नातही येत नाही!

१८९. उदारवृत्ती

चातकस्त्रिचतुरान्पयःकणान् याचते जलधरं पिपासया ।

सोऽपि पूरयति विश्वम्भसा हन्त हन्त महतामुदारता ॥

अर्थ- चातक पाण्याच्या इच्छेने ढगाकडे तीनचार थेंबांची याचना करतो आणि तो ढग सुद्धा आपल्या पाण्याने सर्व विश्व भरून टाकतो. केवढी ही मोठ्या माणसांची उदार वृत्ती !

१९०. महापापापासून दूर सरा !

द्यूतमांससुरा वेश्याखटचौर्यपरांगनाः ।

महापापानि सप्तैव व्यसनानि त्यजेद्बुधः ॥

अर्थ- जुगार, मांसाहार, मद्यपान, वेश्यागमन, शिकार, चोरी व परदारागमन या सात महापापांपासून जाणत्याने अलिप्त रहावे. या पैकी कोणतेही एक व्यसन मनुष्याचा पूर्ण नाश करण्यास समर्थ आहे.

१९१. भोजनोत्तर वागण्याची पद्धत

भुक्तवोऽपविष्यतस्तुदं भुक्त्वा संविशतः सुखम् ।

आयुष्यं क्रममाणस्य मृत्युर्धावति धावतः ॥

अर्थ- भोजनोत्तर जो आसनस्थ होतो त्याची मेदवृद्धी होते, भोजनोत्तर जो अल्पकाळ निद्रा घेतो त्याला सुख वाटते, भोजनोत्तर जो चालतो त्याच्या आयुष्याची वृद्धी होते आणि जो धावतो त्याचे आयुष्य क्षीण होते.

१९२. स्ववळाची आवश्यकता

कृषिर्विद्या वणिग्भार्या स्वधनं राज्यसंपदः ।

सुदृढं चैव कर्तव्यं कृष्णसर्पमुखं यथा ॥

अर्थ- शेती, विद्या, व्यापार, भार्या, धन व राजसंपदा ही नागाच्या फणीवरील पकडीप्रमाणे मनुष्याने आपल्या कह्यात ठेवली पाहिजे.

१९३. साहस करताना विचार करावा

अफलानि दुरन्तानि समव्ययफलानि च ।

अशक्यानि च कार्याणि नारभेत विचक्षणः ॥

पर्वतं विषमं घोरं बहुव्यालसमाकुलम् ।

नारोहेत नरः प्राज्ञः संशयेऽपि कदाचन ॥

अर्थ- ज्यापासून काही फलप्राप्ती होण्याचा संभव नाही, जी सफल होणे दुरापास्त किंवा अशक्य आहे, अगर ज्यापासून नाश संभवतो, अशी कामे जाणत्याने हाती घेऊ नयेत. मनुष्याने विपरीत परिस्थितीतही अवघड व हिंस्त्र श्वापदांची वस्ती असलेल्या पर्वतावर चढण्याचे साहस करू नये.

१९४. कीर्ती हे श्रेष्ठ प्रकारचे बल !

कीर्तिरक्षणमातिष्ठ कीर्तिर्हि परमं बलम् ।

नष्टकीर्तेर्मनुष्यस्य जीवितं ह्यफलं स्मृतम् ॥

अर्थ- कीर्ती राखण्याकरिता झटून प्रयत्न कर, कारण कीर्ती हे श्रेष्ठ प्रकारचे बल आहे. ज्याची कीर्ती नष्ट झाली त्या मनुष्याचे जिणे व्यर्थ गेले!

१९५. पण्डित कोण ?

यस्य कृत्यं न जानन्ति मन्त्रं वा मन्त्रितं परे ।
कृतमेवास्य जानन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥

अर्थ- पुढे करावयाचे ज्याचे कृत्य अथवा योजलेला बेत दुसऱ्यांना कळत नाही. काय ते प्रत्यक्ष कृतीत आल्यावरच समजते, त्याला पंडित म्हणतात!

१९६. थोरांचा स्वभाव

न हि वैरं महात्मानो विवृण्वन्त्यपकारिषु ।
शनैः शनैर्महाराज दर्शयन्ति स्म ते बलम् ॥

अर्थ- थोर लोक आपला अपकार करणाऱ्या विषयींचे वैर एकदम प्रगट करीत नाहीत, तथापि हळूहळू आपले सामर्थ्य दाखविल्या-वाचून ते राहात नाहीत.

१९७. क्षुधेचा प्रताप

क्षुधा निर्णुदति प्रज्ञां धर्मबुद्धिं व्यपोहति ।
क्षुधापरिगतज्ञानो धृतिं त्यजति चैव ह ॥

अर्थ- क्षुधा ही बुद्धिभ्रंश करते, धर्मबुद्धी नष्ट करते आणि क्षुधेच्या योगाने मनुष्याचे ज्ञान पार नाहीसे होऊन त्याचे धैर्य गळून जाते.

१९८. मृदुपणातील सामर्थ्य

मृदुना दारुणं हन्ति मृदुना हन्त्यदारुणम् ।
नासाध्यं मृदुना किञ्चित्स्मात्तीव्रतरं मृदु ॥

अर्थ मृदुपणाने भयंकर शत्रुचाही नाश करता येतो. आणि मृदुपणाने भयंकर नसलेल्या शत्रुचाही नाश करता येतो. मृदुपणाने असाध्य असे काहीच नाही. मृदुपणा ही वस्तुतः तीक्ष्णापेक्षाही तीक्ष्ण आहे.

प्रयातु लक्ष्मीश्चपलस्वभावा

गुणा विवेकप्रमुखाः प्रयान्तु ।

प्राणाश्च गच्छन्तु कृतप्रयाणाः

मा यातु सत्त्वं तु नृणां कदाचित् ॥

अर्थ- लक्ष्मी गेली, जावो. तिचा स्वभाव चंचल असतो ना !
विवेकप्रधान, सद्गुण गेले. जावोत. प्राण गेले तरी पर्वा नाही,
मनुष्याचे धैर्य मात्र कदापि नष्ट होऊ नये !

२००. स्त्री हीच असार संसाराचे सार !

असारभूते संसारे सारं सारंगलोचना ।

तदर्थं धनमिच्छन्ति तत्तत्यागे च धनेन किं ? ॥

असारभूते संसारे सारभूता नितंबिनी ।

इति संचिंत्य वै शंभुरर्धांगे कामिनीं दधौ ॥

अर्थ- स्त्री हेच या असार संसाराचें सार आहे. स्त्रीच्या अभावी
संपत्तीचा काय उपयोग? नितंबिनी हेच या असार संसाराचे सार आहे.
म्हणूनच जणू शंभूने तिला अर्धांगी धारण केले आहे.

२०१. आचारहीनांच्या ज्ञानाची किंमत

कपाले यद्वदापः स्युः श्वदृतौ च यथा पयः ।

आश्रयस्थानदोषेण वृत्तहीने तथा श्रुतम् ॥

अर्थ- ज्याप्रमाणे मस्तकाच्या कवटीत ठेवलेले पाणी किंवा
कुत्र्याच्या कातड्याच्या पिशवीत घातलेले दूध, आश्रयस्थान वाईट
असल्यामुळे दूषित होते, त्याप्रमाणे आचारहीन मनुष्याचे ज्ञान
व्यर्थ होते.

२०२. बुद्धिमान कोण ?

अज्ञतातज्ज्ञते पूर्वं वक्तुर्निर्णीय कार्यतः ।

यः करोति नरः प्रश्नं प्रच्छकः स महामति ॥

अर्थ— व्यवहारावरून वक्ता तज्ज्ञ आहे किंवा नाही याचा, प्रश्न करण्यापूर्वी विचार करून, नंतर जो मनुष्य प्रश्न करतो तो खरोखरीच बुद्धिमान होय !

२०३. मरण अप्रिय असण्याचे कारण

सुखाद्बहुतरं दुःखं जीविते नास्ति संशयः ।

स्निग्धस्य चेन्द्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियम् ॥

अर्थ—आयुष्यात सुखापेक्षा दुःखच पुष्कळ आहे, यात संशय नाही. परंतु मोहाने इंद्रियाच्या विषयाच्या ठिकाणी आसक्त होऊन राहिल्यामुळे मनुष्याला मरण अप्रिय वाटते.

२०४. विश्वास कोणावर ठेवायचा ?

कृतवैरे न विश्वासः कार्यस्त्वह सहृद्यपि ।

छन्नं सतिष्ठते वैरं गूढोऽग्निरिव दारुषु ॥

अर्थ— वैर करणारा मनुष्य जरी मूळचा मित्र असला, तरी त्याजवर विश्वास ठऊ नये, कारण लाकडात दडून राहिलेल्या अग्नीप्रमाणे वैर गुप्तपणे बसत असते.

२०५. स्वार्थी जग

कारणात्प्रियतामेति द्वेष्यो भवति कारणात् ।

अर्थार्थी जीवलोकोऽयं न कश्चित्कस्यचित्प्रियः ॥

अर्थ— कोणी झाला तरी काहीतरी कारणानेच प्रिय वाटतो व कारणानेच द्वेष वाटतो. हे जग सगळे स्वार्थी आहे. खरोखरच निष्कारण कोणी कोणाला प्रिय नसतो.

२०६. उद्योगाचे महत्त्व

नित्यं बुद्धिमतोऽप्यर्थः स्वल्पकोऽपि विवर्धते ।

दाक्ष्येण कुर्वतः कर्म संयमात्प्रतितिष्ठति ॥

अर्थ- बुद्धिमान पुरुषाजवळ आरंभी अगदी थोडे द्रव्य असले तरी ते नेहमी वाढत जाते. दक्षतेने, एकाग्रतेने उद्योग करण्याचे कार्य पक्के होते.

२०७. शहाणपणाचा धर्म

न स्वल्पस्य कृते भूरि नाशयेन्मतिमान्नरः ।

एतदेवहि पाण्डित्यं यत् स्वल्पाद्भूरिरक्षणम् ॥

अर्थ- स्वल्पासाठी सर्वनाशाचा प्रसंग ओढवेल असे वागू नये. सर्वस्वाच्या रक्षणासाठी अल्पनाश स्वीकारावा, हाच शहाणपणा होय.

२०८. परहितावर टपलेल्यांना काय म्हणावे ?

एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थान् परित्यज्य ये ।

सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।

तेऽमी धनन्ति निरर्थक परहितं ते के न जातीयहे ॥

अर्थ- स्वार्थ सोडून सुद्धा जे दुसऱ्याचे हित साधतात ते सत्पुरुष होत; स्वार्थाला विरोध न येता जे परहितासाठी उद्युक्त होतात ते सामान्य होत; जे स्वार्थासाठी दुसऱ्याच्या हिताचा नाश करतात ते मानवरूपी राक्षस होत; परंतु जे स्वार्थ नसताही परहिताचा नाश करतात ते कोण हे आम्हास माहित नाही !

२०९. राष्ट्रधर्म संवर्धन आवश्यक

सर्वे यत्र विनेतारः सर्वे पण्डितमानिनः ।

सर्वे महत्वमिच्छन्ति तद्राष्ट्रं ह्यशु नश्यति ॥

अर्थ—ज्या ठिकाणी सर्वच पुढारी, सर्वच आपणाला आपणच पंडित मानणारे, सर्वच मोठेपणाची इच्छा करतात ते राष्ट्र ताबडतोब नाश पावते.

२१०. मित्राचे लक्षण!

पापान्निवारयति योजयते हिताय ।
गुह्यं च गूहाति गुणान् प्रकटीकरोति ॥
आपद्गतं न च जहाति ददाति कालं ।
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥

अर्थ- दुष्कर्मितून निवारण करतो, सन्मार्गांला लावतो, गुप्त गोष्टी लपवून ठेवतो, आणि गुण प्रगट करतो. संकटकाळी सोडून जात नाही, आणि प्रसंगी मदत करतो, ही चांगल्या मित्राची लक्षणे होय, असे सज्जन सांगतात.

२११. असेच वागले पाहिजे !

लुब्धमर्थेन गृहणीयात् क्रुद्धमंजलिकर्मणा ।
मूर्खं छन्दानुवृत्तेन याथातथ्येन पण्डितम् ॥

अर्थ— लोभी मनुष्याला पैशाने, रागावलेल्याला नमस्कार करून, मूर्ख माणसाला त्याच्या कलाप्रमाणे वागून आणि पंडिताला सत्याने वश करावे.

२१२. आचारविचारावरून माणसाचे मोठेपण

आचारः कुलमाख्याति देशमाख्याति भाषणम् ।
संभ्रमः स्नेहमाख्याति वपुराख्याति भोजनम् ॥

अर्थ—आचार माणसाचे कुळ सांगतो, भाषण त्याचा देश सांगते, सत्कार त्याचा स्नेह सांगतो, आणि शरीर त्याचे भोजन सांगते.

२१३. विद्या अरोग्य व संतोष हेच खरे धन !

घन्यानामुत्तमं दक्ष्यं धनानामुत्तमं श्रुतम् ।
लाभानां श्रेय अरोग्यं सुखानां तुष्टिरुत्तमा ।

अर्थ— धन मिळविण्याच्या साधनांमध्ये दक्षता सर्वात श्रेष्ठ आहे. धनामध्ये उत्तम धन विद्या; सर्व लाभात उत्कृष्ट लाभ म्हणजे आरोग्य आणि सर्व सुखात श्रेष्ठ सुख संतोष!

२१४. पंडित कोण ?

न हृष्यत्यात्मसंमाने नावमानेन तप्यते ।
गांगोहृद इवाक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥

अर्थ—आपला सन्मान झाला असता जो आनंद मानीत नाही, अपमान झाला असता कष्टी होत नाही आणि गंगेच्या डोहाप्रमाणे ज्याची शांती केव्हाही ढळत नाही, त्याला पंडित म्हणतात.

२१५. सज्जन दिलेल्या वचनाला जागतात

उदयति यदि भानुः पश्चिमे दिग्भिर्भागे
प्रचलति यदि मेरुः शीततां याति वह्निः ।
विकसति यदि पद्मं पर्वताग्रं शिलायाम्
न भवति पुनरुक्तं भाषितं सज्जनानाम् ॥

अर्थ - एकवेळ सूर्य पश्चिमेकडे उगवेल, मेरु पर्वत ढळेल, अग्नी शीतल होईल, पर्वतशिखरावरील शिलेवर पद्म विकसेल; पण दिलेल्या वचनाचा सज्जन कधीही इन्कार करणार नाहीत.

२१६. चिंतासे घटे चतुराई

भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदैतन्नानुचिन्तयेत् ।
चिन्त्यमानं हि न व्येति भूयश्चापि प्रवर्धते ॥

अर्थ - दुःखावर औषध हेंच की, त्याचे एकसारखे चिंतन करीत बसू नये. कारण, चिंतन केल्याने दुःख नाहीसे तर होत नाहीच, पण उलट अधिक वाढते मात्र!

२१७. सुविचार

विषं विषयवैषम्यं न विषं विषमुच्यते ।
जन्मान्तरघ्ना विषया एकदेहहरं विषम् ॥

अर्थ- ज्याला आपण विष म्हणून म्हणतो, ते खरे वास्तविक विष नसून विषय हेच खरे विष होय. विषप्राशन केले असता एकाच देहाचा नाश होतो. परंतु विषयांचे सेवन हे अनेक जन्मांचा नाश करते.

२१८. ज्ञानाचे रहस्य

भारं स वहते तस्य ग्रन्थस्यार्थं न वेत्ति यः ।

यस्तु ग्रन्थार्थतत्त्वज्ञो नास्य ग्रन्थागमो वृथा ॥

अर्थ- ज्याला ग्रंथाचा अर्थ कळत नाही (पण तो केवळ घोकांपट्टी करतो) तो त्या ग्रंथाचा केवळ भार वाहतो. परंतु ज्याने ग्रंथाच्या अर्थाचे रहस्य जाणले त्याचाच अभ्यास सार्थकी लागला असे समजावे.

२१९. सुविचार

यदा तु कश्चिज्ज्ञातीनां बाह्यः प्रार्थयते कुलम् ॥

न मर्षयन्ति तत्सन्तो बाह्येनाभिप्रघर्षणम् ॥

अर्थ- जेव्हा कोणी परका मनुष्य भाऊबंदाच्या कुळावर उठतो, तेव्हा परक्याकडून आपल्या कुळाचा होत असलेला तो अपमान सज्जन् सहन करीत नाही.

२२०. परमेश्वरांची आठवण?

विषमां च दशां प्राप्तो देवान् गर्हति वै भृशम् ।

आत्मनः कर्मदोषाणि न विजानात्यपण्डितः ॥

अर्थ- मूर्ख मनुष्य दुर्दशेच्या फेऱ्यात सापडला म्हणजे देवांच्या नावाने खडे फोडतो. पण आपले चुकते कोठे, हे त्याला समजत नाही.

२२१. सुख कशात आहे ?

नास्ति विद्यासमं चक्षुनांस्ति सत्यसमं तपः ।

नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥

अर्थ - विद्येसारखा अन्य नेत्र नाही; सत्यासारखे तपनाही; विषयवासनेसारखे दुःख नाही आणि त्यागासारखे सुख नाही.

२२२. गृहिणीचे महत्त्व

न गृहं गृहंनित्यहर्गृहिणी गृहमुच्यते ।

गृहं तु गृहिणीहीनमरण्यसदृशं मतम् ।

अर्थ— नुसत्या घराला घर म्हणत नाहीत. गृहिणी हेच घर, गृहिणी नसलेले घर अरण्यासमान होय!

२२३. क्षुल्लक वस्तूचे सामर्थ्य

न च शत्रुरवर्ज्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ।

अल्पोऽपि हि दहत्यग्निर्विषमल्पं हिनस्ति च ॥

अर्थ—स्वतः बलाढ्य असल्याने सुद्धा दुर्बल अशांही शत्रूला तुच्छ समजू नये. कां की, अग्नी लहान असला तरी जाळल्यावाचून राहात नाही. आणि विष थोडे असले तरी प्राणनाश करतेच!

२२४. सुविचार

उपकारफलं मित्रम् अपकारः अरिलक्षणम् ॥

अर्थ— उपकाररूप फल हे मित्रत्वाचे, तर अपकार करणे हे शत्रुत्वाचे लक्षण होय.

२२५. रसग्रहणाची कुशलता.

अणुभ्यश्च महत्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः ।

सर्वतः सारं आदद्यात् पुष्पेभ्य इव षट्पदः ॥

अर्थ. ज्याप्रमाणे भ्रमर लहानमोठ्या फुलांतील रस ग्रहण करतो, त्याप्रमाणे विवेकी मनुष्याने लहानमोठ्या सर्व शास्त्रातील रसग्रहण कुशलतेने करावे.

२२६. आभूषण

शीलं परं भूषणम् ॥

अर्थ- शील-चारित्र्य- हेच माणसाचे सर्वोत्तम आभूषण!

२२७ मानीपणा

उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
अप्यपर्वणि भज्येत न नमेतेह कस्यचित् ॥

अर्थ- मानी पुरुषाने नेहमी ताठ बाणेदारपणाने असावे. कधी कोणापुढे वाकू नये. न वाकणे हाच खरा मानीपणा!

२२८. वाणीचे सौंदर्य

शीलभारती कांता पुष्पभारवती लता ।
अर्थभारवती वाणी भजते कामपि श्रियम् ॥

अर्थ- शालीनतेचा भार वागविणारी स्त्री, फुलांचा भार जीवर आला आहे अशी वेली आणि जीमध्ये अर्थगौरव आहे अशी वाणी, तिहींची काही अपूर्व शोभा दिसते!

२२९. समजुतीचा घोटाळा

मृदुं वै मन्यते पापो भाषमाणमशक्तिकम् ।
जितमर्थं विजानीयादबुधो मार्दवे सति ॥

अर्थ- कोणी सौम्यपणे बोलू लागला तर दुष्ट लोक त्याला दुर्बल समजतात. सौम्यपणा असला म्हणजे मूर्खाला वाटावयाचे की, आपला पक्ष सिद्ध झाला!

२३०. वागणुकीचा उत्तम मार्ग

तर्कोऽप्रतिष्ठःश्रुतयो विभिन्नाः नैको ऋषिर्यस्य वचःप्रमाणम्
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुह्याम् महाजनो येन गतः स पंथः ।

अर्थ- तर्कशास्त्र, श्रुतिस्मृती विवाद्य आहेत, ऋषीमुनींच्या विचारात सुद्धा अनेकवेळा धर्माच्या संदर्भात एकवाक्यता आढळत

नाही. म्हणूनच सर्वसाधारण माणसांचा वागणुकीचा उत्तम मार्ग
“म्हणजे- महाजनो येन गतः स पंथः ” थोरांनी दाखवलेला मार्ग.

२३१. सुविचार

करिष्यन्न प्रभाषेत कृतान्येव तु दर्शयेत् ।

अर्थ- एखादी गोष्ट करण्याच मनात असताच उगाच बोलू नये,
काय ते करूनच दाखवावे.

२३२. सज्जनतेचे लक्षण !

भवन्ति नम्राःतरवःफलोद्गमैःनवाम्बुभिःदूरविलंबिनो घनाः
अनुद्धताःसत्पुरुषाःसमृद्धिभिःस्वभाव एवैष परोपकारिणाम् .

अर्थ- फळांनी वृक्ष-वाकतात-नम्र होतात. ताज्या पाण्याने परि-
पूर्ण ढग खाली झुकतात. सज्जनांचेही असेच. समृद्धीने ते फुगत
नाहीत. परोपकार करणाऱ्यांचा हा स्वभावच असतो.

२३३. भयाचे लक्षण !

अवृत्तिः भयं अन्त्यानां मध्यानां मरणात् भयम् ।

उत्तमानां तु मर्त्यानाम् अवमानात् परं भयम्

अर्थ- निकृष्ट स्थितीतील लोकांना उपासमारीचे भय, मध्यम
लोकांना मृत्यूचे भय, परंतु उत्तम कोटीतील माणसांना अपमानाचे
फार भय वाटत असते.

२३४. विनाश !

जरा रूपं हरति धैर्यमाशा मृत्युः प्राणान्धर्मचर्यामसूया ।

क्रोधः श्रियं शीलमनार्यसेवा हियं कामः सवमेवाभिमानः

अर्थ- वार्धक्य रूपाचा नाश करते, आशा धैर्याचा, मृत्यू प्राणांचा,
असूया धर्मचर्याचा, दुर्जन सेवाशीलाचा, विषयेच्छा विनयाचा आणि
अभिमान सर्वस्वाचा नाश करतो.

२३५. मातेची महती

नास्ति मातृसमा च्छाया नास्ति मातृसमा गतिः ।

नास्ति मातृसंम त्राणं नास्ति मातृसमा प्रिया ॥

अर्थ- मातेसारखी सावली नाही, मातेसारखीं गती नाही, माते-
सारखे छत्र नाही, मातेसारखे प्रिय कोणी नाही.

२३६. आचरण-पद्धती !

बकवच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ।

बृकवच्चाप्यलुम्पेत शशवच्च विनिष्पिपेत् ॥

अर्थ- वगळयाप्रमाणे आपल्या उद्दिष्टांकडे लक्ष ठेवावे आणि
सिंहाप्रमाणे पराक्रम गाजवावा. लांडग्याप्रमाणे शत्रुवर अचानक
हल्ला करावा व सशाप्रमाणे निसटून जावे!

२३७. शक्तीचा ओघ इष्ट कार्याकडे वळवा.

सुप्रणीतो बलौघो हि कुरुते कार्यमुत्तमम् ।

अन्धं बलं जडं प्राहुः प्रणेतव्यं बिचक्षणैः ॥

अर्थ- शक्तीचा ओघ कुशलनेने वळविला म्हणजे त्याच्याहून
उत्तम प्रकारचे कार्य होते. वळ हे आंधळे असून अचेतन आहे. त्याचा
शहाण्याने (इष्ट कार्याकडे) उपयोग करून घेतला पाहिजे.

२३८. 'शीला' चे महत्व

शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्यंह प्रणश्यति ।

न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बंधुभिः ॥

अर्थ- मनुष्याच्या ठिकाणी शील हेच मुख्य आहे. तेच ज्याचे
नष्ट झाले त्याला या जगात जीवितानाचा, धनाचा अथवा बांधवाचा
काहीएक उपयोग नाही.

२३९. हितशत्रु ओळखला पाहिजे

अहितं च हिताकारं धाष्टयज्जल्पन्ति ये नराः ।

अवश्यं मंत्रबाह्यास्ते कर्तव्याः कृत्यदूषकाः ॥

अर्थ- जे कोणी वस्तुतः अहितप्रद, परंतु बाहेरून हितकारक वाटण्याजोगे भाषण (घाष्टयानि) करतात, ते कार्यनाशक होत. त्यास आपल्या सल्लामसलतीत घेऊ नये.

२४०. सारासार विचाराची गरज.

वर्धमानमृणं तिष्ठेत्परिभूताश्च शत्रवः
जनयन्ति भयं तीव्रं व्याधयश्चाप्युपेक्षिताः ॥

अर्थ- ऋण अवशिष्ट राहिले तर ते वृद्धिगतच होत जाते. शत्रू शिल्लक ठेवले तर त्यांचा अपमान झाल्यामुळे ते पुढे अत्यंत भीती उत्पन्न करतात. आणि रोगांची उपेक्षा केली तर त्यापासूनही अतिशय भीती उत्पन्न होते.

२४१. पंडित कोणाला म्हणायचे ?

निश्चय यः प्रक्रमते नान्तवंसति कर्मणः ।
अवन्ध्यकालो वश्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥

अर्थ- प्रथम निश्चय केल्यावरच जो कार्य हाती घेतो, कार्य हाती घेतल्यावर ते पार पाडल्यावाचून जो स्वस्थ बसत नाही, जो आपला वेळ फुकट घालवीत नाही आणि ज्याचे मन स्वाधीन आहे, त्याला पण्डित असे म्हणतात.

२४२. कोण दुर्बल ?

एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥

अर्थ- क्षमाशील पुरुषांच्या ठायी एकच दोष आढळतो, दुसरा नाही. तो दोष एवढाच की, त्याच्या सहनशीलतेमुळे लोक त्याला दुर्बल समजतात.

२४३. भाषण योग्य असावे

असदुच्चैरपि प्रोक्तः शब्दः समुपशाम्यति ।
दीप्यते त्वेव लोकेषु शनैरपि सुभाषितम् ॥

अर्थ- अयोग्य भाषण मोठ्या जोरात केले तरी त्याचे तेज पडत नाही, आणि योग्य भाषण हळू केले तरी लोकात त्याचे तेज पडतेच.

२४४. संतुष्ट.

अंतः शीतलता या स्यात् तदनन्त तपःफलम् ॥

अर्थ- अंतःकरण शांत असणे हे अनंत तपांचे फळच समजावे.

२४५. करणीचे फळ.

रक्षन्ति पुण्यानि पुराकृतानि ॥

अर्थ- माणसाने केलेली चांगली पूर्वकृत्ये त्याचे सदैव रक्षण करतात.

२४६. सत्संगति

मनसि वचसि काय पुण्यपीयूषपूर्णाः

त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः

परगुणपरमाणुं पर्वतीकृत्य नित्यम्

निचहृदि विकसंतः संति संताः नियंतः ॥

अर्थ- आपल्या अनेक उपकारी कृत्यांमुळे संत जन सर्वांनाच प्रसन्न करतात; दुसऱ्यांच्या अल्प गुणांना पर्वताप्रमाणे विकसित करतात. आणि त्यामुळे आपलेच हृदय सर्वार्थाने विकसित होते.

२४७. सुविचार

सत् संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥

अर्थ- सत्संगतीमुळे माणसाचे सर्वदा भलेच होईल, यात अपवाद नाहीच !

२४८. कीर्तीचे स्वरूप

कीर्तिहि पुरुषं लोके सजीवयति मातृवत्
अकीर्तिर्जीवित हन्ति जीवतोऽपि शरीरिणः ॥

अर्थ- कीर्ती ही मातेप्रमाणे मनुष्याला जगांत खरेखुरे जीवन प्राप्त करून देते. अपकीर्ती जीवंत असलेल्या प्राण्याच्याही जीविताचा नाश करते.

□ □ □

इंग्रजी सुभाषित संग्रह

इंग्रजी भाषा ही आज जगातील अग्रगण्य भाषा होय. हिचा ग्रंथ पसारा अफाट आहे. विविध विषयांवर ह्या भाषेत मौलिक ग्रंथ शतकानुशतके निर्माण झाले आहेत. साहित्य आणि तत्त्वज्ञानाचे दालनही तसेच समृद्ध आहे; काव्यसंपदाही अनंत आहे. तेव्हा भाषा सौष्ठवाच्या दृष्टिने इंग्रजी भाषेतील निवडक म्हणीं, वाक्प्रचार तसेच व्यवहापयोगी आणि ज्ञानप्रचूर अशी सुभाषितेच फक्त गोळा केली आहेत. आपल्या कवेत मावेल एवढेच संकलन केले आहे. रसिक वाचकांना ह्यापासून बोध तसेच रसनिष्पत्ति होईल अशी आशा आहे. विद्यार्थी बांधवांना ह्या म्हणी, सुभाषितांची निवड पसंत पडेल अशीही आशा आहे. कांही वाक्प्रचार इतके रूढ झाले आहेत की, काळाच्या ओघांत त्यांचे कर्ते कोण आहेत हे सांगणे कठीण. जेथे जेथे शक्य झाले तेथे लेखकाचे नांव सुभाषिताखाली देण्याचा प्रयत्न केला आहे. घागरीत सागर सामावण्यासारखाच हा प्रयत्न आहे. अनेक मर्यादा ओलांडता येत नाहीत, म्हणून संकोचाने घेतले आहे. बहुधा सगळे बोल सुबोध आणि अर्थ समजण्यास सोपे असल्यामुळे मराठीत अर्थ देण्याचा प्रयत्न केला नाही.

WORDS OF WISDOM

‘DONT QUIT’

1. When things go wrong as they sometimes will,
When the road you are truding seems all uphill,
When the funds are low and debts are high,
And you want to smile, but you have to sigh,
When care is pressing you down a bit,
Rest, if you must, but don't you quit,
Life is queer with its twists and turns,
As everyone of us sometimes learns,
And many a failure turns about,
When he might have won had he struck it out,
Don't give up though the pace seems slow—
You may succeed with another blow.
Success is, "failure turned inside out,"—
The silver tint of clouds of doubt,
And you never can tell how close you are
It may be so near, when it seems so far :
So stick to the flight when you are hardest hit—
It's when things seem worst that you
Must not quit.

Philosophy of life

2. Life is a challenge	—	Meet it,
Life is a struggle	—	Accept it,
Life is a tragedy	—	Face it,
Life is a mystery	—	Unfold it,
Life is a song	—	Sing it,
Life is a duty	—	Perform it,
Life is a game	—	Play it,
Life is a Bliss	—	Taste it,
Life is a love	—	Enjoy it,
Life is a dream	—	Realise it,
Life is a beauty	—	Worship it,
Life is a promise	—	Fulfil it,
Life is a journey	—	Complete it,
Life is an adventure	—	Dare it,
Life is a fraud	—	Beware of it

3. Lead Kindly Light

Lead, kindly light, amid the encircling gloom
Lead thou me on,
The night is dark and I am far from home,
Lead thou me on;
Keep thou my feet, I do not ask to see,
The distant scene, one step enough for me
Lead thou me on.

-Cardinal Newman

4. Stone walls do not a prison make,
Nor iron bars a cage
Minds innocent and quiet take
That for an hermitage;
If I have freedom in my love
And in my soul am free
Angels alone, that soar above
Enjoy such liberty.

-Richard Lovelace

5. Psalm of life

The heights by great men reached and kept,
Were not attained by sudden flight,
But they, while their companions slept
Were toiling upward in the night.

6. Life

Tell me not in mournful numbers
Life is but an empty dream !
For the soul is dead that slumbers,
And things are not what they seem,

Life is real, life is earnest
And the grave is not its goal
Dust thou art to dust returnest
Was not spoken of the soul.

Lives of great men all remind us
We can make our lives sublime
And departing leave behind us
Foot prints on the sands of Time.

या Longfellow च्या कवितेचे मराठी भाषांतर आपणा सर्वांच्या परिचयाचे आहे.

थोर महात्मे होऊनि गेले, चरित्र त्यांचे बघा जरा ।
आपण त्यांच्या समान व्हावे, हाचि सापडे बोध खरा ॥

Let us then be up and doing
With heart for any fate
Still achieving, still persuing
Learn to labour and to wait

-Longfellow

7. If hopes were dupes, fears may be liars
It may be, in you smoke concealed
Your comrades chase even now the fliers,
And but for you, possess the field.

-Arthur Hugh Clough

8. Little drops of water
Little grains of sand
Make the mighty ocean,
And the pleasant land.
So the little minutes humble though be
Make the mighty ages of Eternity.

-Julia Carney

9. Say not the struggle naught availeth,
The labour and wounds are vain
The enemy faints not, nor falleth,
And as things have been, things remain.

10. Life is mostly froth and bubble,
Two things stand like stone
Kindness in another's trouble,
Courage in your own.

-Aadm Gordon

11. The boasts of heraldry, the pomp of power,
And all that beauty, all that wealth ever gave,
Awaits alike the inevitable hour
The paths of glory lead but to the grave.

-Thomas Gray

12. It is a lesson you should heed,
Try, try again
If at first you don't succeed,
Try, try again.

-William Hickson

13. Teach us delight in simple things
And mirth that has no bitter springs
Forgiveness, free of evil done
And love to all men, 'neath the sun !

-Rudyard Kipling

14. It is well to be merry and wise,
It is well to be honest and true
It is well to be off with the old love
Before you are on with the new.

-Charles Matur

15. Woodman, spare that tree,
Touch not a single bough,
In youth it sheltered me
And I will protect it now.

-George Pope

16. Mid pleasures and palaces though we may roam,
But it ever so humble, there is no place like Home.
A charm from the skies seems to hallow us there
Which, seek through the world, is never met with elsewhere
Home, home, sweet, sweet home !!
There is no place like Home,
There is no place like Home.

-John Payne

17. A little learning is a dangerous thing,
Drink deep or taste not the Pierian Spring,
Because a little drinking intoxicates the brain,
And deep drinking sobers you again,

-Alexander Pope

18. Know then thyself, presume not God to scan,
The proper study of Mankind is Man.

19. An honest man is the noblest work of God.

20. This Long disease, my life.

-Alexander Pope

21. Sow an act, and you reap a habit,
Sow a habit, and you reap a character
Sow a character, and you reap a destiny.

–Charles Reade

22. A child should always say what is true,
And speak when he is spoken to
And behave mannerly at the table,
At least as far as possible.

–R. L. Stevenson

23. Laugh and the world laughs with you,
Weep and you weep alone,
For the sad old earth must borrow its mirth
But has trouble enough of its own.

–Ella Wilcox

24. The mind has a thousand eyes
And the heart but one,
Yet the light of a whole life dies,
When love is done.

–Francis Bourdillon

25. O, my love is like a red red rose,
That's newly sprung in June
O, my love is like a melody
That is sweetly played in tune.

–Robert Burns

26. Speak roughly to your little boy
And bit him when he sneezes,
He only does it to annoy,
Because he knows it teases.

–Lewis Carroll

27. Life is a jest, and all things show it,
I thought it so once, but now I know it.

–John Gay

28. Full many a flower is born to blush unseen
And waste its sweetness on the desert air.

–Thomas Gray

29. All things bright and beautiful
All creatures great and small,
All things wise and wonderful
The Lord God made them all.

–Cecil Francis Alexander

30. Now the day is over
Night is drawing nigh
Shadows of the evening
Steal across the sky,

–Subin Baring Gould

31. A book of verses underneath the bough
A jug of wine, a loaf of bread – and thou
Beside me singing in the wilderness—
O, wilderness were Paradise enow !

–Omar Khayyam

32. Stolen sweets are always sweeter
Stolen kisses much completer
Stolen looks are nice in chapels
Stolen, stolen be your apples.

–James Leigh Hunt

33. If your lips would keep from slips
Of five things have a care;
To whom you speak, of whom you speak
And how and when and where

34. Cowards die many times before their deaths
The valiants never taste of death but once
Of all the wonders that I yet have heard
It seems to me most strange that men should fear
Seeing that death, a necessary end,
Will come when it will come.

–Shakespeare

35. If a man with an ideal makes a thousand mistakes, I am
sure that the man without an ideal makes fifty thousand.
Therefore it is better to have an ideal.

–Swami Vivekananda

36. Education is a ornament in prosperity and refuge in adversity.
-Aristotle
37. Much wisdom often goes with fewer words.
-Sophocles
38. The years teach much which the days never know.
- Emerson
39. When firmness is sufficient, rashness is unnecessary.
-Napoleon
40. The best way of answering a bad argument is to let it go on.
-Sydney Smith
41. To have too much forethought is the part of a wretch; to have too little is the part of a fool.
-Cecil
42. It is better to understand a little than to misunderstand a lot.
-Anatole France
43. Genius may have its limitations, But stupidity is not thus handicapped.
-Elbert Hubbard
44. Better to work and fail than to sleep one's life away.
-Jerome K. Jerome
45. The mark of wisdom is to read aright the present and to march with the occasion.
-Homer
46. Life is the art of drawing sufficient conclusions from insufficient premises.
-Samual Butler
47. Society prepares the crime, the criminal commits it.
48. Money is not power, but goodness and holiness are.
-Swami Vivekananda
49. Soul meets the soul on Lover's lip.

50. Eat, drink and be merry for tomorrow ye diet,
51. Art is indeed not the bread but the wine of life.
52. Men make laws, woman make manners.
53. Tomorrow can only be what you have made to day.
54. When money speaks, truth keeps silent.
55. When the cat is away, the mice will play.
56. A fashionable woman is always in love with herself.
57. A diplomate is a man who remembers a ladys birthday, but forgets her age.
58. Never advice any one to go to war or to marry.
59. Never trouble trouble till trouble troubles you.
60. It is a chance that makes brothers but hearts that make friends.
61. Character must be kept bright as well as clean.
62. Never give advice unless asked.
63. Even the lion has to defend himself against flies.
64. The way to man's heart is through his stomach.
65. The wife of a careless man almost a widow.
66. Man loves little and often, woman much and rarely.
67. Prosperity makes friends, adversity tries them.
68. Ability is of little account without opportunity.
69. Character is a by product, it produced in the great manufacture of daily duty.
70. The clothes make the man.
71. He that is not jealous is not in love.
72. The more one comes to know men, the more one comes to admire the dog.
73. Youth is a blunder, manhood a struggle, old age a regret.
74. When I had money everyone called me brother.
75. They dream in courtship but in wedlock awake.
76. Marry in haste repent at leisure.
77. I can live for two months on a good compliment.
78. The names and memories of great men are dowry of a nation.

79. Put not your trust in money but put your money in trust.
80. He who is not-handsome at twenty, strong at thirty, rich at forty and wise at fifty; can never be handsome, strong rich and wise,
81. Woman cries before the wedding, the man afterwards.
82. But what is woman? Only one of nature's agreeable blunders.
83. I call any creature 'happy' that can love.
84. When we have gold, we are fear; When we have none we are in danger.
85. No intelligent woman ever wanted her husband to understand her.
86. Marriage is a romance in which the hero dies in the first chapter.
87. Keep thy eyes wide open before marriage, and half-shut afterwards.
88. Blessed is the man who has both mind and money for he employs the later well.
89. While time permits, live happy in the midst of pleasure.
90. If a man bites a dog, that is news.
91. Come live in my heart and pay no rent.
92. I praise loudly. I blame softly.
93. The world respects nothing so much as evidence of material success.
94. It is a woman's business to get married as soon as possible, and a man's to keep unmarried as long as he can.
95. Every woman should marry-and no man.
96. He that travels much knows much.
97. True friends visit us in prosperity only when invited, but in adversity they come without invitation.

98. People do not lack strength, they lack will.
99. Nature, Time and Patience are the three great physicians.
100. Care and not fine stables makes, good horse.
101. Lost Time is never found again.
102. Think much, Speak little , write less.
103. Make yourself necessary to the world and the world will give you bread.
104. Wives are youngmen's mistresses, Companions for middle age, and old man's nurses.
105. Man is born free and everywhere he is in Chains.
106. Where boasting ends, there dignity begins.
107. There is nothing in woman as graceful and becoming as modesty.
108. Nature, when she adds difficulties, adds brains.
109. I would rather make my own name than inherit it.
110. Eat to please thyself, dress to please others.
111. Self-Confidence is the first requisite to great undertakings.
112. When you are good to others, you are best to yourself.
113. Better to wear out than to rust out.
114. The resistance of a woman is not always a proof of her virtue but more frequently of her experience.
—Ninon De Lenclos
115. The ordinary politician has a very low estimate of human nature.
—Walter Lippman
116. Everything happens to everybody sooner or later, if there is time enough.
—G. B. Shaw
117. I dont know who my grandfather was. I am much more concerned to know what his grandson will be.
—Abraham Lincoln

118. Contentment is natural wealth, Luxury is artificial poverty.
—Socrates
119. Matters change and morals change, men remain.
—Bismark
120. It is not by speeches and resolutions that the great questions of the time are decided—but by iron and blood.
—Bismark
121. Without the rich heart, wealth is an ugly beggar.
—Emerson
122. Money will say more in one moment than the most eloquent lover can in years.
—Henry Fierding
123. The gods help them, that help themselves.
—Aesop
124. It is not only fine feathers that make fine birds.
125. Don't count your chickens before they are hatched.
126. Beware that you do not lose the substance by grasping at the shadow.
—Aesop
127. Even Gods can not change the past.
—Aristotle
128. Power tends to corrupt and absolute power corrupts absolutely.
—Baron Acton
129. If we may believe our logicians; Man is distinguished from all other creatures by the faculty of laughter.
—Joseph Addison
130. The voice of the people is the voice of God. (Vox Populi)
—Alquin

131. The more alternatives, the more difficult the choice.
—Abbe D' Allainval
132. Absence make the heart grow fonder.
133. He that fights and runs away
May live to fight another day.
134. O God, if there be a God
Save my soul, if I have a soul.
—Anonymous
135. This strange disease of Modern life.
—Mthar Arnold
136. Silence is the virtue of fools.
137. A wise man will make more opportunities than he finds.
138. Cure the disease and kill the patient.
—Francis Bacon
139. Studies serve for delight, for ornament and for ability.
140. Some books are to be tasted, others to be swallowed, and some few to be chewed and digested; that is some books are to be read only in parts, others to be read but not curiously, and some few to be read wholly and with deligence and attention. Some books also may be read by deputy and extracts made of them by others.
—Francis Bacon
141. Histories make men wise, poets witty the mathematics subtle, natural philosophy deep; moral grave, Logic and rhetoric able to contend
142. Knowledge itself is power.
143. Reading maketh a full man, Conference a ready man and writing an exact man.
144. Travel, in the younger sort, is a part of education in the elder, a part of experience.

145. I have taken all knowledge to be my province.
—Francis Bacon
146. I make myself laugh at everything, for the fear of having,
to weep.
—P. A. Beaumarchis
147. In the sweat of thy face shall thou eat Bread.
—Bible
148. For dust thou art and unto dust shall thou return.
149. Put off thy shoes from off thy feet, for the place where-
upon thou standest is holy ground.
150. Thou shalt love thy neighbour as thyself.
—Bible
151. Serving God is doing good to man. But praying is thought
an easier service and is therefore more generally chosen.
—Benjamin Franklin
152. It is not the river that runs, but water. It is not the time
that passes, but us.
—Harve Bazin
153. Opportunities are never lost. The other fellow takes those
you miss.
—Anonymous
154. Temper is a quality, that at a critical moment, brings out
the best in steel and worst in people.
155. I never think of future. It comes soon enough.
—Albert Enist
156. The golden rule of friendship is to listen to others as you
would have them listen to you.
—David Augsburg
157. Seek not every quality in one individual.
—Confucius

158. When you take Stuff from one writer, it is plagiarism, but when you take it from many writers, it is Research.
—Wilson Mizner
159. A good father is little bit of a mother.
160. Patience the is ability to put up with people you would like to put down.
161. The Strongest man in the world is he who stands mostly alone.
—Ibsen
162. The very first step towards success in any occupation is to become interested in it.
—Sir William Osler
163. No man is a complete failure until he begins disliking people who succeed.
—L' Enclose
164. Women and elephants, never forget.
—Dorothy Parker
165. Facts do not cease to exist because they are ignored.
166. All men make mistakes, only fools repeat them.
167. It is not what you write but how you write, that matters.
168. Those who cant cope with tensions, can't cope with life.
169. People spoil the leaders by pampering them.
170. Some men are so tense, they soon become past tense.
171. Pulf your weight, don't throw it around.
172. Words must Surely be counted among the most powerful drugs man ever invented.
173. A hammer sometimes misses it's mark, a bouquet never.
174. There is sufficiency in the world for man's needs, but not for man's greeds.
175. Love looks through a telescope, envy through microscope.
176. The most powerful weapon on earth is the human soul on fire.

177. Do valiantly, hope confidently and wait patiently.
178. There is no better cosmetic for beauty than happiness.
179. We are all in the gutter but some of us are looking at the stars.
180. Advice is a drug in the market. The supply always exceeds the demands.
181. Ambition is the last refuge of the failure.
182. Believe only half of what you see and nothing what you hear.
183. One of the advantages of being poor is that it necessitates the cultivation of the virtues.
184. Comfort comes as a guest, lingers to become a host and stays to enslave us.
185. In every work of genius, we recognise our own rejected thoughts.
186. Every woman draws the line somewhere, even if it is across her eyebrows.
187. Three things to respect—Old age, Religion and Law.
188. Three things to govern—Tongue, Temper and Action.
189. Three things to watch—World, Behavior and Character.
190. Three things of Love—Honesty, Purity and Truth.
191. Music is the shorthand of emotion.
192. The splitting apart of man from man dooms more than splitting the atom can.
193. Example is not the main thing in influencing others; it is the only thing.
194. Virtue has never been as respectable as money.

195. Unto pure all things are pure. —Bible
196. Be not forgetful to entertain strangers, for thereby some have entertained angels unawares.
197. Charity shall cover the multitude of sins.
198. It is better that ten guilty persons escape than one innocent suffer.
199. Genius is only a great aptitude for patience,
200. To live in hearts, we leave behind
Is not to die, —Thomas Campbell
201. No great man lives in Vain. The history of the world is but the biography of great men. —Thomas Carlyle
202. The true university of these days is a collection of books.
203. Idleness is only the refuge of weak minds.
—Earl of Chesterfield
204. I recommend you to take care of the minutes; for hours will take care of themselves.
205. When you have nothing to say, say nothing.
206. Man is embodied paradox, a bundle of contradictions.
—Charles Colton
207. Variety is the very spice of life.
That gives it all it's flavour. —William Couper
208. The distance is nothing, it is only the first step that is difficult. —Marguis Deffaud
209. I think, therefore I am —Descartes
210. Little things affect little minds —Benjamin Disraeli
211. We must beat the iron while it is hot, but we may polish it at leisure. —Dryden
212. Genius is one per cent inspiration and 99% perspiration.
—Thomas Alva Edison
213. The happiest women like the happiest nations have no history.
214. Is it so bad, then to be misunderstood? Pythagoras was misunderstood, and Socrates, and Jesus and Luther and Copernicus and Galileo and Newton and every pure and wise spirit that ever took flesh. To be great is to be misunderstood.
215. We boil at different degrees. —Emerson
216. I love everything that is old; Old friends, old times, old manners, old books, old wines. —Oliver Goldsmith

217. There is no arguing with Johnson; for when his pistole misses fire, he knocks you down with the buff end of it.
218. God will pardon me. It is his trade —Hegle
219. I do not know what course others may take; but as for me give me liberty or give me death. —Patric Henry
220. Man has his will—but woman has her way. —Oliver Holmes
221. How does it relieve you to pluck one thorn out of many? if you do not know how to live aright, make way for those who do. You have played enough. it is time for you to leave the scene. —Horace
222. No duty the Executive had to perform was so trying as to put the right man in the right place. —Thoms Jefferfon
223. Love is like measles, we all have to go though it.
224. I like work; it fascinates me. I can sit and look at it for hours. I have to keep it by me the idea of getting rid of it nearly breaks my heart. Jerome K. Jerome
225. I look upon it, that he who does not mind his belly will hardly mind anything else.
226. A gentleman who had been very unhappy in marriage, married immediately after his wife died; it was the triumph of hope over experience. —Samual Johnson
227. you can fool all the people some of the time, and some of the people all the time; you can not fool all the people all of the time. —Abraham Lincoln
228. who loves not woman, wine and song Remains a fool his whole life long. —Martm Luther
229. Poverty has strange bed fellows.
230. There is no man so friendless but that he can find a friend sincere enough to tell him disagreeable things —Baron Lytton
231. Every Country has the government it deserves. Joseph De Maithus
232. Population, when unchecked, increases in a geometrical progression; Subsistence only increases in a arithmetical ratio. —T. R. Malthus
233. Religion is an opium of the masses. —Karl Marx
234. Genius does what it must, and talent does what it can. —Earl of Lytton

235. The mind is its own place, and in itself.
Can make a Heaven of Hell, a Hell of Heaven. —Milton
236. When Sorrows come, they, come not in single spies
But in battalions. —Shakespeare
237. Men of few words are the best men.
238. The better part of valour is discretion.
239. Not that I loved Coesar less, but, I love Rome more.
240. As he was valiant, I honour him, but as he was ambitious,
I slew him.
241. His life was gentle, and the elements so mixed in him that
Nature might stand up and say to all the world, "This was
a man"
242. How sharper than a serpent's tooth it is
to have a thankless child.
243. I am a man.
More sinned against than sinning.
244. The devil can cite scriptures for his purpose.
245. But love is blind and lovers can not see,
The pretty follies that themselves commit.
246. What is in the name? that which we call a rose by any
other name, would smell as sweet. —Shakespeare
247. There are two tragedies in life. One is not to get your
heart's desire the other is to get it.
248. The golden rule is that there are no golden rulers.
249. He who can, does. He who can not teaches.
250. Every man over forty is a scoundrel.
251. Marriage is popular because it combines the maximum of
temptation with the minimum of opportunity.
—George Bernard Shaw
252. Reading is to mind what exercise is to the body.
—Sir Richard Steele
253. The world is so full of a number of things,
I am sure we should all be as happy as kings.
—R. L. Stevenson
254. I disapprove of what you say, but I will defend to the
death, your right to say it. —Voltaire
255. The way to be a bore is to say everything.

256. This world is a comedy to those that think a tragedy to those that feel. —**Horace Walpole**
257. The hand that rock the cradle.
Is the hand that rules the world. —**W. R. Wellace**
258. Look to your health; and if you have it, praise God, and value it next to good conscience; for health is the second blessing that we mortals are copable of, a blessing that money can not buy. —**Izaak Walton**
259. There is always room at the top. —**Damel Webster**
260. True friendship is a plant of slow growth.
—**George Washington**
261. Modesty is the clothing of talent. —**Pierre Veron**
262. A man without imagination is like a bird without wings.
Wilhem Raabe
263. The summit of happiness is reached when a person is ready to be what he is. —**Erasmus**
264. Night is the blotting paper of many sorrows. —**Litauisch**
265. Never join with your friend when he abuses his wife or his horse, unless the one in about to be buried and the other is about to be sold. —**C. C. Colton**
266. Telling lies is a fault in a boy, an art in a lover; an achievement in a bachelor and second nature in a married woman. —**Helen Rowlannd**
267. A good woman is known by what she does; a good man by what he does not. —**Heleu Rowland**
268. Adam was human, he did not want the apple for the apple's sake, he wanted it because it was forbidden. —**Mark Twain**
269. All men think all men mortal but themselves.
—**Edward Young**

HAPPINESS—THE WAY

270. There are four important ingredients that make for happiness. Perhaps, the first of them is **Health**, the Second, **Sufficient** means to keep you from want; third, **Happy Personal relations**, and furth, **Successful work**. One of the things that militates against happiness is worry. Worry from not facing unpleasant possibilities.

Envy too is a terrible source of unhappiness to a great many people. I remember the painter Haydon, who was not a very good painter, but wished he was. He kept a diary and in it he records, "Spent a miserable morning comparing myself with Raphael." I think a great many people who have quite a lot that might make them happy, worry because somebody else seems to have a bit more. Instead of enjoying what is there for them to enjoy, the pleasure of it is taken away by the thought that perhaps somebody else has more, which ought not to matter.

—Bertrand Russell

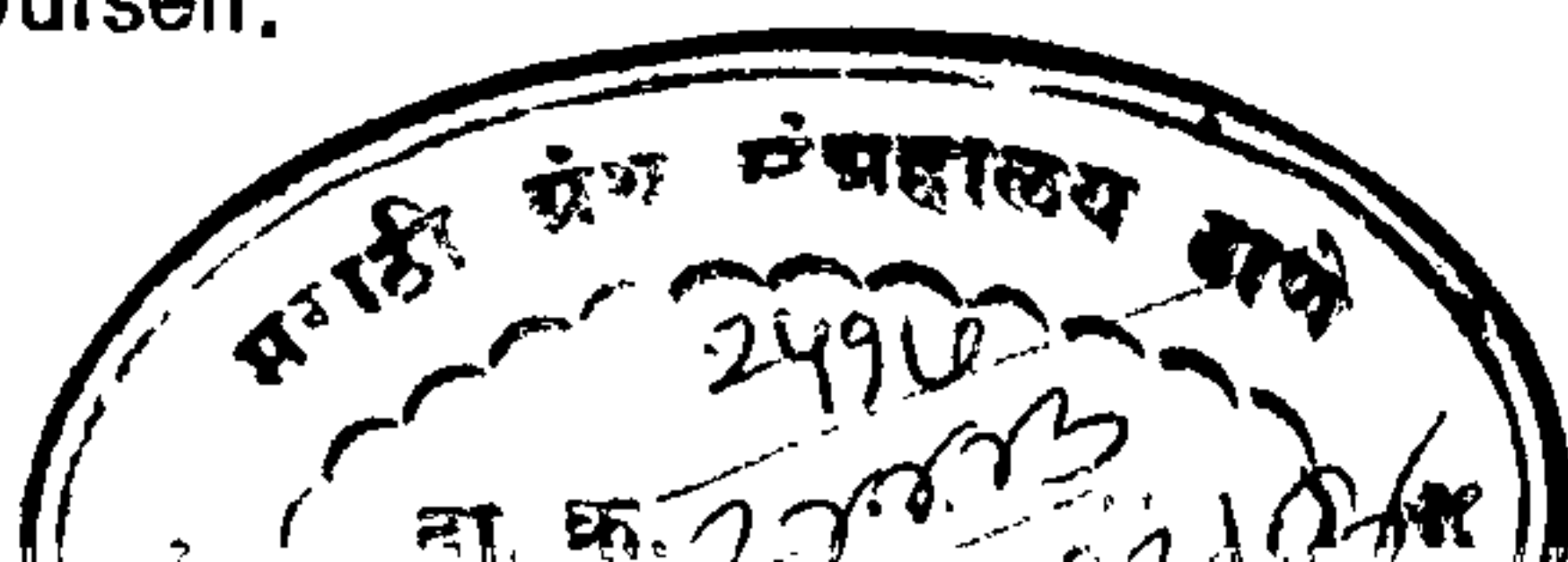
A Smile

271. "A Smile costs nothing but gives much; without making poor those who give. It takes but a moment, but the memory of it lasts for ever. None is so rich or mighty that he can get along without it and none is so poor but that he can be made rich by it. A Smile creates happiness in the home, fosters goodwill in business and is the counter-sign of friendship. It brings rest to the weary, cheer to the discouraged, sunshine to the sad; and it is Nature's best antidote for trouble."
272. Life is a wonderful thing to take about, or to read about in history books—but it is terrible when one has to live it.
—Jean Acquilh
273. A wise man lives as long as he ought, not as long as he can.
—Montaigne
274. A bank is a place that will lend you money, if you can prove that you don't need it.
—Bob Hope
275. Appreciation is like an insurance policy. It has to be renewed every now and then.
276. Those who fail in life often pursue the path of least persistence.
277. Technological progress has merely provided us with more efficient means for going backwards. —Aldous Huxely
278. Love is not measured by how many times you touch each other but by how many times you reach each other.
279. Words of comfort, skilfully administered; are the oldest therapy known to man.
—Louis Nizer

280. Influence is like a savings account. The less you use it, the more you have got. —Andrew Young
281. To his dog, every man is Napoleon, hence the popularity of dogs. —Alduous Huxley
282. Everything should be made as simple as possible, but not simpler. —Albert Einstein
283. Silence is the unbearable repartee. —G. K. Chesterton
284. Praise, like gold and diamonds, owes it's value to it's scarcity. —Samual Johnson
285. The fool is not the man who merely does foolish things' The fool is the man who does not know enough to cash in on his foolishness. —Albert Hubbard
286. A budget is what you stay within, if you go without. —C. Macleod
278. As long as I have a want. I have reason for living satisfaction is death. —G. B. Shaw
288. Many come to church to bring their clothes rather than themselves. —Proverb
289. He that wrestles with us, strengthens our nerves and sharpens our skill. Our antagonist is our helper. —Edmund Burke
290. If you educate a man, you educate a person; but if you educate a woman, you educate a family. —Ruby Maniken
291. It is an illusion that youth is happy, an illusion of those who have lost it. —W. Somerset Mougham
292. Waste no more time arguing what a good man should be. Be one. —Marcus Aurelins
293. Before you think of retiring from the world, be sure you are fit for retirsmnt; in order to which, it is necessary that you have a mind so composed by Prudence, reason and religion that it may bear being looked into; a turn to rural life, love for study. —Burgh
294. To-day is yesferday's pupil.
295. The good life, as I conceive it is a happy life. I do not mean that if you are good, you will be happy. I mean that if you are happy you will be good. —Bertrand Russel

296. Man like every other animal is by nature indolent. If nothing spurs him on, then he will hardly think, and will behave from habit like an automaton. —Einstein
297. Fine clothes may disguise, but foolish words will disclose a fool. —Aesop
298. The folly of one man is the fortune of another. —Francis Bacon
299. He who says what he likes, shall hear what he does not like. —A. Proverb
300. Colleges are places where pebbles are polished and diamonds are dimmed. —Robert Ingersol
301. Do you work with your whole heart? and you will succeed. There is so little competition.—Elbert Hubbard
302. Man is at the bottom an animal, midway a citizen and at the top divine. But the climate of this world is such that very few ripen at the top. —Henry Ward Beecher
303. A poor spirit is poorer than a poor purse. —Thomas Fuller
304. A writer needs three things : Experience, Observation and Imagination; any two of which, at times any one of which can supply the lack of the others. —William Faulkner
305. Blessed is the person who is too busy to worry in the day time and too sleepy to worry at night. —Leo Aikman
306. Power and Politics are inseparable, and if any politician says he shuns power, he is trying to be Polite. —Y. B. Chavan
307. The world expects results, Don't tell Others about the labour pains; show them the body. —Arnold Glasow
308. The mind is like the stomach. It is not how much you get into it that counts, but how much it digests. Albert Noch
309. A man may have more courage than a woman, but he doesn't get half the chance to show his backbone.
310. A sailor is a man who earns his living on water but never touches it on shore.
311. A pathetic moment is when you have to pawn your false teeth in order to get money to buy something to eat.
312. An opportunist is a man who, when he finds himself in hot water, decides he might as well have a bath anyway.

313. He had insomnia so bad that he could not sleep when he was working.
314. Experience increases our wisdom but does it reduce our follies.
315. I am a poor man, but I have this consolation; I am poor by accident not by design.
316. Love is said to be blind but I know lots of fellows in love who can see twice as much in their sweet hearts, as I can.
317. The miser and the giutton are two facetious buzzards; one hides his store and other stores his hide.
318. A man and a woman marry because both of them do not know what to do with themselves.
319. Most people enjoy the inferiority of their best friends.
320. The Bible tells us to love our neighbours and also to love our enemies; probably because they are generally the same people.
321. "My country, right or wrong" is like saying, "My mother drunk or sober."
322. How many women would laugh at the funerals of the funerals of their husbands, if it were not the custom to weep.
323. Many men tire themselves in pursuit of rest.
324. Lack of humour may make a person very funny.
325. The reason history has to repeat itself is that no one heard it the first time.
326. It is a great life —if you are weak enough to enjoy it.
327. It is useless for the sheep to pass resolutions in favour of vegetarianism while the wolf remains of a different opinion.
328. Politicians take no interest in Eugenics because the unborn have not to vote.
329. The only way for a rich man to be healthy is by exercise and abstinence, to live as if he were poor.
330. People who are always taking care of their health are like misers, who are hoarding upon a treasure which they have never spirit enough to enjoy.
331. Always play fair and think fair and if you win don't crawl about it, and if you lose don't regret.
332. Do you want people to speak well of you? Then do not speak at all of yourself.

थोरांचे अभिप्राय-

“दही घुसळून लोणी काढणं, समुद्रमंथन करून नीट अमृत काढणं, या सारखं एक महत्कार्यं या “संतवाणी मधुरा संतवाणी चतुरा” या संकलन ग्रंथाच्या माध्यमातून डॉ. प्र. ना. सपकाळ यांनी फार सुरेखपणं केलेलं आहे.”

दीनदयाल गुप्त

उपाध्यक्ष संचालकमंडळ अखिल भारतीय

गुरुदेव सेवामंडळ, मोझरी

(माजी मंत्री मध्यप्रदेश व महाराष्ट्र)

“सर्व प्रकारच्या वाचकांच्या अवधानाला वेध लावण्याची क्षमता ह्या पुस्तकांत आहे. आटोपशीर आकार, बाणेदार मुद्रण, जागोजागी विखुरलेली विविध भाषांतली विचार मौक्तिके या सर्वांमुळे हे पुस्तक संग्राह्य आणि पारायण सुलभ झाले आहे.”

शिवजीराव भोंसले

प्राचार्य, फलटण

“पेढा जसा सगळाचा सगळा गोड असतो, त्या प्रमाणे डॉ. सपकाळांचे हे पुस्तक अथपासून इतिपर्यंत सगळेच्या सगळे गोड आहे.... हे पुस्तक परमार्थांच्या मेव्याने खच्चून भरलेले आहे.... संकटाच्या अंधारात तुम्ही सापडलांत की, हा पुस्तकरूपी टार्च उघडा. तुम्हाला संकटावर मात करण्याचा अपेक्षित मार्ग दिसेलच दिसेल.”

डॉ. अ. ना. देशपांडे

घरमपेठ, नागपूर.

मराठी, हिंदी, संस्कृत व इंग्रजी संतवचनाचा हा “अक्षर ठेवा” कीर्तनकार प्रवचनकार, व्याख्याते, अध्यापक, समाजसुधारक, विद्यार्थी आदि सर्वांनी संग्रही ठेवावा हा आग्रह.

ह. भ. प. श्रीरामपंत सावरकर

वारकरी सेवामंडळ, नागपूर.

आप्तांची बहु भीड सेवकजनीं,
कारुण्य विद्वजनीं ।

निष्कापट्य शठत्व दुर्जनजनीं,
संतोष की सजनीं ॥

डंका शत्रुजनी क्षमा गुरुजनीं,
नारीजनीं धूर्तता ।

ज्यांची हे स्थिति ज्यापरीस,
असती ते शाहणे तत्वतां ॥

